

Arxiu històric FUNDACIÓ JAUME BOFILL

Memòria del curs 1987-88 a París

Josep Maria Salrach

FEBRER 1988

FUNDACIÓ
Fundació
JAUME
Jaume
BOFILL
Bofill

Memòria del curs 1987-88 a París

I. - Propòsits

Mercès a un Ajut de la Fundació Jaume Bofill i del Ministeri d'Educació i Ciència (del Pla de Formació, Perfeccionament i Mobilitat de Personal Investigador), i amb la corresponent llicència docent de la Universitat de Barcelona, he residit a París des d'octubre de 1987 fins a juliol de 1988. El propòsit d'aquest sojorn es pot resumir en tres punts:

1/ Començar la preparació d'un treball de recerca i d'anàlisi històrica sobre la renda feudal a l'Occident medieval que parteixi de les recerques d'història rural de caire regional fetes els darrers anys a França i Espanya, i porti cap a una interpretació global de la marxa de les economies senyorials en el període que va de l'Alta Edat Mitjana fins al Renaixement.

2/ Seguir determinats seminaris i establir contactes amb especialistes en història rural francesa que podien orientar-me en aquest treball.

3/ Obrir un parèntesi en l'activitat docent a la Universitat de Barcelona (després de 15^è anys de docència ininterrompuda), en la dedicació investigadora habitual (investigacions sobre la Catalunya carolíngia) i en els treballs de síntesi històrica a fi de replantejar-me les opcions de futur en aquesta triple direcció.

II. - Realitzacions

L'anada a París no es feia, doncs, amb el propòsit de tornar-ne amb un llibre sota bras però sí amb un bagatge de lectures i reflexions que em permetessin de fer plantejaments de treball nous, i més definits quant a mètode, objectius, fonts, etc. Des d'aquest punt de vista s'ha de dir que l'estada ha estat profitosa, tot i que no em vaig poder

alliberar d'alguns compromisos que tenia pendants (Congressos, Cicles de conferències) i d'altres que em vaig sentir obligat d'acceptar per que incidien de ple en el que fins avui han estat els meus camps de treball habituals com a historiador (aquest és el cas del Mil·lenari). De tot això, i per tant, de com vaig distribuir el temps d'aquests Ajust, en faig una descripció detallada tot seguit.

1/ Recerca sobre la renda feudal

En algú moment de l'Alta Edat Mitjana, el treball de l'esclau, que alimentava les economies dels grans propietaris, i l'impost (els recursos fiscals), que sostenia l'Estat amb els seus exèrcits i funcionaris, van decaure i el seu lloc fou ocupat per la renda, forma de drenatge de l'excedent que implica tot un canvi en l'organització social de la producció, la composició de la família pagesa, els instruments de treball, la superfície de les explotacions, la demografia, la forma política, etc. L'Estat, com a tal, desaparegué i el seu lloc fou ocupat per unes monarquies feudals a l'interior de les quals el poder era exercit, de fet, i amb caràcter privat per senyors territorials que pactaven entre ells i amb els monarques uns contractes d'aliança, de pau i de guerra que donaven forma política al conjunt.

Durant l'Alta Edat Mitjana es van posar les bases del que n'hem dit la renda feudal, que trobem ja ben desenvolupada el segle XI. Pel seu estudi, el concepte renda feudal o excedent sostret pels senyors a la pagesia es divideix en renda territorial i renda jurisdiccional. La renda territorial o de la propietat és la que es deu al senyor directe de la terra, i renda jurisdiccional la que es deu al senyor dotat de jurisdicció (alta - baixa). En el primer capítol cal situar els censos, delmes, serveis en treball, taxes de mutació, etc. En el segon els drets de justícia, els monopolis, els drets de mercat, les obres de castell, etc. Tanmateix la llista d'obligacions econòmiques de la pagesia envers

els senyors és sempre més complexa i presenta diferències regionals força notables. D'altra banda, a nosaltres, una divisió jurídic-institucional de la renda no ens satisfà. Preferim distingir entre deduccions sobre les collites i gravamens sobre les persones, i entre rendes fixes (en moneda o en producte) i rendes parciàries (proporcionals al volum de la producció).

Es tracta de veure (amb caràcter global, superant en el possible els particularismes) els mecanismes socioeconòmics del sistema feudal, examinant per això un dels seus elements més característics, la sostracció. En el curs de la recerca ens preguntem com es crea o esdevé dominant la renda feudal, com augmenta o com declina la sostracció, com respon cada modalitat de renda als canvis de la conjuntura, què fan els pagesos per escapar d'aquestes obligacions, com reaccionen els senyors, quines són les tendències de la renda a llarg termini. Grosso modo, es poden distingir tres fases en aquest procés: el període de formació de la renda feudal (abans del segle X o XI), el període d'expansió de la renda (segles XI-XIII) i el període de crisis i recomposició (segles XIV-XV).

Podriem escriure més i més detalladament sobre la qüestió però no és aquest el lloc de fer-ho i, a més, seria prematur. Si volem defugir els llocs comuns i el nivell simple de "l'estat de la qüestió", ens cal ampliar les lectures i recerques, és a dir, seguir treballant i fer-ho metòdicament. Ens proposem centrar l'atenció durant els propers anys en el període de formació del sistema feudal en una doble vertent: en una vertent estrictament investigadora, treballarem (ja ho estem fent) sobre fonts visigodes i de la Catalunya carolíngia, i en una vertent més general de síntesi, treballarem amb bibliografia especialitzada de fora (castellana, francesa, italiana, anglesa). En un termini de 3 a 5 anys publicarem articles d'investigació sobre la societat catalana dels segles

IX i X (alguns ja estan en premsa), que podrien aplegar-se en un llibre sobre "Catalunya a la fi del primer mil.leni", i elaborarem un treball (article ampli o llibre) d'anàlisi global sobre els orígens de la renda feudal a l'Occident.

A París hem treballat en aquesta doble direcció. A nivell de recerca, i aprofitant que la major part de la documentació catalana anterior a l'any mil està ja editada, hem analitzat el creixement agrari dels segles IX i X (cronologia i geografia de les rompudes, protagonistes i formes d'artigament), les seves causes i conseqüències. Per això hem estudiat un total de dos mil documents que creiem mostren com a través del creixement desapareixen les velles formes d'organització social de la producció i d'explotació del treball (esclavisme i impost), emergeix la pagesia com una classe productora autònoma o independent (en el sentit de que controla petites explotacions familiars) i, al mateix temps, es posen les bases del poder senyorial (formació d'una noblesa governant i terratinent, creació de grans propietats, expansió de la renda). El coneixedor de la història medieval catalana sap que tot això forma part de la recerca ja feta per Pierre Bonnassie (Catalunya mil anys enrera, 2 vols., Barcelona, Edicions 62, 1979-1981) i que per això molts pensen que retornar-hi és una pèrdua de temps. També ho crèiem nosaltres. Ara, després del treball fet a París, creiem que aquesta opinió és errònia i que és possible d'oferir noves lectures, enriquidores, de la mateixa documentació. En aquest sentit, el curs 1987-88 vam elaborar dos treballs, Conquesta de l'espai agrari i conflictes per la terra a la Catalunya carolíngia i comtal (Colloque International Hugues Capet) i Defrichement et croissance agricole à la Septimanie et à la Marche Hispanique (Dixième Journées Internationales d'Histoire Abbaye de Flaran), l'un més analític i l'altre més empíric, que confirmen aquesta opinió (vegis els treballs esmentats a l'Apèndix I i II). Ambdós estan en curs de publi

cació.

A un altre nivell, cal precisar que la major part del temps s'ha esmerçat en la lectura de treballs d'investigació d'història rural dels que n'hem extret informació per a l'elaboració d'una reflexió pròpia sobre la renda feudal a l'Occident: problemes teòrics, estat de la qüestió, proposta de síntesi i d'interpretació, noves línies de recerca, etc. Hem llegit i rellegit un nombre no gaire elevat de llibres i articles nous i vells, però els hem treballat a fons. Obres com la de Witold KULA (Théorie économique du système féodal) i Guy BOIS (Crise du féodalisme) ens han estat útils especialment des del punt de vista conceptual i metodològic perquè es plantegen l'anàlisi de la societat rural tradicional (la de Polònia els segles XVI-XVIII, Kula, i la de Normandia els segles XIV-XVI, Bois) des d'un angle rigurosament econòmic i creen per a fer-ho els conceptes d'anàlisi pertinents. Amb les necessàries adaptacions, creiem que el seu mètode és el més idoni per a la nostra reflexió. Més feble metodològicament, però també molt rica d'anàlisi i de dades i, per tant, molt útil per al nostre treball és la tesi d'Emmanuel LE ROY LADURIE (Les paysans de Languedoc) que, des de l'òptica de la llarga duració, estudia l'evolució de la pagesia llenguadociana del segle XIII al XVIII. La lectura de la primera part de l'obra, la titulada "Renaixença malthusiana", ha estat especialment profitosa.

Aquestes tres són les lectures, diguem de renda feudal, del primer trimestre a París, que vaig combinar amb la recerca, ja esmentada, sobre temes d'història catalana altmedieval. Cal tenir present que una obra com la de Le Roy Ladurie és molt extensa i les tres presenten dificultats de comprensió per a un medievalista com jo de formació tradicional, poc avesat a l'anàlisi econòmic dels fets socials i al treball amb elements estadístics: sèries de preus i salaris, índexs, corbes, mitjanes, etc. Vista així la forma de treballar de tres historiadors que han ana

litzat amb caràcter regional la pagesia de la Baixa Edat Mitjana i de l'Edat Moderna, vaig creure pertinent fer un pas enrera i llegir treballs de plena Edat Mitjana. Les lectures del segon trimestre foren de tesis d'autors menys coneguts però més en concordança amb les tendències actuals de la historiografia (francesa). D'una banda vaig llegir totalment o parcialment tesis de caire regional, en les que l'historiador ha posat l'atenció en les relacions del camp amb la ciutat. El meu propòsit era veure com l'economia i la societat pageses reaccionaven davant de fenòmens com el mercat i els preus, i la penetració de la burgesia en el medi rural. A aquest objectiu respon la lectura d'André CHÉDEVILLE (Chartres et ses campagnes, XIe-XIIIe s.), Guy DEVAILLY (Le Berry d^X Xe siècle au milieu du XIIIe) i Marie Therese LORCIN (Les campagnes de la région lyonnaise aux XIe-XVe siècles), tesis que també informen detalladament sobre estratificació pagesa, conreus, prestacions, etc. D'altra banda vaig considerar que el marc d'anàlisi regional o local de desenvolupament de les societats rurals era també el marc d'acció d'uns poders senyorials (els titulars de la renda feudal!) dels que m'interessava veure com eren analitzats pels historiadors francesos actuals. De fet, en les tesis esmentades ja hi havia bons capítols sobre la matèria, però volia llegir monografies. Aquestes foren la tesi de Michel BUR (La formation du comté de Champagne) i, sobretot, la de Dominique BARTHÉLEMY (Les deux âges de la seigneurie banale. Coucy XIe-XIIIe siècle), deixeble de G. Duby i P. Toubert que estudia l'arrelament del llinatge dels senyors de Coucy, les mutacions del grup aristocràtic, l'enquadrament de pagesos i mercaders i l'elaboració de la baronia de Coucy.

Aquestes foren essencialment les lectures del segon trimestre. Pel tercer ens proposarem anar al que en podriem dir les fonts (o els pares) de la historiografia rural francesa, a l'Alta Edat Mitjana i als proble

mes de la transició del Mon Antic al Medieval. Les lectures obligades eren Marc BLOCH (Les caractères originaux de l'histoire rurale française), Charles-Edmond PERRIN (Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine d'après les plus anciens censiers. IXe-XIIe siècle) i André DÉLÉAGE (La vie économique et sociale de la Bourgogne dans le Haut Moyen Age) que fèrem, creiem, amb profit, especialment l'obra de Déléage que fou per nosaltres una autèntica revelació: la importància del paisatge, les continuïtats (en el poblament, la xarxa viària, la superfície de conreus), el mètode d'anàlisi històrica regressiu, etc. Per a la nostra recerca sobre la renda feudal resultaren especialment rics d'informació els darrers capítols de les obres de Perrin i Déléage dedicats al senyoriu. Déléage, deixeble de Bloch, veu en les societats rurals l'herència pesant de les continuïtats (instruments de conreu, tècniques agràries, policultiu, hàbitat) en discrepància amb la historiografia marxista (representada en el nostre bagatge de lectures per Bois i Kula) que, en posar la visual en les relacions de producció, pensa l'evolució social en termes de ruptura o de transició d'un sistema social a l'altre. Per això, i atès que treballava amb monografies d'Alta Edat Mitjana, vaig creure convenient llegir un treball de l'historiador anglès Chris WICKHAM (The other transition: from the Ancient World to Feudalism) que m'ha estat útil per a replantejar-me la qüestió del pas de l'impost a la renda, el pes de l'esclavisme i el temps de les llibertats pageses altmedievals.

No cal dir que aquestes lectures i altres en curs (com les tesis de Monique BOURIN i Maurice BERTHE) em seran (i ja són) doblement útils: per a la recerca històrica (en el tema específic de la renda a l'Occident medieval i els treballs sobre la Catalunya carolíngia) i per a la docència a la Universitat.

2/- Seminari i contactes

2/ Seminaris i contactes

Nosaltres ens plantejarem una estada a París en forma d'aïllament (de distanciament de Barcelona), a fi de poguer treballar en la recerca i lectura d'obres fonamentals i molt denses. Per això vam refusar d'entrar a l'assistència periòdica a molts seminaris especialitzats i diversos que ens haurien restat el temps i la concentració necessàries per al treball personal. Calia, no obstant, aprofitar el sojorn per a prendre contacte directe amb especialistes i les seves formes de treball. Així triarem d'assistir regularment a un sol seminari, el de Pierre TOUBERT ("Economia i societat a la Itàlia medieval"), a l'École des Hautes Études, en el que els assistents, tots professors universitaris, treballarem, primer, el políptic de Santa Júlia de Brescia i, després, la legislació sobre el treball assalariat en els estatus comunals de les ciutats italianes. En aquest mateix seminari vam seguir una part de l'elaboració de la tesi de Lucien Feller sobre els dominis de Montecasino els segles IX i X, i el mètode que Toubert, com a director de tesi, i Feller, com a doctorant, empraven en la presentació i discussió dels problemes. Adjuntem fotocòpia del certificat d'assistència al seminari (Apèndix III). És costum en els seminaris de professors a París que els assistents siguin convidants a prendre la paraula per a exposar un tema de la seva especialitat un dia convingut. Nosaltres vam parlar en el seminari de P. Toubert el dia 4 de maig, durant dues hores, sobre Le comte-évêque Miró Bonfill et la Catalogne du Xe siècle. Fou el punt de partida per a la redacció d'una comunicació que, amb el títol El comte-bisbe Miró Bonfill i l'acta de consagració de Cuixà de l'any 974, presentarem després al Col·loqui Internacional sant Pere Orsèol i que està en curs de publicació (Apèndix IV).

De manera esporàdica i intermitent assistírem al Collège de France, al seminari de Georges DUBY sobre la dona i el matrimoni el segle XII, i

a la Université de Paris VII, al seminari de Bernard Vincent sobre "Histoire et Civilisation de l'Espagne" que ens encarregà d'exposar en una sessió de dues hores un tema d'història rural catalana. El dia 19 d'abril parlàrem en el marc d'aquest seminari, que se celebrà en el "Colegio de España", del tema Des esclaves du Bas Empire à la paysannerie catalane medieval. Esquisse d'une autre transition (Apèndix V).

Dèiem abans que el més profitós per a nosaltres fou el treball personal, sobretot les lectures. Hem d'afegir que també ens resultaren enormement útils les sessions de treball de mitjanjornada, cada 15 dies, que fèrem amb el professor Guy Bois amb el que comentàvem les lectures, les discutíem i analitzàvem els problemes que ens havien suscitat. D'aquestes reunions en sortien les noves lectures a fer, i el clima era d'un franc i enriquidor intercanvi. Nosaltres exposàvem les qüestions que ens interessaven sobre el nostre treball i ell ens explicava la marxa de la seva investigació sobre la gènesi del sistema feudal a la Borgonya. Els nostres temes de discussió es reflectiren després en les "Dixièmes Journées Internationales d'Histoire Abbaye de Flaran" de setembre passat, a les que assistirem juntament amb altres especialistes i de les que n'hem publicat un ampli resum: El creixement altmedieval i l'altra transició, "L'Avenç", n° 120 (Apèndix VI).

3/ Congressos, col·loquis, cicles de conferències

Durant aquesta estada del curs 1987-88 a París hagueren d'enllestir la redacció definitiva de comunicacions i ponències que amb caràcter provisional havíem presentat en sessions científiques el curs anterior. Aquest és el cas de la ponència Balance crítico y perspectivas de la producción historiográfica sobre historia medieval catalano-balear en la década 1975-1986 que presentàrem la primavera de 1987 en un congrés celebrat a la Universitat de Salamanca (Apèndix VII), i que lliurarem el gener de 1988 per a la publicació. També és el cas de la comunicació Conquesta de l'espai agrari i conflictes per la terra a la Catalunya carolíngia i comtal, ja esmentada (Apèndix I), que havíem presentat al

Colloque International Hugues Capet (Barcelona, juliol de 1987) i que lliurarem el juny de 1988 per a la publicació.

Els mesos d'estada a París prepararem la nostra participació a tres reunions científiques: al cicle de conferències "L'època de Pere el Cerimoniós", organitzat per la Universitat de Barcelona, el novembre de 1987, en el que exposarem el tema La Pesta Negra i els orígens del problema remença (Apèndix VIII); al "Colloque International Révolte et Société", organitzat per l'associació "Histoire au Present", a París, el maig de 1988, en el que presentarem la comunicació Le rôle de la monarchie dans les revoltes paysannes de la Peninsule Iberique (XIVe-XVe siècles). Un essai d'interpretation (Apèndix IX); i a les esmentades "Dixièmes Journées Internationales d'Histoire Abbaye de Flaran", a Flaran, el setembre de 1988, on presentarem la comunicació Defrichement et croissance agricole à la Septimanie et à la Marche Hispanique (Apèndix II). Els tres treballs estan actualment en curs de publicació.

4/ Universitat de Barcelona

Malgrat disfrutar de llicència docent, hi hagué algunes activitats directament relacionades amb la docència a la Universitat de Barcelona que no vaig poder defugir: en primer lloc, les direccions de tesi en curs (la de Neus Lorenzo, sobre Castelldefels a l'Edat Mitjana i Moderna, i la de Lúdia Martínez, sobre antroponímia de la noblesa catalana medieval); en segon lloc, la preparació per a l'edició, en forma de llibre, de dos reculls d'articles dels professors Paul Freedman i Michel Zimmermann, que seran especialment útils en l'ensenyament universitari, i en tercer lloc, la redacció del pròleg per a l'edició de la tesi de llicenciatura de Xavier Bou (El domini del monestir de Sant Cugat al Vallès el segle X) que havia dirigit anteriorment (Apèndix X). Vegis també el pròleg que vaig redactar al llibre de P. Freedman (Apèndix XI).

5/ Mil.lenari de Catalunya

Fins avui he dedicat la major part dels meus esforços com a investigador i divulgador d'història a l'etapa que es pot considerar de formació de Catalunya (els segles VIII-XII). Per això el Mil.lenari, en certa manera, em va interpel·lar i vaig creure un deure, primer, donar la meva opinió crítica, d'historiador, del fet de la commemoració en sí mateixa, i, després, aportar la meva contribució al coneixement del temps històric que el Mil.lenari commemora. Tot això s'ha fet en forma d'articles a la premsa i de conferències (Apèndix XII):

- 1.- Las raices de los condados catalanes, "El País", 13 de gener de 1988
- 2.- Catalunya, un país i un poble de velles arrels, "Avui", Suplement especial d'abril de 1988
- 3.- Què succeí l'any 988, "El Temps", 25 d'abril de 1988
- 4.- Els historiadors i el Mil.lenari, "Diari de Barcelona", 22 d'abril de 1988
- 5.- Sociedad tradicional y orígenes de Cataluña, "Cuenta y Razón", maig de 1988
- 6.- El Mil.lenari com a pretext per a un debat entre historiadors, "L'Avenç", 117, juliol-agost de 1988
- 7.- Els fets de mil anys enrera i els orígens de Catalunya, Conferència pronunciada al Saló de la Caixa de Sabadell el 28 d'abril de 1988

* * * * *

No cal dir que agraeixo a la Fundació Bofill l'ajut que em donà sense el qual no m'hagués estat possible de fer aquest sojorn a París. I crec poder afegir que l'estada ha estat doblement profitosa: per a enriquir els meus coneixements com a docent, i per a avançar amb més seguretat en el camí de la recerca. Alguns dels treballs que figuren

en aquest dossier ho demostren.

JOSEP M. SALRACH

Barcelona, desembre de 1988

CONQUESTA DE L'ESPAT AGRARI I CONFLICTES PER LA TERRA A LA CATALUNYA
 CAROLÍNGIA I COMTAL

El propòsit d'aquesta comunicació és el de fer un balanç crític dels nostres coneixements, apuntar algunes hipòtesis i formular una interpretació global del fenomen colonitzador¹.

Les fonts

Tradicionalment emprades per a l'estudi del moviment de rompudes són documents agrupables en quatre categories: preceptes carolingis, actes de consagració, escriptures de caràcter judicial i documents particulars.

Els preceptes carolingis² contenen les primeres notícies d'apriacions en terra catalano-septimana. Es tracta de rompudes de finals del segle VIII i principis del IX protagonitzades per pagesos que en algú cas semblen tenir una certa funció militar. Aquest deu ser el cas dels hispani, refugiats vers 770-780 a Septimània³. Cal tenir present que els preceptes carolingis reflecteixen la visió llunyana de la cort i poden traduir les ambicions d'expansió i domini d'uns obtentors -institucions eclesiàstiques i particulars- que a vegades van poguer fer-se concedir més terres de les que realment podien posseir (pensem en monestirs que a principis del segle IX obtingueren la confirmació i concessió d'erms que després foren incapaces d'explotar)⁴. Però tenen l'avantatge de mostrar el paper impulsor del moviment colonitzador que la monarquia va jugar, sobretot entre 780 i 850. Preceptes de l'entorn de l'any 800 mostren, a més, la mediació de la monarquia en els conflictes entre els comtes i la pagesia per la possessió dels erms i de la terra en procés d'artigament, pugna que serà característica d'aquesta fase altmedieval de conquesta de sol agrari⁵. Encara que podem tenir la certesa que els diplomes carolingis deixen en la penombra molts aspectes del moviment colonitzador, sobretot els relatius a la participació de servi i pe tits pagesos lliures i depenents, no és menys cert que forneixen infor

macions útils i no substituïbles sobre aspectes importants de la organització dels grans d'aquesta terra durant el segle IX i, amb tendència decreixent, durant el X.

Els documents de naturalesa eclesiàstica transmeten una altra forma de realitat més propera, que a vegades és la de les grans institucions detentores d'importants patrimonis terrers i a vegades és la realitat molt més modesta de les petites esglésies rurals. Cal tenir present que l'Església controla l'escrit i que, impel·lida per poderosos interessos materials, més d'una institució eclesiàstica es fabricà els títols de propietat a mida. Qui més qui menys tothom coneix la polèmica entorn de l'autenticitat o falsedat dels proceptes comtals carolingis per als monestirs de Pallars.⁶ O bé la discussió entorn de la data de l'acta de consagració de la seu d'Urgell, de la que avui hi ha especialistes que dubten de la seva veracitat i pensen poguer datar-la del segle X. Les actes de consagració,⁷ entre les quals també n'hi ha de falses com la de Ridaura, han estat emprades, a vegades potser massa alegrement, per a fixar la cronologia del moviment colonitzador, en base a la pressumpció de que la data de la primera acta de consagració coneguda d'una parròquia és l'equivalent, diríem, a la partida de naixement del poble que la integra. Les actes de consagració es redactaren per a commemorar esdeveniments de caràcter religiós: servir memòria de la solemnitat, ~~celebrar~~ enaltir el record del comte, el bisbe, el sacerdot i els feligresos que aixecaren el temple i sobretot fixar els drets de l'església i dels seus clergues (límits parroquials, domini i censos). Si bé és cert que poden contenir dades interessants per a reconstruir la història dels artífexs, és obvi que no és aquesta la intenció amb que les actes foren escrites. En alguns ~~documents~~ ^(de matria eclesiàstica) documents la història de la lluita contra els musulmans o contra l'orm és possible que resulti deformada, en el sentit de magnificada, perquè en la ment del clergue-redactor s'hi podien haver barrejat imatges procedents de la lectura de la Bíblia⁸ (la història del poble d'Israel

a la recerca de la terra promesa) o simplement perquè entre els eclesiàstics hi pot haver la tendència a reduir les comunitats o pobles sense església, potser sense evangelitzar i sense enquadrar civilment i eclesiàsticament, a la categoria de comunitats sense història, o sense història digna de ser recordada, a la categoria del no-res.⁴⁰ Actes de consagració, interpretades fins avui com a testimoni de l'aparició d'un nucli de colonització, poden molt bé amagar una realitat més complexa: cristianització o recristianització dels pagenses, modificacions en l'estructura de l'hàbitat, aparició de noves formes de solidaritat i de dominació, canvis en l'organització social i de la producció, etc. Després de la recerca de Bonnassie,⁴⁰ no sembla que s'hagi avançat gaire en aquesta direcció. Més aviat estem temptats de pensar que potser s'ha sobredimensionat el fenomen de les aprisions i que s'ha tendit a explicar-ho massa en funció d'emigracions de la muntanya-refugi cap a les terres baixes. No és que el fenomen no hagi existit, i no sigui important, sino que es basa en documents susceptibles de ser pensats d'una altra manera: documents que, per la seva funció, parlen del que es crea i no del que pre-existeix; documents que s'han interpretat més com a testimoni d'emigracions colonitzadores que no de creixement de poblacions més sedentaritzades; documents, en fi, que, potser una mica apriorísticament, s'han llegit amb mentalitat de reconquesta, és a dir, amb la idea de pensar que tota creació ve de fora, ~~mentre que~~ És clar que ningú pot discutir la realitat històrica d'emigracions o exilis com els dels hispani, que la segona meitat del segle VIII es traslladaren a Septimània, o de l'aragonès Asnar Galí, que a principis del segle IX, fugint del comtat d'Aragó, s'instal·là amb els seus esclaus a Urgell i Cerdanya on conquerí orms i governà com a comte.⁴¹ Però foren aquests els veritables protagonistes de les rompudes o més aviat foren pagesos que, sense moure's dels seus llocs de naixença, aixemplantaren els vells camps? I, si s'ha de parlar de mobilitat pagesa, quin podia ser el radi mitjà de desplaçament dels emigrants pagesos:

10 o 15 km. o més?⁴²

Les actes dels judicis són una altra font per a l'estudi de la conquesta de l'espai agrari.⁴³ Es tracta de documents interessants i útils, si no perdem de vista que reflecteixen la visió dels homes de lleis, "funcionaris de l'Estat" i propers a l'Església on s'havien format. Referent a les disputes freqüents per la possessió de la terra, sovint resoltes a favor de l'Església, quan aquesta era part interessada,⁴⁴ s'ha parlat d'una justícia suspecte de parcialitat envers els interessos eclesiàstics, però al mateix temps s'ha insistit en que era una justícia força imparcial perquè es basava en escriptures, considerades proves objectives; una justícia, s'afegeix, que defensava el dret de propietat i la llibertat de la pagesia.⁴⁵ Certament, la lectura dels judicis del segle IX i X dona aquesta doble visió, segurament perquè la situació de l'època carolíngia era de canvi: s'havia iniciat un procés de feudalització que passava, ~~per~~ baix, per la creació o consolidació de petites unitats familiars i autònomes de producció i, ~~per~~ dalt, per la formació d'una classe governant que prenia possessió de la terra i es militaritzava. De fet, la lletra dels judicis ens mostra a pagesos que defensen la propietat familiar de la terra invocant un dret de compra,⁴⁶ d'herència⁴⁷ o ~~de~~ d'apressió⁴⁸ exercitat per ells o pels seus propers avantpassats -pares o avis-, el qual és una dada útil per a fixar la forma, la cronologia i la geografia de les rompudes. Certament es tracta d'una propietat absoluta, sense restriccions de naturalesa feudal, sense la barreja de drets senyorials i emponents, com a elements fonamentals i ^{ter}independents que caracteritzen la propietat feudal. Tanmateix, aquesta propietat plena, que els pagesos defensen en els judicis i que la llei els reconeix, no és fàcil de defensar i mantenir perquè, si ens fixem que la major part de les actes dels judicis s'han conservat copiades en cartularis d'institucions generalment eclesiàstiques i si en el possible seguim la història dels

successius plots lligats sobre una mateixa terra, l'fàcilment ens adonarem que el sistema de la petita propietat alocera, des del mateix moment en que comencen les rompedes, està sotmès a una pressió dels potens, controladors del document escrit i de l'aparell judicial, que el desgasta. Per tant, les actes dels judicis, que permeten constatar l'existència i la resistència de la petita propietat alocera i de la llibertat pagesa, si es situen en el seu context d'evolució social, i es ressegueix la història de plots successius sobre unes mateixes terres, ens adonem que, més que les continuïtats i les resistències, resulten ser fonts essencials per a l'estudi del canvi feudal, és a dir, de transició del sistema antic al feudalisme.²⁰

A vegades es diu que la documentació escrita reflecteix la visió del poder i, per tant, és mal de fiar. L'examen necessàriament breu de les fonts, que acabem de fer, pot semblar que avall aquesta manera de pensar, però, de fet, suggereix la idea, més exacta, de que en la interacció entre el testimoni i la interpretació hi ha un marge que permet lectures diferents. Tot això sense oblidar que la mentida, el silenci o la distorsió que puguin contenir documents emanats directament del poder són, elles mateixes, formes d'una realitat que cal conèixer. Però convé preguntar-nos, si el concepte de poder, una abstracció de realitats i formes canviants en la transició i el feudalisme, no és una realitat bastant concretitzada en el seu extrem superior però que es ramifica i desdibuixa cap avall. Perquè és aquí on cal relativitzar més i concedir un marge major de credibilitat als documents particulars (compres, vendes, permutes, testaments) que, això no obstant, també estan escrits per aquells que dominen l'art de l'escriptura i formen part d'esglaons inferiors de les estructures de poder. Tanmateix, no és científicament correcte separar el poder del sistema social, perquè qualsevol

/ el p^a distorsionador del poder

sistema té les seves formes de dominació i aquestes, en més o en menys, no poden deixar d'estar presents arreu, tant en la documentació escrita com en els testimonis arqueològics. Per a l'estudi de la conquesta de l'espai agrari en concret la documentació particular mostra més que ^{altre} cap ^{altre} establiment, com hegemònic, del sistema basat en la petita producció directa, el control de la família pagesa sobre el medi de producció i una relativa capacitat de decisió sobre la producció i el seu destí. És a dir, que la documentació de tipus particular dels segles IX i X, recollida en cartularis i col·leccions diplomàtiques, ens situa en presència d'un dels elements bàsics del sistema feudal, que, al nivell de les forces productives, ^{no} és altre que la família ^{entesa} pagesa com a família conjugant, i la terra com a unitat de producció de dimensions familiars. La mateixa documentació serveix també per a veure el canvi, primer, lent (fins vers 950), després, ràpid, en les relacions de producció fins a l'establiment com hegemònic del sistema de la tinença. Ens referim al pas de l'alou a la tinença, perquè lle gides globalment, les escriptures particulars, ^{sobretot les vendes,} les donacions i les cartes d'endament, i integrades en el discurs dels preceptes d'immunitat i de les exvacuacions judicials, mostren, primer, la resistència i, després, el començament de la pèrdua relativa (no pas total; la tinença es defineix per la seva ^{econòmica} autonomia) de control de la pagesia sobre la terra i la producció. En aquesta fase del procés, es tracta -cal tenir-ho ben present- més d'una pèrdua de drets alodials que d'uns canvis en el sistema de producció perquè aquest continua i continuarà basat en la petita producció familiar directa. Els documents particulars mostren, doncs, quelcom dels dos temps de la feudalització: ^{, després,} ~~de la petita producció i~~ la creació del ^{règim} ~~de la tinença.~~

Primer, l'establiment com hegemònic del sistema

Fins avui l'arqueologia a Catalunya ha donat suport a la documentació escrita i, recíprocament, també n'ha rebut. Per la pròpia naturalesa del treball arqueològic de camp, al menys tal com tradicionalment s'ha entès, l'arqueologia ha proporcionat dades empíriques, geogràfiques,

ment i cronològicament puntuals, que ajuden a imaginar les condicions d'existència de les poblacions, reflexionar sobre les continuïtats o les ruptures en el poblament i entendre una mica millor la relació existent entre l'evolució social que la feudalització implica, d'una banda, i les estructures del paisatge monumental i les formes d'nàbitat, de l'altra. Pensem naturalment en el món dels castells, les torres i les esglésies i la seva relació amb el poblament concentrat i dispers, i la continuïtat o ruptura entre la vil·la romana, el castell, el poble i la masia medieval²¹. Els esforços de l'arqueologia medieval, aplegats amb els dels historiadors documentalistes, penso que ja han donat a Catalunya resultats útils i, per tant, han estat esforços ben esmerçats. D'altra banda, fa l'efecte que assistim a un canvi qualitatiu en el treball dels arqueòlegs que, havent fet ja una tasca important d'exhumació d'estructures, miren més enllà del jaciment, consideren àmbits regionals, posen en joc la història comparada, s'interroguen sobre l'organització social de l'espai, i valoren el paisatge com a font històrica.

El temps i el lloc de les aprisions

La cronologia de les rompudes que avui coneixem s'ha fet, però, més en base a l'anàlisi documental que a les exploracions arqueològiques. Que la conquesta de l'espai agrari a Septimània i la Marca Hispànica hagi començat poc abans o poc després del 800 es pot aclarir per l'erudició. Com a fet, però nom com a fenomen. El fenomen és la necessitat i la possibilitat de que els artigaments es produïssin. Parlem primer del fet i després reflexionarem sobre el fenomen.

Per a trobar les primeres notícies d'eixarmaments cal situar la visual a finals del segle VIII, quan Carlemany autoritzà a unes famílies o parenteles d'hispani a aprisionar terres del Llenguadoc. Documents una mica posteriors mostren que l'empresa colonitzadora es realitzà, i plantegen alguns interrogants sobre l'organització social o familiar dels hispani²². Es tractava d'emigrats, millor dit refugiats

de la Tarraconense, segurament compromesos en l'expedició de Carlemany a Saragossa el 778; és important de constatar-ho perquè aquesta direcció sud-nort sembla ser excepcional en la colonització. A partir d'aquí les notícies sobre artigaments ja s'encadenen formant una successió més o menys ininterrompuda fins a mitjà segle X. Per la pròpia naturalesa dels documents i el desigual repartiment d'escriptures conservades és impossible filar prim en les fases i la geografia del moviment colonitzador. Tanmateix, del contingut de preceptes carolingis dels primers anys del segle IX, en què es parlava d'aprisions pageses ja consolidades que calia protegir de la cobejança dels comtes, es dedueix que els exarments són un fenomen general a la Marca Hispànica i a Septimània a finals del segle VIII²³.

Els primers anys del segle IX són nombrosos els diplomes carolingis, de Carlemany i Lluís el Piadós, concedint l'aprisió de terres septimanas a hispani immigrants i confirmant anteriors concessions o aprisions²⁴. La impressió que donen aquests documents és que hi havia, per baix, un desenvolupament general de les forces productives, que s'expressava a través de la iniciativa particular, i, per dalt, una voluntat de la monarquia per crear o reforçar una capa de potents hispani que li fossin fidels i l'ajudessin a defensar les marques meridionals del reialme. Però caldria preguntar-se si les concessions d'erms (reals o suposats) que la monarquia feia en favor dels seus fideles no implicaven de fet una apropiació fiscal o disposició arbitrària de béns d'ús comunal violant drets consuetudinaris de poblacions preexistents que els podien emprar com a zones de pastura, reserves naturals, cacera, llenya i aliments ocasionals. Certament els preceptes atorgats des de la cort llunyana no parlen d'això, perquè la terra erma o considerada erma és fiscal per llei, però alguns judicis d'aquesta època semblen mostrar la resistència de les comunitats pageses a la penetració del poder senyorial al seu espai a través de l'apropriació dels "erms" mitjançant preceptes de concessió²⁵.

La primera meitat del segle IX el major nombre d'aprisions es fan a les terres septentrionals de la Marca, al Rosselló, Vallespir i Besalú, i als comtats pirinencs de Ribagorça, Pallars, Urgell i Cerdanya. I també la documentació mostra immediatament les disputes per la terra entre pagesos i potents com per exemple l'abat Babila d'Arles del Vallespir pleitejant amb èxit, a Elna, l'any 832, contra uns pagenses que volebant aprisionem facere en el territori d'Arles. La notitia revestitoria redactada en raó d'aquest plet explica que l'abat Castella fundà el monestir i recaptà un precepte de concessió o confirmació de béns de l'emperador, i que en base a aquest precepte, l'abat Babila successor de Castellà defensà els seus drets sobre el territori d'Arles davant d'un grup de pagesos aprisionadors²⁶. D'on venien aquests pagesos? Res d'estrany que fossin del mateix país del Vallespir i que, en front del poder de les lleis, l'escriptura, l'Església i la cort, intentessin defensar una terra erma de la que en podien fer un us ocasional i per tant la consideressin seva. D'altra banda, cal fixar-se que en aquests i altres judicis sobre la possessió d'erms en curs d'aprisió els pagesos actuen com a grup la qual cosa potser es pugui interpretar en el sentit de que aquests plets reflecteixen una lluita per la possessió dels bens comunals que devien existir mentre la monarquia no els reclamés com a fiscals o algun potent o els mateixos pagesos no en comencessin l'aprisió. En aquest sentit el moviment aprisionari equivaldria ^{en part,} a un procés de privatització i parcel·lació de terres comunals decidit per les pròpies comunitats, fruit de les seves pròpies transformacions, demogràfiques i estructurals.

Com a Arles del Vallespir, a Pallars-Ribagorça i a Girona-Besalú, el segle IX, les comunitats monacals també s'afegeixen a la tasca de conquesta de l'espai agrari: Senterada, Alaó, Taverna, Lavaix i Gerri, a les terres occidentals, i Sant Medir, Albanyà, Escaules i Banyoles, a les orientals, en són un ~~bon~~ exemple. També la primera meitat del segle IX l'abat Calort fundà el monestir de Sant Salvador de la Vedella, al Berguedà. A tenor dels diplomes carolingis concedits als fundadors

d'aquestes cases religioses les comunitats monacals s'establien en zones ermes i n'iniciaven l'aprisió que aviat legalitzaven per precepte²⁷.

De fet, petits o grans, particulars o de comunitats, els eixarments es produeixen una mica arreu dels comtats, si bé potser al principi l'onada colonitzadora té més empenta en les terres més septentrionals. També una mica arreu l'apropiació dels erms anà acompanyada de lluites i resistència per la seva possessió o per la captació de l'excedent que les famílies aprisionadores poguessin produir. I la disputa afectà a tot el cos social, no únicament a petites comunitats pageses enfrontades amb institucions eclesiàstiques, sino també a hispani, ells mateixos dividits en maiores i minores, que hagueren de defensar les seves aprisions i privilegis de la cobejança dels comtes de la Marca²⁸, uns potents que sovint semblen ser membres de llinatges de l'aristocràcia franca establerts a les terres meridionals del reialme.

El darrer quart del segle IX i primer del X l'empenta repobladora més forta es donà a les terres centrals de Catalunya, al Berguedà i a les comarques del comtat d'Osona -sobretot al Ripollès-, on aconsegueixen bèl·lics recents havien creat importants buits de població. Tanmateix el propi Abadal ja va advertir que fins i tot aquí era absurd pensar en una ruptura total del poblament²⁹. També al Ripollès la fundació dels monestirs de Ripoll i Sant Joan de les Abadesses³⁰ va significar la creació del gran domini eclesiàstic al costat de la petita propietat pagesa i la tensió mútua que ~~una~~ ~~no~~ reflecteix el judici del 913³¹. La construcció de nombrosos castells en terres d'Osona mostra així mateix l'origen dels dominis de l'aristocràcia laica³².

A finals del segle IX i principis del X algunes consagracions d'esglésies del Vallès estudiades per Anscari M. Mundó i Gaspar Feliu podrien mostrar l'establiment en aquesta terra de famílies pageses emigrades del Ripollès³³. Tindriem doncs que el moviment colonitzador s'acosta cap a la frontera i potser també cap a un canvi en el ritme i en les formes. Tanmateix seria bo de dir que el Vallès no fa l'efecte d'haver estat mai despoblat sino més aviat al contrari, al menys aque

ta és la idea que es desprèn de la lectura de la documentació més antiga del Cartulari de Sant Cugat³⁴.

L'estudi quantitatiu de les referències a aprisions en la documentació catalana anterior a l'Any Mil demostra que, després de la fase inicial del moviment colonitzador (vers 780-vers 825), caracteritzada per la presència forta de la monarquia i dels hispani immigrants, i d'un interval (vers 825-vers 875), en el que comença a notar-se, d'una banda, l'allunyament de la monarquia i, de l'altra, el protagonisme dels jerarques laics i eclesiàstics de la Marca, ensems que la iniciativa popular, els anys 875-925 assenyalen el període d'apogeu d'aquesta conquesta de l'espai agrari que aleshores més que mai és obra de famílies pageses. A més del Ripollès, el Lluçanès, el Berguedà, la Plana de Vic i el Bages, aquests anys hi ha aprisions documentades a Pallars-Ribagorça, Urgell-Cerdanya, Girona, Besalú, Empúries, Baix Llobregat i Penedès. En resum (i això val per totes les fases), el creixement de l'espai agrícola és general a tots els comtats, però entre ells hi ha diferències d'intensitat que es deuen explicar per la qualitat del sol, la població preexistent i la situació geopolítica.

La major part de cartularis i col·leccions diplomàtiques de la Catalunya carolíngia coincideixen en registrar unanimitat una caiguda quasi total de referències a aprisions amb posterioritat al 925 o 950. I l'observació val també per a una font relativa a terres frontereres com és el Cartulari de St. Cugat. És possible que aquells anys comenci un (lent) degoteig de pobladors cap a la frontera per on tenim algunes cartes de poblament i franquesa, veritables contractes agraris col·lectius que seran l'instrument de colonització de la Catalunya Nova els segles XI i XII³⁵. En resum, sembla que aleshores, cap el 950, s'acaba el temps de les aprisions com a forma de colonització popular i espontània, generadora de petites propietats, característica del pre-feudalisme, i s'entra en una nova fase caracteritzada pel control creixent de l'aristocràcia sobre la societat i la terra: a la frontera les cartes de poblament succeïren a les aprisions. Però la qüestió és saber si el

(d'acceleració en la
 temps ~~de~~ transició (vers 950-vers 1050) al feudalisme fou o no un període d'alentiment del moviment colonitzador. La nostra impressió és que efectivament ho fou i que cal distingir entre la frontera, on les colonitzacions reprendran (però organitzades o enquadrades pels senyors) gradualment durant el segle XI, i les terres velles on tots els guanys posteriors al 950 seran irrisoris per referència a les posicions (conquestes d'erms) ja assolides abans d'aquesta data³⁶.

Les fonts també mostren que entre 950 i 1050, mentre a les terres velles sembla accelerar-se el desgast del petit alou pagès, a la frontera dels comtats de Barcelona i Osona es realitza una tasca importantíssima de fortificació³⁷. La idea tradicionalment admesa és que a causa de les incursions musulmanes i cristianes aquesta zona era deshabitada. Ningú fins avui (excepció feta d'un treball peoner de Miquel Barceló presentat justament en aquest col·loqui i de treballs de Pere Balaña en curs de publicació) s'ha preguntat, però, fins on van arribar cap el nord per aquesta banda de la Península les emigracions àrabo-berbers, i si la imatge de la frontera com un lloc d'horror i vasta solitud, on els homes no hi viuen i els bous no hi llauren, transmesa pels documents no és, com dèiem més amunt, una imatge bíblica que amaga la presència de poblacions autòctones o immigrades que foren foragitades aquells anys o poc després o foren assimilades. Potser l'estudi de la toponímia i l'exploració arqueològica algun dia ens les puguin restituir per a la història. Mentrestant cal insistir, per a la banda cristiana, que aquests anys és quan el procés de feudalització s'accelera: els llinatges aristocràtics amplien i consoliden els seus patrimonis, es fan amb el control de determinades àrees territorials i, com ha explicat Bonnassie, avancen clarament en el procés de privatització de la potestat pública. Els comtes de l'època, malgrat la fortalesa que en algun moment puguin esgrimir, perden prerrogatives, es venen i/o donen castells i bens fiscals³⁸, són traïts per alguns dels seus fidels i el comte de Besalú perd la vida en el curs d'una revolta de la seva

aristocràcia³⁹. No és pas l'únic moviment d'aquestes característiques abans de les grans revoltes del segle XI. En ple segle X també el comte Oliba de Cerdanya hagué de defensar-se de les ambicions de la seva aristocràcia⁴⁰. Però segurament és a la frontera de Barcelona i d'Osona, que, com dèiem, es fortifica aquells anys, on els senyors de la terra i de la guerra són més poderosos. L'esforç militar juga al seu favor; i com que això va unit al procés ja secular de desgast de l'alou pagès, podem insistir en la idea de que la transició al feudalisme s'accelera. Les pròpies formes del procés colonitzador de la frontera ho [#]revelen: a la Marca del Penedès ja no són pagesos aprisionadors els que espontàniament s'estableixen a la terra sino que són el monestir de Sant Cugat, el bisbe de Barcelona, el comte i un grapat de llinatges aristocràtics els que organitzen les rompudes, reparteixen les terres i decideixen les torres i castells que cal aixecar. Aquests potents, que també es barallen entre ells, per la possessió de la terra i l'excedent, ja actuen com a senyors feudals: ja viuen més de la renda satisfeta pels seus tinents que dels ingressos derivats d'una funció pública. La mateixa història val per a la Marca d'Osona, a les comarques de l'Anoia i el Bages⁴¹. Les formes de poblament també aquí marquen la transició entre les aprisions espontànies de l'època anomenada prefeudal i les cartes de poblament i els repartiments del ple feudalisme.

S'ha dit que després del 925 o 950 el moviment de conquesta de l'espai agrari remet fins gairebé estagnar-se⁴² i que no repren fins la segona meitat del segle XI o ja en el XII, i en les noves terres de la Catalunya Nova, no (o gairebé no) en la Vella. El fet sembla cert, però el fenomen cal explicar-lo. Es poden posar sobre la taula un conjunt de possibles causes: 1/ L'expansió agrària medieval és un fenomen plurisecular atravesat per conjuntures. Després d'unes generacions colonitzadores, altres han de consolidar els guanys i recuperar forces, per reprendre les rompudes. 2/ El procés de feudalització, que s'emmarca i s'explica, al manys en part, pel creixement econòmic de l'expansió agrària, implica canvis socials i polítics que s'acceleren entorn de l'Any Mil. Podriem dir -abans ho anticipàvem amb altres paraules- que es

produeix una presa de control per part de l'aristocràcia del moviment de conquesta de l'espai agrari i que aquest procés passa necessàriament per neutralitzar les iniciatives espontànies de la pagesia i per la creació d'un sistema castral d'enquadrament i control de la població.

3/ L'estagnació relativa de les colonitzacions a partir del 925 o 950 i la fixació durant els segles IX-XI de la ratlla fronterera en les comarques de transició entre la Catalunya Vella i la Nova, segurament té a veure també amb les condicions del sol agrari. Possiblement les dues Catalunyes no són únicament una conseqüència de la història sino també una predisposició de la geografia. Els pagesos que l'Any Mil marxaven cap a la colonització de la frontera s'havien d'adaptar i trobar solucions tècniques per a nous problemes: passaven de la Catalunya humida a la Catalunya seca; d'una Catalunya on era fàcil trobar punts d'aigua per a construir el mas i envoltar-lo d'alguns conreus de regadiu, a una Catalunya de sols àrids i pocs punts d'aigua que obligaven a replegar o concentrar la població sobre espais concrets; d'una Catalunya més bosquina i de muntanya, on el refugi contra les cavalcades islàmiques era més fàcil, a unes comarques de frontera, menys protegides de la natura; segurament també calia introduir alguns canvis en els conreus i les pràctiques agràries, com podia ser potenciar encara més el conreu de la vinya i dels cereals d'hivern en detriment de la resta. I 4/ alguna responsabilitat de la fixació i permanència de la frontera de l'Any Mil es pot atribuir a les condicions polític-militars exteriors. Les posicions àrabo-musulmanes per aquesta banda deuen ser molt sòlides: Tortosa, Lleida i Balaguer ho indiquen. Fins a principis del segle XI la força del califat amb les seves ratzies contra la frontera catalana deu causar desànim en els aprisionadors i deu reforçar les posicions de l'aristocràcia castral en valoritzar el seu paper. Tot plegat constitueix un conjunt de raons de caràcter demogràfic, social, geogràfic i polític-militar que expliquen que aquí fineixi al nostre entendre la primera etapa de conquesta del sol agrari, que per a la Catalunya Vella seria

la més important, una etapa de creixement inseparable de la feudalització i creació del món medieval. Identificat, doncs, al fet de la conquesta de l'espai agrari i les possibles raons dels seus límits geogràfics i temporals, convé ara intentar explicar el fenomen, és a dir, les causes. ~~perquè l'erudició, que identifica el fet del creixement, el temps i el lloc, no sembla que pugui aportar dades fiables sobre l'origen de l'impuls.~~

Hipòtesis sobre les causes

Preguntar-se per les causes del moviment colonitzador, tanmateix, és convidar-se a l'especulació, perquè l'erudició, que identifica el fet del creixement del sol agrari, el temps i el lloc, no sembla que pugui aportar informació concloent sobre l'impuls. Evidentment hi ha una resposta certa, i documentalment provada, i és que els homes llauren terres i més terres per a guanyar la batalla contra la fam. Però la fam no ^{es}gota totes les respostes possibles i, a més, en qüestió de causalitat com aquesta, no només volem saber les "necessitats" (què va fer necessària l'ampliació dels conreus?) sino també les "possibilitats": què la va fer possible, és a dir, quin conjunt de circumstàncies van fer possible aquella sortida a les "necessitats" plantejades? Cal resignar-se, doncs, a moure's en el terreny de les hipòtesis. Amb caràcter general sembla que es pot parlar d'un desenvolupament de les forces productives: ^{en} primer lloc, d'un creixement de la població o, si més no, d'unes densitats de població elevades que ja Abadal detectà en el seu estudi de Pallars-Ribagorça; pensem també en la xarxa, molt densa, de topònims de la diòcesi d'Urgell, en l'elevat nombre de famílies de la vall de Sant Joan, segons el judici del 913, i en la progressiva construcció d'esglésies pre-romànics. Sembla vàlida, doncs, la idea d'un creixement humà, que ha d'estar a la base de tot el moviment colonitzador. El progrés tècnic, sobretot la construcció de molins, l'avenç de la metal·lúrgia rural i l'increment del regadiu, sobretot a les proximitats de les ciutats⁴³, són elements importants del creixement

-causa i conseqüència-, però al mateix temps són elements que necessiten explicació. Construir molins, establir ferreries, obrir canals i renques i excavar pous no era nou, ja es feia d'antic; la novetat és l'increment que pren tot això, la forta inversió de treball que suposa i la capacitat de comunitats pageses o de famílies pageses d'emprendre iniciatives com la construcció col·lectiva o familiar de molins. A la fi sembla, doncs, que s'ha de buscar una explicació al nivell de l'estructura social de la producció, un canvi en les relacions de producció que segurament s'ha de situar entre el darrer segle de la monarquia visigoda, el segle VII, i el primer de domini musulmà, el segle VIII.

Pierre Bonnassie, en un article aparegut l'any 85, defensava la hipòtesi d'una supervivència del règim esclavista a l'Occident fins als voltants de l'Any Mil⁴⁴. Pel que fa a Hispània, és possible que la crisi d'aquest sistema antic de producció es pugui situar en els segles VII i VIII. Tota manera s'ha de dir que la documentació de la Catalunya carolíngia conté encara moltes referències a la mà d'obra servil sense que sigui possible establir una nítida diferència entre l'esclau propiament dit i el tinent servil. Un conjunt reiteratiu de lleis godes i actes conciliars i documents com el testament del bisbe Vicent d'Osca, mostren la importància del treball de l'esclau el segle VI i la crisi d'aquesta forma de producció a partir del VII⁴⁵. Les fonts mostren també una tensió creixent entre l'impost i la renda, és a dir, entre l'Estat, el seu poder i els seus recursos, i l'aristocràcia⁴⁶. Que això fos una crisi social, política i econòmica o només social i política potser correspon dir-ho als que han estudiat la moneda i altres aspectes de la vida material del regne de Toledo. Tanmateix, tenim la impressió que el sistema esclavista i altres components del món antic a Hispània (com l'impost, la ciutat constrenyidora del camp i tal vegada residus d'estructures gentilícies a les muntanyes menys romanitzades del nord) feien crisi el segle VII, en un context de decreixement accelerat de la producció⁴⁷, i de minva de la mà d'obra, que les fonts presenten com a dramàtica⁴⁷. I tot això davant la impotència del poder central i de l'aristo

(que venia d'abans)

cràcia local -enfrontades d'altra banda- per a controlar i redreçar la situació. Aquesta potser seria una explicació de la caiguda, sembla que relativament fàcil, de la Península a mans dels musulmans, atès que, en canvi, els francs van reïxir a contenir la invasió.

L'impacte de la invasió musulmana es pot pensar que fou molt distorsionador, sobretot si es considera que es produí sobre una formació social en procés accelerat de transformació: les estructures antigues havien entrat en crisi, al temps que es desenvolupaven institucions i articulacions socials de caràcter feudal, però no sembla encara que un sistema ja hagués estat substituït per l'altre⁴⁸. Sobretot pensem que algunes mutacions s'acceleraren i que es degueren crear importants buits en l'articulació social: si, malgrat la crisi de l'esclavisme, encara quedaven esclaus i ocupaven un lloc important en la producció, es pot pensar que la invasió n'afavorí l'emancipació; si en la base del treball pagès havien pres més importància les formes alternatives d'explotació de la mà d'obra (rendes en natura o en diners, serveis en treball), aquests vincles entre l'aristocràcia i la pagesia es pogueren relaxar i trencar, perquè no pocs llinatges hispanogots, compromesos en la resistència al domini islàmic, perderen terres i domini, molts degueren morir en la lluita i altres s'exiliaren; l'Estat visigòtic desaparegué i la ciutat antiga, peça clau d'aquest i element important de l'organització administrativa i fiscal del regne de Toledo, també degué perdre, al menys en part, el seu paper de centre de drenatge dels excedents del camp per la via de l'impost⁴⁹. Aquest és un altre element important, perquè per molt que volguem presentar als monarques carolingis del segle IX i els comtes catalans del X com a hereus dels béns i crets fiscals dels reis de Toledo i caps d'una administració pública d'origen antic, és més que dubtós que aconseguissin mantenir o reinstalar un sistema fiscal gaire eficaç al nord-est peninsular. Per tant, pensem, com a hipòtesi, que és tot el sistema antic (la forma de treballar i de drenatge de l'excedent i l'organització política que la recobreix) el que va fer crisi en aquesta època, i que l'etapa carolíngia a la Marca fou

de clara transició: l'administració recolça, certament en lleis i institucions antigues, però calgué adaptar-les i buscar solucions noves per a noves realitats (per exemple el sistema de castells i veguers i la seva retribució amb terres), calgué que l'autoritat emprés potser més que mai el sistema de pagar serveis donant béns fiscals, sovint terres ermes, que potser eren d'us comunal⁵⁰. Podem per últim apuntar, tímidament, que si a les terres més muntanyenques de Ribagorça, Pallars, Alt Urgell i Cerdanya quedava algun residu de comunitats primitives, amb formes pre-romanes d'organització social de la producció i del parentiu que pogués retenir la població a les valls, també pogué acabar de desapareixer en aquests segles VII i VIII a causa de mutacions internes i pressions exteriors⁵¹.

En qualsevol cas, la conclusió seria que cap els segles VII i VIII es produeix un relaxament o trencament de moltes cotilles: trencament de vincles servils i de dependència; crisi de l'Estat i de la ciutat antiga, reflectida en el retrocés de l'impost com a forma de drenatge de l'excedent cap a la burocràcia o aristocràcia governant i, per tant, relaxació de la pressió tributària sobre la pagesia⁵²; i desaparició del darrers residus de comunitats primitives a les zones de muntanya menys romanitzades; etc. Aquesta desaparició o relaxació de diverses formes de constrenyiment podria ser en darrer terme el que expliqués la consegüent mobilitat de les comunitats pageses i el creixement econòmic altmedieval: la llibertat de moviment era necessària per a l'empresa colonitzadora, i l'autonomia econòmica també ho era per a retenir una part més gran de l'excedent (el guanyat a l'impost, a l'amo esclavista o a la renda) i destinar-lo a millorar l'autosubsistència i la inversió, base així mateix de l'empresa colonitzadora. Està clar que aquesta mobilitat i autonomia econòmica es transformaren en dinamisme de creixement quan, havent tocat fons la crisi del món antic, el progrés tècnic, impulsat per aquests mateixos factors, permeté emprendre la recuperació de la població i de la producció⁵³.

Causes més estrictament conjunturals també ajuden a explicar aquest

moviment de conquesta de l'espai agrari i les seves característiques. Cal recordar que arran de les lluites de frontera entre cristians i musulmans a la Tarraconense, hi hagué famílies d'hispani que es refu^ggiaren a les valls pirinenques i a Septimània i que des d'allí, empe^sos per les necessitats materials i pel sentiment de revenja, acariⁱciaren la idea del retorn i que, quan ho feren, recuperaren el domini de la terra per la via de les aprisions ensems que per la conquesta militar. La monarquia carolíngia i els seus delegats a la Marca el segle IX i els comtes catalans el X també col.laboraren a crear una atmosfera propícia per a les colonitzacions, si bé la seva actuació també reflecteix la divisió social que s'operava. D'una banda, la cober^ttura militar, carolíngia i comtal, i les primeres franqueses hagueren de servir de protecció i estímul de moviment aprisionador, d'altra ban^dda, però la ~~per~~missió de les famílies més potents per consolidar la seva posició i les necessitats d'organització jeràrquica de la nova formació política portaren a monarques i comtes a la creació d'una aristocràcia governant que apareix ja ben perfilada poc abans de l'Any Mil. Serà aquesta aristocràcia castral, formada a l'ombra del moviment de coloⁿnització i arran de la reestructuració de l'organització política, la que depasat l'Any Mil acabarà de donar el tomb al procés de feudalitza^cció. Si aquesta forma de pensar l'evolució social fos correcta tindri^mem la crisi final del mon antic els segles VII i VIII, i la transició al feudalisme els segles IX i X perquè, si bé és cert que aquests segles es conserven coses del passat, el significatiu són els canvis en les forces productives i en l'articulació social, i aquests més que abans ja miren cap el feudalisme: 1er/ L'hegemonia de la petita explotació/ petita producció pagesa, econòmicament autònoma (autonomia que diferèn^ccia la cel.lula productiva bàsica del feudalisme -la tinença pagesa- de la forma productiva del sistema antic), que serà la base de l'organit^zzació productiva del sistema feudal; i 2on/ ^{2a}la formació d'una aristocrà^ccia governant que viu en part de la renda (la satisfeta pels tinents dels seus dominis) i en part de les romanalles l'impost que està comen^ç

(a privatitzar i per tant també, en certa manera, està començant)

çanava transformar en renda feudal (com interpretar sino els preceptes d'immunitat?). Posades així les coses, entre 950 i 1050, l'evolució social (feudalització) es precipità a favor dels que tenien el govern i la milícia a les mans.

La conclusió és que la conquesta de l'espai agrari a l'Alta Edat Mitjana és un fenomen inseparable del sistema feudal en la seva fase de formació.

Josep M. SALRACH

(Universitat de Barcelona)

1. Aquesta comunicació, de caràcter ^{més} ~~especulatiu~~ especulatiu, forma unitat amb la comunicació titulada Défrichement et croissance agricole dans la Septimanie et le Nord-Est de la Péninsule Ibérique, que es basa en l'anàlisi d'uns dos mil documents i que hem presentat a les Dixiemes Journées Internationales d'Histoire Abbaye de Flaran (setiem bre de 1988). D'altra banda, el lector interessat en idees i hipòtesis contingudes en aquesta comunicació podrà trobar-ne una exposició més global en el nostre llibre El procés de feudalització (segles III-XII), vol. II de la Història de Catalunya dir. per Pierre Vilar (Barcelona, Edicions 62, 1987).
2. Ramon d'ABADAL, Catalunya carolíngia, II, Els diplomes carolíngis a Catalunya, Barcelona, 1926-1952, 2 vols.
3. ABADAL, Diplomes, p. 307 i 412.
4. Aquest fou, per exemple, el cas dels monestirs de Sant Pere d'Albanyà Les Escaules, Sant Julià del Mont i Sant Aniol d'Aguges, al pagus de Besafú (Josep M. SALRACH, El procés de formació nacional de Catalunya Barcelona, 1978, I, p. 56-64).
5. ABADAL, Diplomes, p. 312.
6. Ramon d'ABADAL, Els preceptes comtals carolíngis per al Pallars, "Bo letín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", XXVI (1954-

1956), p. 11-60.

7. Cebrià BARAUT, Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII), "Urgellia", I (1978). Ramon ORDEIG, Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes "Revista Catalana de Teologia", IV-IX (1979-1984). Ordeig és autor d'una tesi de doctorat sobre les dotacions de les esglésies catalanes (edició i estudi) que esperem sigui editada aviat.
8. L'expressió "in loco ^(l)erroris et vaste solitudinis", freqüent en documents d'aquesta època, procedeix, de fet, del Deuteronomi (José BALARI, Orígenes históricos de Cataluña, Barcelona, 1964 -segona edició-, p. 311).
9. La idea d'una certa continuïtat de poblament en zones que els documents presenten com a despoblades fou defensada, creiem que amb en cert, per Ramon d'ABADAL, Els primers comtes catalans, Barcelona, 1965, p. 77-78.
10. Pierre BONNASSIE, La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle Toulouse, 1975, I, p. 69-130.
11. Jaume PASQUAL, Sacrae antiquitatis Cataloniae monumenta (ms. de la Biblioteca de Catalunya), XI, p. 9-10..
12. Aquestes interrogacions no impliquen una posició contrària a la idea defensada, entre altres, per Anscari M. MUNDÓ (El políptic dels béns i censos de Sant Pere de Vilamajor, "Archivo Histórico y Museo Fidel Fita", IX, 1961) i Gaspar FELIU (Sant Joan de les Abadesses i el repoblament del Vallès, "Miscel·lània Fort i Cogul", 1984, p. 129-135), de que el Vallès va poguer rebre repobladors emigrats del Ripollès, però si tradueixen la nostra opinió de que, en qualsevol cas, degué ser una operació repobladora força excepcional.
13. BONNASSIE, La Catalogne, I, p. 183-201.
14. N'hi ha prou amb resseguir les actes dels judicis de col·leccions diplomàtiques i cartularis d'institucions eclesiàstiques com el Cartulari de Carlemany, de la seu de Girona; el Cartulario de "Sant Cugat"

- del Vallès (ed. J. RIUS, Barcelona, 1945-1947, 3 vols.); El archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X (ed. F. UDINA, Barcelona, 1951); el Diplomatari de la catedral de Vic (ed. E. JUNYENT, Vic, fasc. 1-4); el ⁷/Libri Antiquitatum de la seu de Barcelona, etc.
15. Es, en essència, l'opinió expressada per Bonnassie (vegis n. 13).
 16. Un exemple al Diplomatari de la catedral de Vic, doc. 1.
 17. BALARI, Orígenes históricos, p. 417-419.
 18. Liber Feudorum Maior, ed. F. MIQUEL ROSELL, Barcelona, 1945, doc. 320.
 19. Així ho ha fet Ramon Marfí per Bàscara: ^{i Ullà} La integració a l'"alou feudal" de la seu de Girona de les terres beneficiades pel "règim dels hispanes". Els casos de Bàscara i Ullà, segles IX-XI, "Estudi General", 5-6 (1985-86), p. 49-62.
 20. De fet, aquest tema de l'altra transició fou el nucli de discussió de les Dixiemes Journees Internationales d'Histoire Abbaye de Flaran, de setembre de 1988.
 21. Per a una idea de l'aportació de l'arqueologia al coneixement de la Catalunya altmedieval, vegis la revista "Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia" (vuit números entre 1980 i 1988), del Departament d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona, els Annexos d'aquesta revista, la revista "Quaderns d'estudis medievals", els volums publicats de la Catalunya romànica (vuit el 1988) i la col·laboració dels professors del Departament d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona en l'obra col·lectiva Le paysage monumental de la France autour de l'An Mil, avec un Appendice: Catalogne, París 1987, p. 727-775.
 22. Vegis supra n. 3. També André DUPONT, Considérations sur la colonisation et la vie rurale dans le Roussillon et la Marche d'Espagne au IXe siècle, "Annales de Midi", LXVII, núm. 31 (1955), p. 223-245; idem, L'aprision et le régime aprissinaire dans le Midi de la France

- (fin du VIIIe-début de Xe siècle), "Le Moyen Âge", 71 (1965), p. 179-213 i 375-399; Abilio BARBERO, La integración de los "hispani" del Pirineo oriental al reino carolingio, "Mélanges offerts à René Crozet", I, Poitiers, 1966, p. 67-75.
23. Per tot el que fa referència a la cronologia i la geografia de les rompudes, ens basem en l'anàlisi documental que hem presentat com a comunicació a les Dixiemes Journées Internationales d'Histoire Abbaye de Flaran (vegis supra n. 1).
24. ABADAL, Diplomes, p. 307-348.
25. Aquest podria ser el sentit de conflictes com els de Bàscara i Ullà estudiats per Ramon Martí (vegis supra n. 19) i sembla evident que és la causa del célebre judici de 913 sobre la propietat de les terres de la Vall de Sant Joan (vegis el document editat per F. UDINA, El archivo condal, doc. 38). També deu ser la raó del conflicte per la terra d'Arles que analitzem a continuació.
26. Petrus de MARCA, Marca Hispanica, cols. 766-767 i 769, i ABADAL, Diplomes, p. 22-26.
27. Ramon d'ABADAL, El renaixement monàstic a Catalunya després de l'expulsió dels sarraïns, "Studia Monastica", III-1 (1961), p. 165-177, i SALRACH, El procés de formació, I, p. 54-68.
28. ABADAL, Diplomes, p. 312, 417 i 420.
29. ABADAL, Els primers comtes, p. 73-111, i SALRACH, El procés de formació, II, p. 121-139.
30. ABADAL, Els primers comtes, p. 130-147.
31. Vegis supra n. 25.
32. Manuel RIU, El paper dels "castra" en la redistribució de l'hàbitat al comtat d'Osona, "Ausa", 10, núm. 102-104 (1982), p. 401-409.
33. Vegis supra n. 12.

34. Xavier BOU, El monestir de Sant Cugat en el segle X, Sant Cugat del Vallès, 1988, p. 85.
35. Per a les primeres cartes de poblament i franquesa, vegis José María FONT RIUS, Cartas de población y franquicia de Cataluña, Madrid-Barcelona, 1969, p. 3-20.
36. Aquí hem resumit en poques ratlles les conclusions de la nostre comunicació de Flaran.
37. Per a les fortificacions i la senyorialització de la frontera, vegis el nostre capítol L'enchâtellement de la frontière, p. 743-755, de Le paysage monumental (*supra*, n. 21).
38. Per a les vendes i donacions de castells i terres del fisc, vegis RIUS, Cartulario de "Sant Cugat", doc. 328, 337, 343 i 365; FONT RIUS, Cartas de población, doc. 6; Jaime VILLANUEVA, Viage literario a las iglesias de España, IX, ap. 13; UDINA, El archivo condal, doc. 186, 204 i 232.
39. Josep M. SALRACH, El comte Guifré de Besalú i la revolta de 957, "Amics de Besalú. II Assemblea d'Estudis del seu comtat", 1973, p. 3-30.
40. Albert BENET, Una revolta berguedana contra el comte Oliba Cabreta, "L'Erol", 6, 1983, p. 29-34.
41. Josep IGLÉSIES, La reconquesta a les valls de l'Anoia i el Gaià, Barcelona, 1963; Ramon d'ABADAL, L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època, Barcelona, 1962, 3ª edició, p. 163-192; i el nostre treball citat a la nota 37.
42. BONNASSIE, La Catalogne, I, p. 355-359.
43. Idem, p. 459-478. Vegis també el nostre treball Croissance économique et activité architecturale, a Le paysage monumental, p. 759-764.
44. Pierre BONNASSIE, Survie et extinction du régime esclavagiste dans l'Occident du haut moyen âge (Ive-XIe s.), "Cahiers de Civilisation Médiévale", XXVIIIe Année, núm. 4, Octobre-Décembre 1985.

45. P.D. KING, Derecho y sociedad en el reino visigodo, Madrid, 1972.
F. FITA (ed.), Testamentum Vicentii episcopi, "Boletín de la Real Academia de la Historia", 49 (1906), p. 137-169. Una síntesi dels problemes socials de la Hispània goda, en el nostre llibre El procés de feudalització, p. 96-103.
46. Aquesta confrontació, general a tots els regnes germànics, és el fil conductor d'un anàlisi renovador sobre la transició, obra de Chris WICKHAM, The other transition from the Ancient World to Feudalism, "past and Present", 103 (1984), p. 3-36.
47. Pensem en les conclusions d'un article de Miquel BARCELÓ, Les plagues de llagost a la Carpetània, 578-649..., "Estudis d'Història Agrària", 1, 1978.
48. Encara que aquí la nostra visió s'allunyi de la defensada pels professors Abilio Barbero i Marcelo Vigil, no per això deixem de considerar la seva obra, La formación del feudalismo en la Península Ibérica (Barcelona, 1978), com una contribució fonamental a l'estudi de la transició. La discrepància ens sembla que és sobretot de cronologia i que es centra en l'estimació del període a partir del qual les relacions de producció de caràcter feudal (que ja existien en el Baix Imperi!) esdevenen hegemòniques. Sobre aquesta problemàtica, que actualment sembla atreure l'atenció dels historiadors, vegis la nostra crònica de les Journées de Flaran: El creixement altmedieval i l'altra transició, "L'Avenç", 120, novembre 1988.
49. Miquel Barceló (Història de Catalunya, J. Nadal i Ph. Wolff, dir., Barcelona, 1983) constata que "malgrat el profund declivi de les ciutats fou precisament a les ciutats on capitula i és derrotada la classe dominant; la qual cosa vol dir que encara eren els nuclis fonamentals de l'aparell administratiu imperial visigòtic" (p. 236).
50. La major part dels preceptes carolingis per a institucions o particulars de Catalunya són de concessió de béns i drets fiscals. Naturalment, això considerant les terres ermes com a béns fiscals.

51. El mateix fenomen s'hauria produït contemporàniament en terres del nord-oest peninsular, segons José María MÍNGUEZ, Ruptura social e implantación del feudalismo en el noroeste peninsular (Siglos VIII-X), "Studia Historica", III, núm. 2 (1985), p. 7-32.
52. Les dificultats fiscals de la monarquia goda han estat estudiades a través de la moneda per Miquel Barceló que ho ha sintetitzat en l'obra citada a la n. 49.
53. Un historiador tant poc sospitós de romanticisme o moralisme social com Chris Wickham també pensa en una millora de la pagesia com a conseqüència de la desagregació del sistema antic: "It is possible, even likely, that the chief social group that benefited from the fall of the Roman state and the transition to feudal society was the peasantry... The peasantry... were almost certainly better off; the mechanisms of surplus extraction were in the seventh to eighth centuries less efficient than they had been in the fourth" (The other transition, p. 30).

Le point de départ

L'espace politique et géographique considéré dans cette recherche est ce que les annales de l'époque carolingienne appellent la Marche Hispanique et aujourd'hui nous disons Catalogne Vieille. Pendant le IXe et le Xe siècles elle était partagée en comtés et pagi: du nord au sud et de l'est à l'ouest, Roussillon, Vallespir, Conflent, Cerdagne, Urgell, Pallars, Ribagorça, Empúries, Besalú, Berga, Osona, Gironne et Barcelone. C'est un territoire étendu au nord et à l'est du Llobregat, de son affluent le Cardener, du Segre moyen et de la Conca de Tremp et au sud des Pyrénées et des Alberes. Pays de petites montagnes (à l'exception des Pyrénées) et des vallées peu profondes, de climat relativement sec, favorable à la culture de la vigne, il a aussi un degré d'humidité suffisant pour permettre la croissance des céréales et des fourrages. Dans cette terre, où les fleuves sont nombreux mais petits et de débit irrégulier, les réserves aquifères du sous-sol existent un peu par tout, ce qui rend possible le peuplement épars et l'horticulture aux alentours des maisons paysannes. Il y a des nombreux moulins, puits et canals d'irrigation d'après la documentation catalane du IXe siècle, et les mansi sont bien présents dans les sources du Xe siècle.

Le temps de cet étude commence à la fin du VIIIe siècle, quand on trouve les premiers symptômes d'une croissance, parcourt le IXe et Xe siècle, et arrive jusqu'au début du XIe siècle. Au niveau économique, c'est le temps de la première croissance médiévale. Au niveau des relations sociales, c'est la période de transition au féodalisme.

Nos sources sont des diplômes carolingiens, chartes de peuplement et franchises, actes de jugements, actes de dédicace et, surtout, des nombreuses écritures particulières: ventes, donations, permutations et testaments. Environ de deux mille documents.

Le but n'est pas l'étude de la croissance, au sens large. Il s'agit tout simplement d'analyser l'aspect le plus visible et important de cette démarche: l'agrandissement de la surface cultivée. Nous nous occuperons des hommes, des temps, des lieux et des formes de cette conquête de terrains incultes, sans spéculer sur les causes du changement de tendance.

L'image et les paroles

Les documents nous ont transmis une image frappante de la terre avant d'être défrichée. Si on peut faire confiance à l'écrit, à la Marche, le friche est un lieu désolant (1), caractérisé par la

solitude (2) et l'absence de vie, tout à fait semblable au désert (3). Mais, il est possible que les rédacteurs des écritures, intéressés à surévaluer la colonisation de ces "agri deserti" et à négliger la mémoire (et le droit!) des populations préexistantes, musulmanes ou païennes, ils aient exagéré ces traits dramatiques du paysage. Quand l'évêque Idalguer de Vic, dans le synode de Barcelone du 906, parle des terres désertes de sa diocèse avant le défrichement de la fin du IXe siècle, on peut penser qu'il considère l'absence de population chrétienne comme synonyme de dépeuplement (4).

Les documents relatifs à la frontière sont encore plus impressionnants. Ici le terrain, en friche et solitaire, est exposé aux embûches des païens (5) et orienté vers le pays de l'islam (6). La frontière est une bande de terrain désert, avec des limites imprécises, qu'on a confiance à maintenir libre de la cupidité islamique (7). Il s'agit d'une zone extrêmement éloignée, lieu d'horreur et désolante solitude (8), où personne habite et les boeufs ne labourent pas (9). Mais ce langage pose un autre problème d'interprétation: on a parlé déjà d'une possible tendance des rédacteurs à l'exagération; il faut considérer aussi l'influence de la Bible. Nous avons l'impression -presque certitude- que ces rédacteurs, hommes de formation ecclésiastique, ils ont pris avec complaisance quelques images bibliques et ils les ont transposées à l'histoire du défrichement en Catalogne. Un passage du Deutéronome, celui qui dit "invenit eum in terra deserta, in loco horroris et vaste solitudinis" (cap. 32, v. 10), est le plus évoqué. Dans ces circonstances la distinction parmi la réalité, l'imagination et l'attraction du langage biblique est difficile à établir. Mais quelque soit l'expression ou l'inspiration, c'est vrai que la lutte des chrétiens et musulmans est toujours présente et souvent a des conséquences catastrophiques pour les habitants de la frontière. Après une razzie, comme celle qui est arrivée au Penedès au début de XIe siècle, le pays saccagé restait vide et désert pendant plusieurs années puisque, ~~et~~ qu'elle dit une source, l'insupportable terreur des esprits éloignait les colonisateurs (10). On y peut croire.

Les documents évoquent très expressivement l'action de défrichage. On dit que le terrain inculte est extirpé ou arraché, c'est à dire, écarté de sa condition origininaire, improductive, et mis en cultif: "heremus extirpasset" et "de heremo traxit" dit le diplôme de St. Salvador de la Vedella, de 835 (11); "terras... quod de eremo traximus" disent des paysans de Pallars dans une acte de donation au monastère de St. Genès de Bellera, le 852 (12); "quantum... traximus simul de heremo" expliquent les vendeurs d'une maison avec ses terres, près de Vic, l'année 889 (13). Les verbes "extirpare" et "trahere" expriment

ment, donc, le temps et le mouvement de l'action des défricheurs sur la terre. On peut ajouter encore deux verbes de plus, "apprehendere", au sens de s'approprier d'une terre sans propriétaire, et "rumpere", dans l'acception de pénétrer l'espace vierge, inculte. Mais, sans doute, les vocables les plus répandus sont deux substantifs, liés à ces verbes, qui expriment de façon abstraite le défrichement: sont les mots "ruptura et aprisione" (14), d'un document de 862. Encore que dans la documentation le substantif "ruptura" paraît autant utilisé que "aprisio", l'historiographie contemporaine a préféré l'usage de ce mot, peut être parce que les historiens mettent d'avantage l'accent sur les aspects légaux du défrichement que sur les aspects matériels. L'année 856, un paysan du comté de Ribagorça vend au monastère d'Alaó une portion de "vinea mea -dit- quem abeo de rubtura" (15); le 886, une couple paysanne d'Osona vend un ensemble de propriétés (maisons, cours, terres, vignes, prés, pâturages, canaux d'irrigation) que "nobis advenit -dissent- ex nostra ruptura" (16); et "campo uno, qui mihi advenit per mea ruptura" (17) on peut lire dans un document de vente de 912 fait par un prêtre. On trouve souvent le mot aprision sous la forme "aprisione" ou "adprissione" (18), mais il y a aussi les variantes "apprehensione", "perprissione" et "presalia" (19).

"Ruptura et aprisione"

Les documents expriment, quelque fois jusqu'à les petits détails, la conduite des aprisionnaires et le régime légal de l'aprision. Suivant une vieille ^ucoutume, lorsque un paysan défricheur arrive au terrain inculte, marque les dimensions de leur "aprisio" dans le sol avec le soc de son araire, et cloue ou place pierres ou pieux ("archas", "fixorias", "notas", "signa") pour mieux signaler leurs limites. Ce-ci fit le viguier Galf de Santmartí, à Calders (Penedès), la seconde moitié du Xe siècle, selon déclaration de leurs héritiers en litiges avec le monastère de St. Cugat: "qui per vomerum aracionis cultro, circumquaque obduxerat signo, et ibi priscam introduccionem fecerat per nomen perprisionis et karacterum designacionis" (20); "per suam propriam aprisionem eas capuerat, et notas atque signa ad terminos eorum faciendo terminosque figendo ad possessionem suam deduxerat". Après, avec leurs propres mains, l'aprisionnaire laboure la terre vague et l'arrache de leur condition pour le mettre en culture: "aut omnibus apprehensionibus quas ipsi monachi propriis manibus de eremi vastitate traxerunt" (22); "exartatum et de eremi solitudine ad culturam perductum" (23).

en paix, à la connaissance du roi,

... et la aura gardée pendant trente ans, les possede désormais

Au niveau de la production, la continuité dans le labourage du terrain défriché est essentiel pour consolider l'aprision, et au niveau du droit, trente ans de culture et de possession sans interruption sont nécessaires pour que le terrain, qui jadis était vague et sans propriétaire particulier, devienne propriété du défricheur. Dans un litige de 876 les moines d'Arles (Vallespir) obtiennent la confirmation de leur droit sur le patrimoine originaire du monastère à cause de cette possession de trente ans: "trahentes de eremo per illorum adprisione per hos triginta annos seu et amplius" (24). Les communautés paysannes, elles aussi, invoquent cette forme d'acquisition de droits pour se défendre des tentatives d'expropriation menées par les puissants: "hodie triginta annos habet et amplius quod possident predicta valle" (25) déclarent des témoins favorables aux paysans de Vallformosa (Alt Penedès) contre les prétentions du comte Borrell le 977.

Ce système de défrichement et d'acquisition de propriété s'appuie sur une loi de Chindlaswinth que dit "que tout homme qui aura trouvé certaines choses ou certaines terres appartenant au roi et que personne, ces trente années passées, ne puisse plus rien lui réclamer" (26). Certainement, la terre inculte appartient au fisc, c'est à dire, au roi qui peut en disposer pour récompenser leurs fideles (comtes, vicomtes, viguiers) et douer l'Eglise. Mais ces concessions, effectuées par un pouvoir éloigné de la Marche, quelque fois sont cause de conflit parmi le bénéficiaire et des familles paysannes qui au moment de la concession pouvaient avoir commencé l'aprision du lieu transféré. On peut penser à une monarchie mal informée par des fideles qui convoitent les friches mises en culture, et à des comtes trop généreux avec les puissants et inconsidérés à l'égard de la paysannerie. Nous avons, peut être, quelque exemple de terres défrichées par familles paysannes que furent transférées du fisc au domaine seigneurial par ignorance des droits de la paysannerie et profitant d'une aprision encore non terminée. On peut penser aussi à puissants laïques ou ecclésiastiques, bénéficiaires de terres vierges par la monarchie ou par les comtes qui n'exercent pas leurs droits jusqu'au moment que les paysans aprisionnaires, ignorants de cette donation, ont commencé l'aménagement du sol (27).

Pour écarter ces conflits et raccourcir au maximum le temps potentiellement dangereux pendant lequel l'aprisionnaire laboure la terre sans être encore propriétaire, on peut solliciter et obtenir du roi carolingien un diplôme de concession de propriétés. Laïques et ecclésiastiques utilisent souvent cette forme de légitimation de droits. Ainsi les gots Sumnold et Riculf, par médiation du comte Odalric, obtiennent de Charles le Chauve l'année 855 la pleine

propriété des terres que leurs prédécesseurs, parents et grands parents, avaient défriché en Roussillon, près d'Elna (28). Dans le comté de Gironne, l'année 891, une couple paysanne vend "vinea nostra propria iuris nostre quod plantavimus nos et de heremo traximus per preceptum post nomina regis" (29).

Le droit d'aprision, est héritage visigothique préservé par les carolingiens et adapté aux besoins colonisateurs d'un pays de frontière, est le composant principal, mais pas l'unique, de ce qu'on dit le régime des hispanis: conditions de privilège avec lesquelles Charlemagne et Louis le Pieux accueillirent en Septimanie et la Marche Hispanique aux hispani immigrés. Il y a une possible allusion à ce régime dans la déclaration d'un témoin d'un litige de 862: "villa nomine Settereto quod... illi ei evenit de patre suo Asenari Galindonis comite per sua ruptura et aprisione per preceptum Domni Imperatoris, sicut ceteri Spanni" (30). Comme d'autres hispani immigrés, le comte Asnar Galf d'Urgell et Cerdagne, originaire de la montagne aragonaise, fut spécialement autorisé par l'empereur à défricher et aprisioner. Mais c'est clair que la conquête de la terre vierge fut réalisée tantôt par immigrés (hispani) tantôt par "autochtones" (goti).

Selon la lettre des documents, les aprisionnaires ont la connaissance que la terre en friche appartient au roi. Souvent ils l'expriment, avec la précision que le défrichement est faite "sous l'autorité des francs" ou "à l'époque de domination franque". On indique de cette façon l'insertion de toute l'action colonisatrice à un système legal présidé par une autorité légitime: "vineas meas quem abui de aprisione vel roptura de patre meo in terra regis" (31) déclare un viticulteur de Ribagorça l'an 851, et terre "quod illa eam tenebat genitrice nostra... de aprisione, que illa traxit de heremo... terra regia sub ditione franchorum" (32), expriment des paysans du Ripollès le 942.

Les "primi homines"

Mais, qui sont ces "laboratores qui ipsas heremitates reducant ad culturam"? (33). Quelque fois, avec intention de renforcer les droits du défricher, les documents répondent qu'ils sont les "premiers hommes" à labourer la terre vierge: "nos traximus de heremo, primi homines sub ditione franchorum" (34) précisent des paysans du Ripollès le 938. Autres documents, peut être avec velléité narrative, indiquent l'identité ethnique des aprisionnaires; il y a des hispanis et gots, comme nous l'avons dit, et aussi des gascons qui défrichent des terres de la Garrotxa avant 866 (35). Mais ce qui nous interesse le plus est de connaître l'appartenance social des aprisionnaires.

Encore que les puissants contrôlent l'écrit, les documents montrent que la plupart des acquisitions sont œuvre de familles paysannes lesquelles réalisent le défrichement de façon individuelle, libre et spontanée. La croissance est, donc, une conquête de la paysannerie plus que des seigneurs. L'homme et la femme, la couple paysanne, travaillent ensemble et les fils collaborent avec eux au défrichage. Exception des préceptes carolingiens pour les hispanis réfugiés en Septimanie (36), peut être, il n'y a pas des indices sûrs de colonisations faites par parentelles ou familles élargies avec leurs membres collatéraux, ni par communautés paysannes en régime de collectivité. La preuve est le régime de propriété. Pour la plupart, la terre appartient à un homme ou à une femme ou à une couple qui la laisse en héritage à leurs fils. Peut être, un héritage parcellé ou non, mais nous avons l'impression que n'importe quel patrimoine originellement indivisé, plus tard était effectivement parcellé, situation forcée par successifs héritages ou parce que un ou plus des frères étaient autorisés par les autres à aliéner leurs parties. Dans l'ensemble de la documentation catalane antérieure à l'an mil on trouve davantage des parents et des fils aliénant quelqu'un de leurs biens; il y a aussi des frères, mariés ou non, qui vendent, donnent ou permutent en groupe des terres héritées "de parentorum nostrorum", et est moins fréquent, même rare, que consanguins et oncles et neveux disposent de propriétés communes. À vrai dire, il y a un pourcentage qu'on ne peut pas mépriser de documents qui montrent des ensembles de deux, trois ou plus couples paysannes aliénant terres apparemment eues en régime de copropriété. Quelque fois ils déclarent que la terre leurs a parvenu "de parentorum nostrorum", mais plus souvent les documents sont muets à ce sujet: ne mentionnent pas l'origine des biens ni la parenté, si elle existe, des acteurs. On peut penser à un ancêtre commun deux, trois ou plus générations auparavant, mais ça reste au niveau spéculatif.

En attendant les résultats de la recherche de Lluís To sur la famille catalane du Haut Moyen Âge, on a l'impression qu'à la Marche n'existent pas les formes d'organisation sociale et de la parenté appelées germaniques ou les "comunidades de aldea" que Reyna Pastor trouve à León et en Castille (37). Et, si elles existent dans les zones moins romainisées, comme dérivation de la communauté primitive, elles ne sont pas si fortes et se trouvent à un degré très avancé de décomposition. Mais, dans les préceptes carolingiens pour les hispanis réfugiés en Septimanie et dans la documentation sur le peuplement du Ripollès, Abilio Barbero et Marcelo Vigil croient trouver des communautés de paysans prisonniers formées par des groupes de parenté, survivance d'organisations gentiles plus ou moins évoluées. La

cohésion sociale des groupes d'hispani, selon Barbero et Vigil, dérivait de la consanguinité, c'est à dire, de leur pertinence à un lignage commun (38). Mais, les évidences documentaires ne sont pas si concluantes, à notre avis, et peut être ils ont surestimé le rôle de certaines réminiscences primitives dans tout le procès d'essartage et féodalisation.

Nôtre point de vue est opposé puisque nous croyons voir, dans le défrichement, une prédominance absolue ou presque de la famille conjugal, et alors nous pouvons raisonner inversement, et penser que la rupture des liens de consanguinité des communautés paysannes -comme la rupture des liens esclavagistes-, et la conséquente libération de la force de travail, a été condition préalable de cette conquête sur la nature vierge. Certainement, dans un litige comme celui de 913, cité auparavant (voir la note 27), et aux actes de dédicace d'églises (39) on trouve des paysans ou familles paysannes groupées par villas et villares qui déclarent ou procèdent d'ensemble. Quelque fois le nom du village est un anthroponim et de temps en temps on peut découvrir un personnage ou une famille plus puissante, peut être issue du principal ou premier défricheur du lieu. Mais rien prouve que ces familles paysannes des villas ou villares soient segments de lignage où un potentior joue le rôle de chef lignager. Une fois encore on peut faire une lecture différente: disparus les liens antiques, de sang et serviles, la solitude des friches, les difficultés du défrichage, la peur aux musulmans et la pression des puissants force la création de liens nouveaux, liens de solidarité paysanne importants, mais insuffisants ou incapables par eux mêmes d'éviter l'émergence d'une couche dirigeante. C'est un processus de différenciation qui fait partie du processus de féodalisation. La collaboration parmi les paysans aprisionnaires est évidente et nécessaire; elle est une manifestation de solidarité, mais à la fin d'un défrichement, fait plus ou moins en collaboration, chaque famille devient propriétaire d'une ou plus portions de terre (40).

Les ecclésiastiques sont un pourcentage important mais inconnu de la société des libres, et comme les laïcs, ils participent à l'essartage. Semblable aux simples paysans, les prêtres des villages déboisent et débroussaillent et deviennent propriétaires (41), mais la documentation fait attention surtout aux aprisions des communautés monastiques, très nombreuses à la Marche. On s'exprime leur essor: la forme de vie et d'organisation des moines semble-t-elle bien adaptée aux transformations sociales et à la tâche de défrichage. Parmi les diplômes carolingiens pour la Catalogne et les diplômes des comtes de Toulouse pour les comtés de Pallars et Ribagorça il y a plusieurs préceptes de concession et confirmation d'aprisions octroyés aux

monastères (42).

Les laïcs^{quels} puissants, gouverneurs ou non, ils essartent^t aussi. Au groupe des grands propriétaires appartient, par exemple, un homme appelé Lleó que l'année 938 vend par 200 s. au comte Sunyer de Barcelone au alleu de la villa d'Ormoier, du comté de Besalú, acquis par aprision (43). Il y a plusieurs puissants, nommés "fideles regis", qui aux IXe et Xe siècles obtiennent des préceptes carolingiens confirmant leurs aprisions en Septimanie et la Marche Hispanique (44). Et des comtes, vicomtes et vig^viers ils défrichent aussi, mais pas avec leurs propres mains. C'est très évident qu'au IXe siècle ils emploient main-d'œuvre servile pour cette tâche. Nous avons^v à ce sujet un exemple, le comte Asnar Galí en Urgell-Cerdagne, vers 820, selon rappellent leurs descendants quarante ans après: "ruperunt ea -une villa- servi sui his nominibus: Apila, Gomesindus, Ademirus, Franculinus, Sumila, Dulfobiezus, Tudila, Eugenius, ^vel alii plures servi sui" (45). Tel que des grands propriétaires, les comtes ils ont leurs propres servi et aussi des serfs du fisc; disposent alors de main-d'œuvre abondante. Charles le Chauve donne au comte Sunifred les mancipia du Conflent, et peut être son fils, le comte Guifré le Poilu, utilise cette force de travail pour leurs aprisions personnels en terre de Vic et Ripoll (46). Générations après, les comtes encore défrichent ou encouragent le défrichement. Dans son testament de 965 un autre comte, Sunifred de Cerdagne, petit-fils de Guifré le Poilu, donne au monastère de Bagà un alleu acquis par aprision (47), et en 1026 la famille comtale de Barcelone commande à trois couples l'essartage et fortification de Cervera (48).

Quel est le résultat de cette lutte contre la nature vierge? Au niveau économique, sans doute, une croissance du volume de la production agricole: les céréales et la vigne surtout, mais aussi les légumes, les fruits et les plantes fourragères et, par conséquent, l'élevage. Bonnassie l'analyse très bien (49), il ne faut pas y aller au-dessus. Par un instant je met l'accent sur les conséquences physiques et légales du défrichement. Là où auparavant il y avait terrain vierge, après le travail des "primi homines" il peut y avoir un champ, une vigne, un hameau, un village ou une paroisse (50). Du point de vue juridique, l'aprision donne la plénitude de droits sur la terre à l'aprisionnaire, c'est à dire, qu'après la rupture de la friche et les trente ans de culture sans arrêt, cette terre, aux origines appartenant au fisc, devient propriété particulière. Et un bien possédé sans limitation on dit quelque fois proprietas, souvent alodis (51), du franc "alôd", et plus souvent encore, quand il s'agit de la terre, "terra nostra propria" (52).

Peuplement ou croissance?

Après avoir connu en certaine mesure, les mots, les images, les hommes et les lois du défrichement, il faut compter. En fonction du nombre et fréquence des aprisions documentées, il s'agit d'identifier phases et zones pour établir la chronologie et la géographie du phénomène. Mais, avant d'avancer dans cette recherche, il faut signaler des limites et discuter des idées. Tout d'abord on doit rejeter le topique du deppeuplement et la conséquente survalorisation du défrichement. Peut-être les historiens ont été trop attirés par cette image de la solitude des terres vierges transmise par des documents réitératifs. Sans doute la friche existe un peu par tout, mais sans couvrir des régions entières. Même la Septimanie jamais fut deppeuplée, au sens absolu, puisque, quand la région fut conquise par les francs environ 750, ils trouvèrent, parmi les garnisons musulmanes des villes, groupes de population gothe avec leurs comtes (53). Mais il y a une preuve plus sûre pour l'ensemble de la Marche: si nous prenons les écritures d'aliénation de propriétés antérieures au début de Xe siècle, et nous calculons à partir de la clause dans laquelle les acteurs des documents expliquent l'origine de leurs droits, nous pourrions constater que, à n'importe quelle décade, la plupart des terres sont parvenues par héritage, après suivent les acquises par achat et finalement viennent les terres d'aprision. Cette gradation change en profit ~~des peu~~ ~~aprisions~~ au Ripollès à la fin du IXe siècle / mais demeure aux autres régions catalanes, surtout à la montagne, aux comtés de Pallars, Ribagorça, Urgell et Cerdagne. Même en Besalú et Gironne. La conclusion est, donc, que à la Catalogne Vieille, en dépit des crisis, invasions et conquêtes, il y a la continuité basique d'une structure de peuplement enracinée à l'Antiquité. Exceptionnellement la courte mémoire des hommes peut reculer un peu plus de ce qui est habituel et montrer quelque chose de cette continuité sur la terre. Dans des déclarations au village d'Estoer de Conflent, le 879, les témoins déclarent qu'une famille a été en possession d'une même terre d'après la domination islamique, environ de cent-cinquante ans avant, jusqu'au présent (54).

Alors, si notre lecture est correcte, les concepts "peuplement" et "repeuplement", appliqués au phénomène des aprisions, sont inexactes. Plus précise est la notion de croissance. Elle évoque l'idée d'une force endogène et l'image de petites communautés paysannes qui par tout accroissent leurs effectifs, et, poussées par la famine, déboisent, débroussaillent ou drainent les terres avoisinantes. Cette notion de la croissance comme un démarrage de toute une société longtemps bloquée met en question l'image trop simple des hommes aprisionnaires qui

viennent d'une montagne pyrénéenne surpeuplée et remplissent graduellement la Catalogne Vieille; d'abord les vallées des Pre-Pyrénées (Ripollès), après la Catalogne centrale (Plana de Vic) et pre-littorale (Vallès) et finalement la frontière (Penedès, Anoia, Bages). Nous sommes d'accord avec l'idée de Bonnassie des Pyrénées comme une montagne refuge que, après le danger, retourne les excédents de population aux terres basses, mais, il faut répéter: pas toute la croissance vient du nord, puisque très tôt les documents montrent que les aprisions sont un phénomène général à la Marche.

À partir de ces remarques on peut comprendre meilleur le sens de cette recherche sur la chronologie et la géographie des défrichements: il s'agit simplement de situer dans le temps le démarrage, identifier les périodes et zones de majeur et mineur essartage, et réfléchir sur les données. Pour cet objectif nous avons examiné environ de 2.000 documents du période 780-1000 qui couvrent l'ensemble de la Marche avec quelques références à la Septimanie. Pour la plupart il s'agit de documents publiés en collections diplomatiques et groupés par régions, comtés ou diocèses, ce qui permet une grossière approche statistique. De ce corpus documentaire nous avons compté les mentions de défrichements (déjà faits, en cours ou en projet), sans faire distinction parmi les aprisions majeurs (faites par groupes de familles, puissants laïques et institutions ecclésiastiques) et mineurs (faites par familles paysannes). Il y a, sauf erreur, 176 mentions d'aprisions, que doivent être représentatives d'un ensemble beaucoup plus large. Pour l'analyse nous les avons groupé par périodes de vingt-cinq années et par des phases plus longues, et après par régions. La plupart des 2.000 documents sont des écritures d'aliénation de terres dans lesquelles il y a une clause relative aux origines du droit de propriété des acteurs. Ces origines sont fondamentalement l'héritage, l'achat et l'aprision. Nous avons calculé par périodes et régions, les pourcentages au but de mesurer le poids relatif des contingents et des essartages dans l'ensemble. Il va de soi que la statistique est fragile (une terre qu'un acteur dit acquise "de parentorum meorum", par exemple, peut être une aprision des grands-parents), mais sûrement donne une image approximative.

La distribution des 176 mentions d'aprisions par périodes de vingt-cinq années est la suivante: 2 par les années 775-800, 16 par 801-825, 12 par 826-850, 11 par 851-875, 31 par 876-900, 60 par 901-925, 24 par 926-950, 12 par 951-975 et 8 par 976-1000.

Quand débute la croissance?

Pour bien situer ces mentions dans le temps on doit considérer

le décalage de trente ans entre la rupture de la terre vierge et sa conversion en propriété. Ça veut dire qu'on peut reculer la plupart de ces mentions au moins trente ans pour dater le début de chaque défrichement. Alors la réponse à l'interrogation est précise: le démarrage commence la seconde moitié du VIIIe siècle.

Les mentions antérieures à 850, pour la plupart, appartiennent à des préceptes carolingiens de concession et de reconnaissance d'aprisions. C'est à dire, la monarchie franque, qui n'a pas l'initiative du défrichement, elle l'encourage et protège. Environ 780 Charlemagne donne sa protection aux hispani réfugiés en Septimanie et leur autorise à défricher (55). Apparemment, il s'agit d'exilés obligés à conquérir terres vierges pour survivre. Le précepte octroyé par Charlemagne à l'hispanus Joan le 795 autorisant la rupture de friches à Fontjoncosa, en Norbonne, est pareil (56). Mais tout porte à penser que par ces années l'essartage commence à devenir un phénomène commun au nord et au sud des Pyrénées, et naturellement pas du tout limité aux hispani réfugiés. Quand le 812 environ de quarante hispanis exposent à l'empereur leur crainte de perdre les aprisions par la cupidité des comtes, Charlemagne rédige un précepte de protection et confirmation que significativement il adresse aux comtes de Septimanie et de la Marche Hispanique (57). Et quelle est la date initiale de ces aprisions? Sans doute, une terre vague ou en cours d'aménagement n'avive pas la cupidité des puissants, et Charlemagne précise plus: "quod per triginta annos abuerunt per aprisionem, quieti possideant". La conclusion est claire et la coïncidence frappante: environ 780 on défriche un peu par tout en terre catalane et en Septiman^e. Elles sont les primices d'un mouvement de colonisation que s'affirme au début du IXe siècle. Environ 806-814 le comte Bigó de Toulouse donne au prêtre Crisogoni la cella d'Alaó (Ribagorça), mise en la terre vierge, pour la défricher (58). À peu près par les mêmes dates les moines d'Arles défrichent en Vallespir (59), et Charlemagne et Louis le Pieux confirment des aprisions faites en Narbone, Béziers, Roussillon et Vallespir, ce qui confirme l'idée d'une croissance d'environ 780-800 (60).

Aucune difficulté à admettre que le démarrage est plus fort dans les terres plus éloignées de la frontière et protégées par les montagnes. Les premiers années du IXe siècle la monarchie continue autorisant les aprisions en Septimanie (61) et donne des terres incultes à l'église d'Urgell pour la construction de monastères (62), forme efficace de colonisation en toute la Marche. C'est l'époque de la fondation des monastères de Fontanes, Arles, Banyoles, Senterada, Sureda, la Vedella, les Escaules et la Regleilla. Les moines défrichent en Roussillon,

Vallespir, Besalú, Pallars et Berguedà (63), l'évêque d'Elne en Roussillon (64) et le comte Asnar Galf en Urgell et Cerdagne (65). Nous sommes au premier quart de IXe siècle. Environ 833-834 l'abbé Asald d'Alaó (Ribagorça) reçoit un précepte comtal de confirmation des ap^risions de son prédécesseur (66), et des années 848-849 nous avons des notices d'ap^risions faites à Pallars par les moines de Lavaix et Gerri (67).

Mais la croissance n'est-elle pas toute montagnarde. À la frontière les murailles de Barcelone donnent protection aux ap^risionnaires du Vallès, Pla de Barcelone et Baix Llobregat au début de siècle parce qu'une auctoritas de Charles le Chauve de 844 renouvelle des dispositions de leurs prédécesseurs sur la situation juridique et les ap^risions des barcelonnais (68).

remarquent

Les préceptes royaux pour les ap^risionnaires expriment les mécanismes légaux du défrichement et montrent l'intérêt de la monarchie pour encourager cette modalité de croissance. Mais, pour nous, le plus important c'est qu'ils signalent le démarrage en 780-825, le situent en peu par tous les comtés et la participation des différents groupes sociaux. Logiquement, les diplômes carolingiens montrent surtout les ap^risions des "maiores et potentiores", les plus proches à la cour, pour cette raison-là il est exceptionnel et très significatif un précepte de Louis le Pieux, de 816, donnant protection aux "minores et infirmiores" qui avaient défriché sans autorisation royale et étaient victimes des puissants (69). Comme le conflit de 812 parmi les hispanes et les comtes, il s'agit d'une situation typique de l'époque des ruptures et du processus de féodalisation.

Un intervalle

Dans l'ensemble de notre documentation, la seconde moitié du IXe siècle les préceptes carolingiens occupent un lieu mineur. Nous avons des diplômes de concession et confirmation d'ap^risions pour les églises de Barcelone et Gironne, pour quelques monastères (Amer, Aguges, Elins, Fontclara, St. Julià del Munt) et pour des "fideles regis" (70). Pour quelques-uns de ces derniers il s'agit des ap^risions réalisées pour leurs grands-parents en Roussillon et Gironne-Besalú, sûrement au début le siècle ou presque.

À partir d'environ 850 les documents particuliers (vendes, donations, testaments, permutations) occupent le premier plan. Ils montrent meilleur qu'autres l'initiative populaire dans le défrichement, peut être parce que nous sommes dans une phase nouvelle caractérisée par l'espontanéité, la présence mineure de la monarchie et l'incorporation

plus directe des comtes au mouvement de colonisation. Des années 850-875 il y a cinq ventes et deux donations de terres d'aprision en Pallars-Ribagorça (71), nous les y faisons attention parce qu'elles se trouvent parmi les premières écritures de cette nature. Ici encore on doit décompter le décalage minimum de trente ans et quelqu'uns des acteurs précisent qu'il s'agit des aprisions des parents. Aprisions, par conséquent, de la première moitié du siècle. Dans les mêmes dates on défriche en Baix Empordà, selon un litige de 850: Lleó réclame à l'église de Gironne le village de Fonteta comme aprision de son père et de lui même, mais le procureur de l'évêque l'oblige à reconnaître que ces terres, originellement du fisc, avaient été de son père "pro beneficio" que "habuit de quondam Gaucelmo comite", et après furent données à l'église par précepte de Charles de Chauve (72). Une fois en plus le résumé du document trouve justification du fait que c'est un des premiers litiges parmi les aprisionnaires et les autorités locales résolu en place sans intervention de la monarchie.

Compte tenu de la présence majeur (au moins à niveau documentaire) des carolingiens dans la première phase de défrichement (environ 780-825), et son poids graduellement et proportionnellement mineur les années suivantes, on peut envisager la période 825-875 ou 825-850 comme une nouvelle phase. Et si on fait attention au nombre des aprisions documentées on confirme l'impression que dans ces années nous sommes dans un intervalle ou phase de transition parmi le démarrage et l'apogée du mouvement aprisionner.

Surmontées les difficultés politiques initiales et dominée la révolte antifranque de 826-827, l'autorité carolingienne semble déjà consolidée à la Marche. Bien sûr, les préceptes royaux réglant des aspects généraux de la vie civile et religieuse sont ils moins nécessaires. Mais depuis 840 la monarchie connaît une succession de conflits intérieurs que l'éloignement des frontières méridionales où les comtes et évêques envisagent chaque fois en plus de la remplacer. C'est un processus de dissociation large. Pendant quelques générations les comtes n'ont pas la force pour assumer tout à fait les prérogatives royales et s'approprient des biens et droits fiscaux. Nous avons un exemple tardif et pour ça plus significatif; environ 925-952 le vicomte Unifred incorpora des terres fiscales du Conflent et Ripollès à son patrimoine, action qui fut considérée comme une trahison par leurs seigneurs, les comtes de Cerdagne ("bauzia que nobis fecit in fisco"), mais ils furent obligés à attendre la mort du vicomte pour récupérer ces biens et les transformer en alleux propres. Mais, quelle doit être la faiblesse des comtes de Cerdagne que encore le 952 ils demandent au ~~roi carolingien un précepte de consécration.~~

roi carolingien un précepte de confirmation de ces mesures! (73). Alors la conclusion s'impose: à partir d'environ 840 l'atmosphère de liberté dans laquelle a démarré le défrichement devient plus forte et plus favorable à la paysannerie. Au départ cette liberté doit être, nous l'avons dit auparavant, une conquête des populations rurales contre les liens antiques (esclavagistes et consanguines), conquête approfondie pendant le défrichement même. Il faut répéter que le principal protagoniste des ap^risions est la famille paysanne, famille conjugale. Nous avons constaté aussi, pendant le période 780-825, la présence forte de la monarchie réglant l'essartage dans cette terre frontalière; une monarchie qui joue un rôle arbitrale parmi les maiores et les infirmiores, mais aussi elle encourage davantage les initiatives des puissants. Dans ces conditions se produit un décalage favorable aux libertés (liberté de mouvement, liberté de conquête des terres vierges) paysannes entre l'éloignement de la monarchie et la montée des pouvoirs locaux. L'élargissement de ces libertés est aussi une conquête paysanne du fait que la création de petits alleux moyennant les ap^risions populaires freine et retarde la progression de la propriété féodale. Et finalement au sud le déclin de l'émirat de Cordue relâche la pression islamique sur les frontières. Il y a les conditions objectives d'une accélération.

L'apogée des ap^risions

Au sens large on peut dater l'essor et culmination de cette forme de défrichement en 850-950. Au sens strict, en 875-925. Plus précision est impossible. Dans tous les comtés, familles paysannes en croissance (dans les documents il n'y a pas références à famines ou mortalités, et, par contre, frappe la fécondité de certaines couples) défrichent apparemment sans autorisation royale: au comtale, "quoi qu'elles affirment actuer "sub ditione franchorum" et "en terra regis". Dans le procès, le rôle des familles comtales en enracinement est mineur, peut être avec l'exception du comte Guifré le Poilu, mais les comtes défrichent, protègent la frontière et quelque fois arbitrent les disputes par la terre. Le 913 un tribunal comtal juge contre environ de 400 paysans, ap^risionnaires en Ripollès, que furent obligés à reconnaître la possession de la terre "per beneficium", en profit du monastère de St. Joan (voire la note 27).

Dans la période 850-950 appartient 126 des 176 mentions d'ap^risions de notre documentation. L'effort majeur s'applique en terres du comté d'Osona avec environ de 60 mentions individuelles et familiales d'ap^risions, la plupart en Ripollès (nous avons écarté les 400 paysans

et leurs apriptions correspondantes du litige de 913). La documentation de l'archive comtal est la source principale pour l'étude du défrichement en Ripollès. Ici il y a, par les années 875-950, 101 documents l'aliénation de terres avec 130 références aux origines des droits de propriété (on doit prendre compte qu'une terre peut être acquise par deux ou trois concepts). Les pourcentages sont 40% achats, 35% apriptions et 25% héritages. Aucune source, aucune région et aucun période registre un pourcentage si élevé de ruptures. Ces documents permettent ajuster la chronologie: 3 mentions d'apriptions en 875-900, 31 en 901-925 et 11 en 926-950 (74). Compte tenu du décalage de trente ans, la plupart des apriptions du Ripollès sont des années 875-925.

Écritures d'autres collections diplomatiques montrent l'amplitude du mouvement de colonisation et une certaine coïncidence de chronologie. En Pallars-Ribagorça, peut être, les ruptures montent un peu avant et déclinent aussi avant, mais sûrement les données sont fragmentaires: 6 mentions d'apriptions en 850-875, 6 en 876-900, 5 en 901-925 et 4 en 926-950 (75). D'un ensemble de 91 aliénations de terres il y a 58 propriétés parvenues par héritage (64%), 12 par achat (13%) et 21 par apription (23%), ce qui est un bon pourcentage de ruptures.

Pour les comtés d'Urgell et Cerdagne et le pagus de Berga notre échantillon est plus petit, les documents de l'Archive Capitulaire de la Seu d'Urgell, avec 38 écritures d'aliénation de propriétés: 17 d'achat (45%), 15 d'héritage (39%) et 6 d'apription (16%). Il s'agit de défrichements de la première moitié de Xe siècle (76) qui coïncident avec des apriptions en Cerdagne et Berga, documentées par d'autres sources (77), et avec plusieurs actes de dedicace de la diocèse d'Urgell (78).

Les documents de l'église de Vic mentionnent pour le période envisagé 26 apriptions, 22 appartenants à la diocèse (79), à la région d'Osona surtout, et 4 dehors (80). D'un corpus de 225 écritures d'aliénation de terres il y a 120 propriétés acquises per achat (53%), 82 par héritage (36%) et 26 par apription (11%); 10 apriptions sont de 881-900 et 16 de 902-942, ce qui place la phase algide des ruptures vers les années 875-925 du Ripollès. Au début de cette phase appartient l'actuation personnelle du comte Guifré le Poilu, fondateur des monastères de Ripoll et St. Joan et restaurateur de l'église de Vic (81). Lui même octroye une charte de peuplement aux paysans de la Vall de Lord (Solsonès) et aux habitants de la forteresse frontalière de Cardona (Bages) (82).

Nous n'avons pas une collection diplomatique de la diocèse de

Girone (comtés de Girone, Besalú et Empúries) mais, en documents épars de cette endroit, nous avons localisé 12 mentions d'aprisions pour les années 850-938 (83).

En terres du comté de Barcelone nous avons pris comme échantillon les documents du cartulaire de St. Cugat. Pour la période ici envisagée il y a, dans les écritures d'aliénation de terres, vingt-huit mentions d'origine des propriétés: 15 achats (53%), 8 héritages (28%) et 5 aprisions (18%). Les défrichements, en documents des années 910-917, sont du Baix Llobregat et du Penedès, c'est à dire, de la frontière (84), mais manque toute référence à essartages dans le Vallès, une région peut être bien peuplée d'après longtemps (85). Alors, le polyptyque de l'église de Vilamajor (86) et les actes de dedicace de la Roca et de l'Ametlla (87), de l'année 932, utilisées pour montrer le peuplement du Vallès avec des paysans émigrés du Ripollès (88), devraient être repensées. Peut être dans le Vallès il y avait comme par tout la croissance, ici renforcée par l' stratégie des comtes d'accroître encore plus la population d'une région riche et proche à Barcelone et à la frontière.

Bref, la croissance de la terre agricole est générale à tous les comtés catalans environ 900, mais parmi eux il y a des différences d'intensité en raison de la qualité du sol, la population préexistante et la situation géopolitique. L'intervention des comtes dans le défrichement s'exprime justement par des impératifs géopolitiques. Mais les comtés catalans ne sont pas un "far west" ni un pays de reconquête, au sens strict. Les paysans n'avancent pas sur prairies immenses et désertes ni remplacent paysans et éleveurs musulmans en général. Du point de vue matériel, la continuité (continuité de peuplement et culture) est plus ^{lourde} pesante que la rupture (rupture de terres vierges). Dans l'ensemble des documents du période 850-950, que nous avons étudié, il y a quelques centaines d'écritures d'aliénation de terres avec déclaration d'origine des droits de propriété. Les pourcentages globales sont 42% de terres d'achat, 38% d'héritage et 20% d'aprision. Si on peut donner quelque validité à ces pourcentages, on peut formuler l'hypothèse d'une croissance du nombre de terres cultivées d'1/5, croissance d'unités d'exploitation puisque la surface est impossible de mesurer. Les données sont fragmentaires et le méthode fragile, mais ces pourcentages montrent, dans l'apogée, l'importance et le poids relative du défrichement, en même temps: l'héritage a été plus grand que la conquête.

Le déclin du système des aprisions

Environ 925-950 la situation change drastiquement. Toutes les sources montrent une chute généralisée des aprisions pendant la

phase 950-1000. En Pallars-Ribagorça, sur 55 documents, sélectionnés par mentionner l'origine des propriétés, on compte 36 propriétés d'héritage, 12 d'achat, 4 de donation et seulement 3 d'aprision (89), c'est à dire, 5% en face le 23% du période antérieur. Dans la documentation de l'Archive Capitulaire d'Urgell il y a 38 références: 21 héritages, 16 achats et 1 rupture (90). Ça signifie un 216% d'aprisions par 1517% des années 850-950. Parmi les documents de l'Archive Condal, les mentions sont 85, et l'éventail des droits de propriété, 45 héritages, 31 achats et 5 aprisions (91), c'est à dire, une chute brutale: 518% de rupture par 3416% de la phase d'apogée. Situation pareille dans la documentation de l'église de Vic: 188 mentions partagées en 93 héritages, 92 achats et uniquement 3 aprisions (92); d'un 11% d'avant à un 115% d'après.

On dit que ces années les aprisionnaires affluent vers la frontière, et Josep Iglésias a essayé de reconstruire le peuplement du Penedès en faisant l'inventaire des noms de lieu qu'on trouve dans le cartulaire de St. Cugat (93). Mais dans cette source il y a 244 mentions de droits de propriété et l'éventail suivant: 143 biens d'achat, 95 d'héritage et 6 d'aprision (94), c'est à dire, 217% en face du 18% d'avant 950. À la diocèse de Gironne on avait compté 12 aprisions par les années 850-950; après nous avons trouvé seulement une aprision en Canadell ou Candell documentée en 975 (95). Sans doute il y a d'autres éparpillées par les différents comtés, en Barcelone (96), Cerdagne (97), etc. Mais la coïncidence est frappante: les mots aprisio et ruptura commencent à disparaître de la documentation. Qu'est ce qu'il a passé?

On peut penser à une phase transitoire de stagnation de la croissance, ou à un changement du système d'expansion, imposé par l'évolution sociale et politique. Nous sommes attirés par cette dernière hypothèse. Bref, dans la phase de démarrage, de 780-825, on défriche avec la protection et l'encouragement de la monarchie, qui est très généreuse à l'égard de l'Eglise et des puissants laïques. Après un intervalle caractérisé par la tendance du déplacement du pouvoir politique (éloignement du roi, enracinement des comtes), les années 875-925 signalent l'apogée du défrichement. Le protagoniste indiscutable de cette phase est la famille paysanne, famille nucléaire que défriche spontanément, poussée par leurs propres nécessités et possibilités. Le roi carolingien est absent du procès (ou presque absent) et les comtes peut être avec l'exception de Guifré le Poilu, jouent le rôle de protecteurs des aprisionnaires en face des musulmans et aussi d'arbitres dans les conflits par

∫ croissance

la terre. Environ 950 la dissociation du pouvoir s'accélère; la monarchie devient une image du passé tandis que parmi les comtés les familles comtals prennent la place au prix de lourds compromis avec l'aristocratie. Par exemple, au prix de prendre parti par les puissants dans les conflits par la terre: c'est, en 950-1050, la progression de la propriété féodale et l'avènement du féodalisme, un système que n'arrive pas comme une éruption. Parmi les éléments et comportements que brisent les anciens équilibres et mettent en place les nouveaux il y a les ventes et donations de châteaux du comte Borrell et de son fils (98) et les ventes des terres du fisc de Ramon Borrell (99). Et tout ça a une forte incidence sur le système traditionnel de défrichement puisque les friches, dans les terres vieilles et dans la frontière, sont incorporés au contrôle ou aux patrimoines de l'aristocratie. Alors, et c'est logique, le pourcentage d'aprisions tombe dans notre documentation; la propriété de la terre commence à ne s'obtenir déjà par rupture, et même la concepte proprietas commence à s'évanouir. La ∫ continue, à vrai dire, mais dans une autre atmosphère caractérisée par le contrôle croissant de l'aristocratie. La mutation arrive à la nature même de la documentation où les écritures particulières des paysans (ventes, donations, testaments) commencent à perdre place en face des documents émanés de l'aristocratie; chartes de peuplement et franchise; contrats agraires; écritures de vente, donation ou inféodation de châteaux. La construction et possession de forteresses devient si important que l'essartage (100). C'est tout un symbole de la nouvelle étape.

Josep M. Salrach

Université de Barcelone

SOURCES ET BIBLIOGRAPHIE

- Ramon d'ABADAL, Catalunya carolíngia, II, Els diplomes carolíngis a Catalunya, Barcelona, 1926-1952, 2 vols.
- Ramon d'ABADAL, Catalunya carolíngia, III, Els comtats de Pallars i Ribagorça, Barcelona, 1955, 2 vols.
- Ramon d'ABADAL, Els primers comtes catalans, Barcelona, 1965 (2e éd).
- Annales d'Aniane, éd. Histoire générale de Languedoc, Dom Cl. DEVIC et Dom J. VAISSETE, Toulouse, 1875, vol. II, cols. 1-12.
- Archive de la Diocèse de Gironne. Cartulari de Carlemany.
- Archive du Monastère de Montserrat. Parchemins de Bages.
- José BALARI, Orígenes históricos de Cataluña, Barcelona, 1899 (réed. 196).
- Cebrià BARAUT, "Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)", Urgellia, I, 1978.
- Cebrià BARAUT, "Els documents, dels segles IX i X, conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", Urgellia, II, 1979.
- Abilio BARBERO et Marcelo VIGIL, La feudalización de la Península Ibérica, Barcelona, 1978.
- Próspero de BOFARULL, Los condes de Barcelona vindicados, Barcelona, 1836.
- Pierre BONNASSIE, La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle, Toulouse-Le Mirail, 1975-1976, 2 vols.
- Xavier BOU, El monestir de Sant Cugat en el segle X, Sant Cugat del Vallès, 1988.
- Gaspar FELIU, "Sant Joan de les Abadesses i el repoblement del Vallès" Miscel·lània Fort i Cògul, 1984, p. 129-135.
- Enrique FLÓREZ, España Sagrada, XXVIII, Madrid, 1793.
- José María FONT RIUS, Cartas de población y franquicia de Cataluña, Madrid-Barcelona, 1969, 2 vols.
- Josep IGLÉSIES, La Reconquesta a les Valls de l'Anoia i el Gaià, Barcelona, 1963.
- Eduard JUNYENT, Diplomatari de la 'catedral' de Vic. Segles IX-X, fasc. 1, 2, 3, s.d.
- Petrus de MARCA, Marca Hispanica sive limes Hispanicus, Paris, 1688.
- Francisco MIQUEL ROSELL, Liber Feudorum Maior, Barcelona, 1945, 2 vols.
- Francisco MONSALVATJE, Noticias históricas del condado de Besalú, XI, Olot.
- Anscari M. MUNDÓ, "El políptic dels béns i censos de Sant Pere de Vilamajor", Archivo Histórico y Museo Fidel Fita, IX, 1961.
- Ramon ORDEIG, "Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes", Revista Catalana de Teologia, 4-9, 1979-1984.

Jaume PASQUAL, Sacrae antiquitatis Cataloniae monumenta, 12 vols.,
manuscrit de la Bibliotheque de Catalogne.

Reyna PASTOR, Resistencias y luchas campesinas en la época del
crecimiento y consolidación de la formación feudal Castilla y León,
siglos X-XIII, Madrid, 1980.

Federico UDINA, El archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X,
Barcelona, 1951.

Ramon VALL RIMBLAS, "El repoblement del Vallès durant la Reconquesta",
Arrahona, 1, 1976, p. 7-24.

Jaime VILLANUEVA, Viage literario a las iglesias de España, XIII,
Madrid, 1850.

- (1) Marca, ap. 30: "de eremi vastitate".
- (2) Abadal, Diplomes, p. 220: "de eremi solitudine".
- (3) Udina, Archivo condal, doc. 38: "Wifredus comes venit cum suis fidelibus in iam dicta valle qui erat in deserto et sic apraehendit iam dicta valle".
- (4) Flórez, España Sagrada, 28, ap. 4: "ita ut nec aliquis christia-
norum in praedicto pago Ausone remaneret".
- (5) Balari, Orígenes, p. 338: "in marchis eremis et in solitariis locis contra paganorum insidias".
- (6) Idem, p. 337 et 341: "terra nostra erma, qui est contra gentes hismaelitarum".
- (7) Idem, p. 337: "in occidui partem soli Deo terminanda relinquimus et a potestate sarracenorum servanda expectantes confidimus".
- 344 (8) Idem, p. 337: "in ipsa marcha extrema", "in loco erroris et vaste solitudinis".
- (9) Idem, p. 337 et 341: "homo nullus habitat nec bovos non arant".
- (10) Idem, p. 311: "cuncta metu perfide gentis hismaelitarum vacua et absque habitatore deserta erint et pene in solitudinem redacta insistente barbarorum intolerabile terrore".
- (11) Abadal, Diplomes, p. 247.
- (12) Abadal, Pallars-Ribagorça, doc. 47.
- (13) Junyent, Diplomatari, doc. 11.
- (14) Bofarull, Los condes, p. 9-10.
- (15) Abadal, Pallars-Ribagorça, doc. 51.
- (16) Junyent, Diplomatari, doc. 6.
- (17) Udina, Archivo condal, doc. 34.
- (18) Abadal, Pallars-Ribagorça, doc. 62: "terra mea... quod mihi advenit per adprissione parentum meorum" (année 867).
- (19) Idem, doc. 97: "ipsa terra... quod nos advenit per nostra presalia" (année 900).
- (20) Balari, Orígenes, p. 546 (année 1011).
- (21) Idem, p. 546 (année 1032).
- (22) Marca, ap. 30 (année 869).
- (23) Abadal, Diplomes, p. 220 (année 866).
- (24) Marca, ap. 35.
- (25) Miquel Rossell, Liber Feudorum Maior, doc. 320.
- (26) Lex wisigothorum, X, 2, 4, Citée par Bonnassie, Catalogne, p. 209, n. 21.
- (27) Une ou autre doit être la ^{c/}ref du célèbre jugement de 913 (Udina, Archivo condal, doc. 38). Voir à ce sujet Bonnassie, Catalogne, p. 103 et n. 92.

- (28) Marca, ap. 25.
- (29) Junyent, Diplomatari, doc. 15.
- (30) Bofarull, Los condes, p. 9-10.
- (31) Abadal, Pallars-Ribagorça, doc. 44.
- (32) Udina, Archivo condal, doc. 116.
- (33) Balari, Orígenes, p. 343 (année 974)
- (34) Udina, Archivo condal, doc. 114
- (35) Abadal, Diplomes, p. 220: "in eodem pago a quibusdam gotis et guasconibus exartatum et de eremi solitudine ad culturam perductum".
- (36) Idem, p. 317, 322, 412-414, 417-419, etc.
- (37) Reyna Pastor, Resistencias y luchas campesinas, en la época del crecimiento y consolidación de la formación feudal Castilla y León, siglos X-XIII, Madrid (Siglo XXI), 1980, p. 20-55.
- (38) Abilio Barbero et Marcelo Vigil, La feudalización de la Península Ibérica, Barcelona (Crítica), 1978, p. 354-361.
- (39) Ramon Ordeig, "Inventari de les actes de consagració i detació de les esglésies catalanes", Revista Catalana de Teologia, 4-9, 1979-1984.
- (40) Deux couples paysannes d'Osona vendent "proprias nostras terre partiones quod nos ibidem traximus de eremo primi homines cum subditi tione francorum" (Junyent, Diplomatari, doc. 4, année 881).
- (41) Le prêtre Andrald vend à l'abbesse Emma de St. Joan "campo uno, qui mihi advenit per mea ruptura" (Udina, Archivo condal, doc. 34, année 912).
- (42) Voir parmi d'autres le précepte de confirmation d'aprisions et concession d'immunité au monastère de Banyoles (Abadal, Diplomes, p. 45-47, année 822).
- (43) Miquel Rosell, Liber Feudorum, doc. 395: "vindimus tibi alode nostro qui nobis advenit per nostra aprisione".
- (44) Abadal, Diplomes, p. 307-390.
- (45) Pasqual, Monumenta, XI, p. 9-10.
- (46) Abadal, Diplomes, p. 333-334: "concedimus cuidam fideli nostro nomine Sicfrido... villa que vocatur Prata cum mancipiis que ad idem Confluente pertinent". Marca, ap. 123: Guifré, "expulsis agarenis, qui tunc temporis colones extiterant, more per prisiones desertam incolens terram" (acte de dedicace de Ripoll, année 977).
- (47) Marca, ap. 104: "meum alodem quem habeo in Cerdania in villa Avizano et in puio Guaratone, qui mihi advenit de aprisione".
- (48) Font Rius, Cartas de población, p. 31-32: "in quantum Deus vobis permisserit et posse donaverit, a vastitate heremi abstrahatis, et ad culturam atque habitationibus hominum et ad construccionem tam castrorum quam turrium perducatis".

- (49) Bonnassie, Catalogne, p. 448-458 et 469-471.
- (50) Udina, Archivo condal, doc. 34: "campo uno, qui mihi advenit per mea ruptura". Abadal, Pallars-Ribagorça, doc. 44: "vineas meas quem abui de aprisione vel robtura". Abadal, Diplomes, p. 220: "quoddam villare... exartatum et de eremi solitudine ad culturam perductum". Pasqual, Monumenta, XI, p. 9-10: "villa nomine Settereto quod... illi ei evenit de patre suo... per sua ruptura et aprisione".
- (51) Miquel Rosell, Liber Feudorum Maior, doc. 395: "vindimus tibi alode nostro qui nobis advenit per nostra aprisione".
- (52) Udina, Archivo condal, doc. 114: "terras nostras proprias... que nos traximus de heremo".
- (53) "Franci Narbonam obsident, datoque sacramento gotis qui ibi erant, ut si civitatem partibus traderent Pipini regis franchorum, permitterent eos legem suam habere..." (Annales d'Aniane, 759).
- (54) Marca, ap. 40: "et habuerunt isti de parentibus suis et aviis Dextro et Salbircio, Chindibergera et Cixilone, qui fuerunt filii Mascarani, et tenuerunt ad proprium tempore quod regnavit Aumar ibn Aumar, regente Narbona".
- (55) Abadal, Diplomes, 412.
- (56) Abadal, Diplomes, p. 307.
- (57) Abadal, Diplomes, p. 312.
- (58) Abadal, Pallars-Ribagorça, doc. 2.
- (59) Abadal, Diplomes, p. 316, 318, 320 et 420.
- (60) Abadal, Diplomes, p. 316, 318, 320 et 420.
- (61) Abadal, Diplomes, p. 317, 417 et 322.
- (62) Abadal, Diplomes, p. 281.
- (63) Abadal, Diplomes, p. 24, 45, 154, 180, 206, 246, 259 et 267.
- (64) Abadal, Diplomes, p. 101.
- (65) Abadal, Diplomes, p. 325.
- (66) Abadal, Pallars-Ribagorça, doc. 40 et 41.
- (67) Abadal, Pallars-Ribagorça, doc. 40 et 41.
- (68) Abadal, Diplomes, p. 422-425.
- (69) Abadal, Diplomes, p. 420-421.
- (70) Abadal, Diplomes, p. 14, 176, 219, 347 et 363.
- (71) Abadal, Pallars-Ribagorça, doc. 44, 47, 49, 51, 61, 62 et 73.
- (72) Marca, ap. 21.
- (73) Abadal, Diplomes, p. 391-392.
- (74) Udina, Archivo condal, doc. 4, 12, 19, 21, 23, 24, 26, 29, 34, 38, 39, 40, 41, 44, 45, 46, 48, 51, 57, 60, 64, 71, 75, 77, 78, 84, 85, 86, 96, 97, 99, 110, 114, 116, 124, 151, 160 et 179 (uniquement documents du Ripollès).

- (75) Abadal, Pallars-Ribagorça, doc. 44, 49, 51, 61, 62, 73, 75, 79, 85, 88, 95, 97, 110, 118, 130, 131, 135, 136, 138, 149 et 161.
- (76) Baraut, Els documents, doc. 50, 70, 84, 86, 102 et 110.
- (77) Udina, Archivo Condal, doc. 16, 17 et 107, et Junyent, Diplomatari, doc. 138.
- (78) Vingt-neuf à l'édition de C. Baraut, Les actes de consagració.^{m2)}
- (79) Junyent, Diplomatari, doc. 4, 6, 11, 13, 14, 18, 19, 23, 33, 34, 37, 54, 58, 68, 80, 85, 95, 97, 101, 143, 153 et 197.
- (80) Junyent, Diplomatari, doc. 15, 30, 138 et 201.
- (81) Abadal, Primers comtes, p. 85-96.
- (82) Font Rius, Cartas de población, doc. 3 et 4.
- (83) Marca, ap. 21; Abadal, Diplomes, p. 365; Junyent, Diplomatari, doc. 15 et 30; Archive du Monastère de Montserrat, parchemins de Bages n. 1002 et 1010; Cartulari de Carlemany, p. 94-95 et 109-110; Udina, Archivo Condal, doc. 30; Villanueva, Viage, XIII, ap. 12; Monsalvatje, Noticias históricas, XI, ap. 25; et Miquel Rosell, Liber Feudorum, doc. 395.
- (84) Rius Serra, Cartulario, doc. 4, 5, 6, 7 et 9.
- (85) Dans le cartulaire de St. Cugat il y a par contre une proportion élevée d'écritures d'aliénation de terres concernant le Vallès, et on peut voir dans les limites de ces propriétés qu'il n'y a pas de friches. Ce-ci a été déjà constaté par X. Bou (El monestir, p. 85).
- (86) Mundó, El políptic dels béns i censos.
- (87) Udina, Archivo condal, doc. 102 et 103.
- (88) Vall Rimblas, El repoblament del Vallès, et Feliu, Sant Joan de les Abadesses.
- (89) En réalité il y a une vigne acquise par plantation, deux propriétés per ruptura et une terre d'achat et de rupture. Abadal, Pallars-Ribagorça, doc. 167, 229, 284 et 298.
- (90) Baraut, Els documents, doc. 135.
- (91) Udina, Archivo Condal, doc. 151, 152, 154, 160 et 179.
- (92) Junyent, Diplomatari, doc. 322, 328 et 373.
- (93) Iglésies, La reconquesta.
- (94) Rius Serra, Cartulario, doc. 69, 115, 144, 266, 303, 335 et 344. Comme par le reste des calculs, nous avons assimilé la complan-tatio à l'aprisio, peut être, un peu arbitrairement.
- (95) Cartulari de Carlemany, p. 347-348.
- (96) Udina, Archivo condal, doc. 152.
- (97) Marca, ap. 104.
- (98) Rius Serra, Cartulario, doc. 328 et 365; Font Rius, Cartas de población, doc. 6; Villanueva, Viage, IX, ap. 13; Udina, Archivo condal, doc. 186, 204 et 232; etc.

- (99) Rius Serra, Cartulario, doc. 337 et 343.
- (100) Les exemples sont nombreux dans le cartulaire de St. Cugat, les documents de l'église de Vic et les Cartas de poblaci6n de Font Rius.

Paris, le 10 juin 1988

J'ai eu durant l'année académique 1987-1988 le plaisir de compter le prof. Josep M. SALRACH parmi les participants assidus et actifs de mon séminaire à l'Ecole des Hautes Etudes. Depuis quelques années, une partie des activités de notre groupe de travail est consacrée à l'étude des processus de féodalisation des sociétés méditerranéennes aux IX-XIIe siècles (Espagne chrétienne, France méridionale et Italie). C'est dire combien a été bienvenue la collaboration de M. Salrach, déjà bien connu des chercheurs français par ses excellents travaux sur l'histoire économique et sociale de la Catalogne aux VIIIe-XIIe siècles. D'une manière plus spécifique, M. Salrach a apporté cette année à mon séminaire une contribution personnelle d'un grand intérêt et a pris en charge l'explication d'une série de textes significatifs concernant l'histoire catalane au Xe siècle. A tous égards, la collaboration régulière d'un médiéviste de la qualité de M. Salrach a été pour nous particulièrement précieuse et profitable.

Prof. Pierre Toubert

Miró
EL CONTE-BISBE BONFILL I L'ACTA DE CONSAGRACIÓ DE CUIXÀ DE L'ANY 974

Josep M. Salrach

(Universitat de Barce-
lona)

Dades biogràfiques

El bisbe de Girona (971-984) i comte de Besalú (965-984), Miró, dit Bonfill, és un personatge singular de la Catalunya del segle X¹. Fill del comte de Cerdanya, Miró el Jove, i de la comtessa Ava, és l'únic jerarca català del seu temps que aplegà ensems la dignitat episcopal i la comtal, és a dir, la màxima autoritat civil i eclesiàstica². Cumplint deures dels dos mons, Miró Bonfill presidí tribunals de justícia envoltat de jutges, vescomtes, clergues i homes bons³, i viatjà al menys dues vegades a Itàlia: l'any 979 fou rebut en audiència pel papa Benet VII, que li atorgà una butlla pel monestir de Sant Pere de Besalú⁴, i l'any 981 assistí a Laterà a un concili sobre la simonia que presidí l'emperador Otó II⁵.

El comte-bisbe, com altres personatges de la Catalunya del seu temps, no escatimà esforços en la propagació del monaquisme: obra personal seva fou la fundació del monestir de Sant Pere de Besalú⁶ i d'una comunitat de canonges⁷ a Besalú, la capital del seu comtat. Juntament amb el seu germà, el comte Oliba de Cerdanya (el pare de l'abat i bisbe Oliba), fundà també el monestir de Santa Maria i Sant Urbici de Serrateix⁸, al Berguedà. Altres cases que es beneficiaren de la generositat de Miró Bonfill foren els cenobis de Ripoll, Sant Joan de les Abadesses, Cuixà, Camprodon, Banyoles, Sant Benet de Bagès, Rodas, Arles i Sant Llorenç prop Bagà⁹.

Naturalment, el mot "generositat" que hem emprat sugereix motivacions religioses i altruisme, però sembla evident que les llargueses de les cases comtals envers l'Església encobrien també objectius polítics relacionats amb el poder del clergat i la seva capacitat d'ajudar a la construcció dels poders locals. No oblidem que les escoles dels monestirs i les seus eren els únics centres d'ensenyament d'on podien procedir els lletrats i gent de cultura escrita que envoltava i servia els comtes; que bisbes i abats viatjaven com ambaixadors

d'aquests, i que el baix clergat, proper al poble, devia contribuir a fer oblidar clivelles socials i a cohesionar el col·lectiu entorn dels dirigents. Que les famílies comtals orientessin les filles i els fills petits (com Miró Bonfill) cap a la carrera eclesiàstica forma part, doncs, de l'orde lògic de les coses, perquè també era una forma de rendibilitzar les generositats de les famílies envers l'Església. Hom podria parlar d'unes pautes de comportament o de relació semblants entre famílies de la noblesa (alta i baixa)¹⁰ i de la pagesia al·loera, d'una banda, i les institucions eclesiàstiques, de l'altra: uns feien donatius i els altres oferien recompenses espirituals i fins materials, però a la fi ens resultaria impossible desllindar les generositats de les inversions perquè l'historiador no pot penetrar en les consciències.

Tornem, doncs, al fil de la nostra narració per recordar que el comte-bisbe Miró que, organitzant i protegint l'Església de la seva diòcesi gironina, protegia i organitzava ensems l'autoritat del seu llinatge a Besalú, era també un home de cultura en un món d'il·lustrats. L'anàlisi intern d'una sèrie d'actes de dedicació i dotació d'esglésies monestirials en les que Miró hi figura com oficiant presenten unes característiques (fonamentalment quatre o cinc) comunes que permeten pensar en una sola autoria i atribuir-la al comte-bisbe:

- 1/ El text acostuma a estar esquitxat de grecismes, neologismes i mots llatins rebuscats.
- 2/ l'estil és barroquitzant i apul·lós, amb frases llargues i de sintaxi complicada, ~~però sempre perfectament senyals~~¹¹.
- 3/ Les fórmules de datació, pel context de l'època, són generalment abracadabrants perquè l'any de l'Encarnació hi resulta de compli-
cades operacions aritmètiques o del càlcul de les circumval·la-
cions fetes pel sol en el firmament. I no hi manquen les al·lu-
sions a l'allunyament de la monarquia francesa i a la marxa

de regnat del rei franc i

dels comtes cap a la sobirania¹².

4/ L'erudició i certes pretensions narratives són també característiques de les actes i altres documents del comte-bisbe que ens explica la revolta del 957, a Besalú, i la història de les construccions de Ripoll i Cuixà, i que còpia, a vegades sense dir-ho, paràgrafs de la Bíblia i dels Pares de l'Església¹³.

5/ Els bons llatínistes, com Anscari M. Mundó, han observat també la presència d'hexàmetres i distics ~~de versificació mètrica~~ entremig de la prosa llatina de Miró Bonfill.

Així hom pot atribuir al comte-bisbe l'autoria de les actes de consagració de Cuixà (974), d'elecció de l'abat Dodó de Camprodon (976), de fundació i dotació de la canònica de Besalú (977), de dotació de Serrateix (977), de dedicació de Ripoll (977)¹⁴ i de fundació de Sant Pere de Besalú (977).

Aquest personatge polifacètic, que mil anys enrera fou comte i bisbe, fundà i dotà monestirs, viatjà a Roma i es relacionà amb Papes i emperadors, impressionà els contemporanis amb el preciosisme de l'estil i feu escola: el seu nebot, l'abat-bisbe Oliba, i el monjo Garsias de Cuixà es poden considerar, en aquest sentit, uns continuadors¹⁵. Miró perfeccionà i desenvolupà fórmules de redacció de preàmbuls i escatocols que, introduïdes en formularis com els del monestir de Ripoll, foren imitades repetidament¹⁶.

Precisant en les clàusules de datació que el rei carolingi, rei francígen, regnava a França, i que entre nosaltres regnava Jesucrist, i afegint que el seu germà Oliba, el seu cosí Borrell i ell mateix eren comtes per la gràcia de Deu¹⁷, Miró Bonfill donava testimoni, ja els anys setanta, de que, des dels comtats, els jerarques havien pres consciència de la marxa de la història: allunyament de França i formació de sobirania local. Prendre consciència d'aquest procés i expressar-ho era condició prèvia per a impulsar-lo que és el que va fer el

4

comte-bisbe l'any 979 quan va escollir de posar el monestir de Besalú, fundació personal seva, sota la protecció del Papa i no del rei carolingi, contràriament al costum dominant fins aleshores a Catalunya.

Miró possiblement posà les primeres pedres del seu personal edifici cultural a l'escola (scriptorium i biblioteca) de Ripoll on potser conegué vers 967-970 a Gerbert d'Orlhac, que vingué a Catalunya a aprendre les ciències¹⁸. És clar que en refereixo al Gerbert que fou abat de Bobbio (982-983), secretari d'Adalberó de Reims (984-989), artífex amb aquest de la substitució dels Carolingis pels Capets (assemblea de Senlis, 987), secretari d'Hug Capet, arquebisbe de Reims (991) i de Ravenna (998), i Papa amb el nom de Silvestre II (999-1003)¹⁹.

Obviament Miró estava ben relacionat i pel que sembla era admirat i respectat fronteres al nord de Catalunya, on el 984 Gerbert redactava una lletra recordant els llaços d'amistat que els unien, expressava admiració per la seva personalitat i demanava al bisbe-comte un llibre d'aritmètica escrit pel "sabi Iosephus"²⁰. Si aquesta lletra va arribar mai a Catalunya, no sembla que Miró la pogués respondre personalment car va morir el 22 de gener de l'any 984²¹.

L'acta de consagració

No crec necessari resumir aquí la història de les construccions de Cuixà, i el seu precedent d'Uxalada. Qui s'hi interessi farà bé de llegir els treballs de Pere Ponsich que avui és qui millor coneix la història d'aquest monestir²². Direr simplement que el 20 de setembre del 956, juntament amb els bisbes Francó de Carcassona, Bernat de Coserans, Isol de Tolosa, Guisad d'Urgell, Fruia de Vic i Sunyer d'El na, el bisbe-comte Miró consagrà els set altars de la nova basílica de Sant Lluís de Cuixà, que havien començat a construir el comte Sunifred i l'abat Pons el 17 de febrer del 956²³, i havien continuat, després de la seva mort; els comtes Oliba i Miró (el nostre comte-bisbe) i l'abat Garí. Presidí la solennitat l'esmentat comte Oliba,

que ho era de Cerdanya, Conflent i Berguedà, acompanyat de la seva esposa, la contessa Ermengarda.

Pel barroquisme de la redacció i la complicada fórmula de datació, l'acta de consagració de Cuixà del 974 (com la de Ripoll del 977) ha de ser considerada com una de les obres mestres de Miró Bonfill²⁴. Per això, i malgrat pugui semblar un exercici escolar, no resistim la temptació d'ofereir una traducció catalana d'aquest ^{ext.}²⁵

[I] «Després que el Salvador, inefablement esclafada la mort traidora de tots els éssers, ressuscitant les despulles arreballades a les gorges de la profunda obscuritat i retenint-les amb la nova pompa del triomf, convertí en excels tot quant arreballà a les profunditats i s'emportà amb ell en asseur's a la dreta del Pare, primer que res envià a les quatre parts de l'univers a dotze homes escollits i irradiats per l'esperit diví i consubstancial per a que ensenyessin als homes la fe que puja cap al regne pel recte camí celestial. I ells mateixos, complint sol·lícitament les comandes amb la gràcia divina del seu Senyor, subjectaren favorablement sota el jou de Crist els ferotges cors de pobles de tot origen amansits per ells. A continuació, universalment promulgada a tots la triple veritat, segons és manifest als fills de Deu, tan aviat com els simbòlics graners estigueren arreu plens de la voluntat divina, alguns per totes les regions de l'univers construïren esglésies i les enriquiren amb els seus béns a fi que, vivint allí mateix i servint a Déu, les comunitat de clergues i monjos s'alimentessin amb els fruits de llurs propietats i les necessitats dels pobres fossin satisfetes amb els seus recursos i ajudes. Tots els creients que seguien les seves petjades, educats en la tradició de la mare Església, i sadollats amb els seus escrits, es mantingueren fermament i santament a la mesura de llurs possibilitats.

[II]» Així, doncs, a continuació, el príncep Sunifred, difunt,

inspirat per l'albè diví, escollí entre altres especialment un cert petit monestir en honor del Senyor i sota l'advocació del beatíssim protector l'arcàngel Miquel, situat a la vall del Conflent, en el lloc que des de fa temps els antics volgueren anomenar Cuixà; i, encara que construït amb pobres materials, no obstant el feu construir de nou gran amb les riqueses; també amb els monjos aplogats de molts llocs constituí i donà potestat allí mateix a un abat, segons la norma de la Regla, perquè els monjos preguessin amb les lloances escaients. Absent també aquest, col·locà allí a un abat egregi, de nom Garí, que, com estrella rutilant, s'esforçà a què el món vibrés amb l'anomenada del monestir. En aquestes circumstàncies l'esmentada església de Sant Miquel, que des de feia temps havia estat una obra construïda de reduïdes dimensions, llavors ja no podia acollir a tot el poble creient. (La seva nova construcció) fou, doncs, considerada convenient perquè no solament resultava una ajuda per a la vida present, sino que a més es valorava com una confirmació del premi de la vida eterna. Per això, en conseqüència, el mateix príncep, amb el consentiment del seu propi pontífex, dels bisbes restants, de l'abat, dels clergues i del poble fidel, reuní una assemblea a fi de construir un temple honorable (en un altre lloc) perquè l'esmentada esglesiola en honor de Sant Miquel ja estava en un lloc adequat. Primer, doncs, ni el propi príncep ni l'abat enderroqaren el temple petit, sino que continuaren assíduament les cerimònies religioses en el temple vell, mentre que, seguint el costum, l'obra es portava a terme. Quan l'abat i també els monjos ja estaven cansats per l'ajuda que constantment donaven al propi príncep en el treball començat, aquest mateix príncep, emportat d'aquesta vida per una mort inexorable, emigrà cap a Crist per a recollir el digne fruit de la seva obra. Que l'Omnipotent no li faci pagar els deutes dels seus pecats, sino que, per la intervenció de l'arcàngel esmentat, el Pare Omnipotent purifiqui les seves impureses i esborri els errors

de la seva vida. En aquestes circumstàncies li succeïren els seus dos germans preclars, els quals, moguts per piatós amor, s'esforçaren a col·laborar en l'obra començada, a la mesura de les seves possibilitats. També l'abat i els monjos, treballant puntualment en l'obra d'aquest mateix, amb l'ajut dels prínceps damunt dits, porten fins el dia del seu acompliment l'obra iniciada, amb l'auxili de Deu Omnipotent.

[III]» En conseqüència, els esmentats prínceps i abat, inspirats per una flama divina, feren això amb intel·ligent sol·licitud; i d'acord amb els set dons de l'Esperit Sant, aixecaren set altars en aquest temple, i congregaren a set bisbes, que, amb el consentiment de Déu, dedicaren venerablement el dit temple i altars. Així, doncs, els noms dels bisbes són els següents: el venerable Sunyer, representant de la Santa Església de la Seu d'Urgell, en la diòcesi del qual l'església esmentada se sap que està construïda; Miró, molt humil bisbe de la Santa Església de la Seu de Girona, a l'autoritat del qual, juntament amb el seu germà el senyor Oliba, comte, aquest propi lloc pertany; Fruia, egregi pontífex de la Santa Església de la Seu d'Osona; Guisad, cap escollit de la Santa Església de la Seu d'Urgell; Isol, reverendíssim prelat de la Santa Església de la Seu de Tolosa; Bernat, il·lustre pastor de la Santa Església de la Seu de Cosserans; Francó, selecte pastor de la Santa Església de Carcassona.

[IV]» Aquests set bisbes, amb el consentiment de la misericòrdia de Deu altisonant, sota el principat del senyor Oliba i de la seva esposa la senyora Ermengarda, dedicaren el temple esmentat i els altars, advertint també baix amenaça d'excomunió que ningú gosi robar cap de les coses d'aquest conobi. Perque, així com tota classe de riquesa eclesiàstica proporciona el remei del perdó al donant, així també ocasiona la pèrdua de la vida al defraudador, perque així com la devoció de cadascú ha ofert una ofrena en honor de suavitat a Déu,

així també ha establert que es conservi la totalitat de les ofrenes en el lloc, en el qual -naturalment si es manté constant- allí resta la influència de l'ofert, de manera que si és burlada, la perdició eterna del defraudador està decidida. Per tant, volem que sigui notori a tots els fidels de la Santa Església de Déu que les coses que són lliurades a l'Església, són regalades a Crist, i qualsevol cosa que se sostregui a l'Església, es roba a Crist. En conseqüència, tota vegada que les coses que són conferides a les Esglésies de Déu, són d'ell, es tracta d'una certa bogeria el fet que algú arreballi de la mà de Déu una cosa que pretengui retenir per la força. A fi que una certa presumpció inaudita, això és, la invasió del temple, no s'esdevingui, tots nosaltres, els set bisbes, prohibim fer-ho sota l'amenaça d'excomunió. I si algú s'atrevis a afrontar temeràriament les nostres admonicions, i intentés robar alguna de les coses d'aquest cenobi aquí justament aplegades, i en una confusió desorientadora ho restituís malament, i d'això no se n'hagués esmenat, i humilment hagués vingut a donar satisfacció a la pròpia Església, que sigui allunyat dels llindars de la Santa Església de Déu i que sigui ferit des de les altures per la venjança del sacrilegi, i que el sacríleg sigui obligat a pagar segons les lleis del món, i amb Judes, execrable traïdor que robava allò que era donat pel Senyor, sigui llançat a les flames atroces i infernals, sentí el judici de la llei divina juntament amb Datan i Abiram que es condemnen, i si no es corregís, que, a semblança d'aquests pecadors, davalli, per a ser perennement atermentat, a l'infern on els cues no es moren, i el foc no s'extingir, i on passaran del calor del foc al fred de les aigües gelades, i on els pecadors suporten una fetor intolerable i uns turments indescriptibles, i, a més de les penes que constantment la Santa Església de Déu prepara per als tradors en el Salm, també les seves ànimes siguin envoltades com la pols que arrossega el remolí, i vagin d'un

lloc a l'altre com la palla que mou el vent, com el foc que crema el bosc i la flama que calcina els rostolls, així Déu Omnipotent els persegueixi en la seva tempestat, i la seva ira els destrueixi. Que la ignomínia ompli els seus rostres i implorin el nom de Déu Omnipotent. S'avergonyeixin i siguin torbats pels segles dels segles, i siguin confosos, i vagin a la perdició. I que coneguin que el seu nom és el Senyor, i que el propi Déu Omnipotent és el venjador de la Santa Església pels segles dels segles. I que, en conseqüència, totes les malediccions de l'Antic i del Nou Testament caiguin sobre els transgressors; i si no s'arribessin a esmenar, que paguin les penes no solament en aquesta vida sino també en el futur. I a fi que aquesta escriptura i excomunió assoleixi una força major, nosaltres els esmenats set bisbes signem aquí dessota amb les nostres mans, i volem que sigui corroborat pels clergues i altres ordes de la Santa Església de Déu amb subscripcions i signatures.

[V]» Així, doncs, aquesta escriptura o dedicació ha estat feta la vigília de les calendes del mes d'octubre, transcorregues ^{d)} dos novenes d'anys jubilaris i una tretzena de lustres de l'Encarnació del Senyor, en la Indicció tercera, en l'any doble de cè que Lotari, rei dels francs, presideix el regne.

[VI]» + Sunyer bisbe elenenc. + Miró bisbe gironí. + Fruia bisbe ausonenc. + Guisad bisbe urgellenc. + Isol bisbe tolosà. + Bernat bisbe coseranenc. + Francó bisbe carcassonenc».

Història, art, arqueologia

El document que acabem de traduir no és ~~una~~ una peça literària però tampoc està exempt de pretensions literàries. En tot cas diríem que forma part d'un capítol de precedents de la literatura catalana medieval fet de textos llatins i autors de matriu eclesiàstica. Però, abans de comentar-ne aspectes estilístics, volem utilitzar-lo com a font històrico-arqueològica. Per ell sabem que el comte Sunifred de Cerdanya, fill gran de Miró el Jove i nét de Guifré el Pelós, prengué

sota la seva protecció el cenobi de Cuixà, quan encara era un petit monestir (clegit quendam coenobiolum), construït amb materials pobres (exili fabrica constructum), i el convertí en una casa gran per les riqueses (gazis tamen fecit illum mon mediocrem). Ell mateix aplegà monjos de molts llocs (monachis quoque undecumque collectis) i els donà un abat conforme a la Regla (abbatem iuxta morem regulae ibidem constituit atque ^uplimavit) perquè els guiés en el compliment de la seva missió (cuius morigeris monachi famularentur obsequis). Fou l'abat Pons, conegut per altres documents²⁶.

En iniciar-se l'abadiat de Pons el 956, a Cuixà hi havia dues esglésies: la de Sant Gernà, construïda pel comte Sunifred i consagrada el 30 de juliol de 953²⁷, i la de Sant Miquel que llavors era una construcció petita i insuficient per a acollir el poble fidel (augusto fabricata fuerat machina gyro, que neque tunc poterat plebs veneranda capi). Amb el consell de la jerarquia eclesiàstica i del poble fidel, el príncep Sunifred decidí, per consegüent, construir una nova basílica en honor de San Miquel. Les obres van començar, segons que sembla, el 17 de febrer de 956. Mentre durà la construcció de la nova església, el culte se seguí celebrant en el vell oratori que no fou enderrocat fins que l'obra fou enllestida; sed nec angusta prius subtraxit fana idem princeps vel abba; sed assidue in prisco peragens cerimonia templo, donec site sequens consummaretur opus²⁸.

Mentre la basílica s'aixecava amb gran esforç del príncep i dels monjos (abbate quoque monachisque cum adminiculo eidem principi assidue incepto iam opus desudantibus), va morir l'abat Pons i llavors el comte Sunifred, que potser sentia que s'acostava la fi dels seus dies, cap el maig-juliol de 965 va encomanar la direcció del cenobi i la continuació de les obres al monjo Garí, personatge il·lustre (locavit ibi abbatem egregium nomine Guarinum) que, segons Pere Ponsich, era ja abat de Saint Pierre de Lézat i provenia de Cluny²⁹. Pocs mesos més

tard, l'octubre de 965, la mort s'emportà així mateix el comte de Cerdanya³⁰ (fatali casu ab hoc vita idem princeps subtractus, procepturus dignum operis sui fructum migravit ad Christum), a qui succeïren els seus germans, Oliba i Miró (successerunt igitur huic sui duo clarissimi fratres), que també s'esforçaren a impulsar la construcció de la basílica: qui prompti amore pio, coeptum iam opus, prout potuere, adiuvare satagerunt.

L'abat Garí, els monjos i els esmentats prínceps, Oliba i Miró, van treballar conjuntament en l'empresa que portaren a bon fi. Enllestida l'obra tota vegada que en la basílica s'havien erigit set altars, en record dels set dons de l'Esperit Sant, també s'hi congregaren set bisbes que els consagraren: et iuxta septem dona Spiritus Sancti, septem in hoc templo crexerunt altaria, septemque episcopos congregaverunt, qui praelibatum templum vel altaria annuente Deo venerabiliter dedicarunt. Però sembla que aquests bisbes no foren escollits a l'atzar, sino que significativament allí es congregaren els bisbes catalans i occitans sobre la diòcesi dels quals devia irradiar amb més força la influència de Guixà: els bisbes d'Elna, Girona, Osona i Urgell, en terra catalana, i els de Tolosa, Coserans i Carcassona, en terres ultrapirinenques. La cerimònia estigué presidida pel comte Oliba, a la jurisdicció del qual pertanyia el temporal de l'abadia, i per la contessa Ermengarda, acompanyats per llur germà, el comte-bisbe Miró que ensems era protector del cenobi, constructor de la basílica, prelat oficiant d'aquella cerimònia i cronista de la solemnitat. Semblaria lògic que, essent Miró l'autor de l'acta de dedicació, en ella no s'hi escatimessin les lloances a la seva família, particularment al seu germà gran, el comte Sunifred, que fou el gran protector de Guixà. No tenim, però, elements per a dubtar de la sinceritat del comte-bisbe, fins i tot podem pensar que quan anomena a Sunifred príncep, en lloc de comte, pot traduir una posició política de preeminència

(volte)

cia ben real, i que poden justificar de dues maneres:

1/ Sunifred era anomenat príncep perquè era el primer o principal dels membres de la Casa de Cerdanya. Com a cap del llinatge se li devia reconèixer una autoritat superior que Miró potser tradueix amb el mot príncep més enaltidor que el mot comte que tots els germans porten.

2/ Miró, que coneix la història de la família, i sap que l'avi Guifré el Pelós, va rebre la dignitat comtal de mans dels reis carolíngis cent anys enrera, ha de ser conscient de la distància recorreguda, és a dir, de la posició política de sobirania o independència assolida pels comtes de la tercera generació. Com designar aquesta potestat? El mot príncep li devia anar millor que el de comte i era menys compromès que el de rei.

Entre 1043 i 1046 el monjo Garsias de Cuixà, a petició de l'abat i bisbe Oliba, nebot de Miró Bonfill, va escriure un tractat en el que es fa la biografia elogiosa de l'abat-bisbe, es narra la història del cenobi cuixanenc des dels seus orígens i es descriuen les diverses construccions i l'embelliment dels edificis sagrats de l'època de l'abadiat d'Oliba³¹. Com diu Anscari M. Mundó, el tractat està compost de cinc parts que no són homogènies des del punt de vista de l'estil literari, encara que en la majoria d'elles predomina l'ús abusiu d'adjectius, i verbs, i de paraules rares i ambigües, molt corrent des de que el bisbe de Girona, Miró, introduí el preciosisme a Catalunya, la segona meitat del segle X³². En aquest cas resulta evident que hi hagué una influència literària directa del comte-bisbe, perquè Garsias, per a la composició del seu tractat se serví d'aquesta acta de Cuixà del 974, entre altres documents. Efectivament, segons ell mateix confessa, s'inspirà en diverses escriptures antigues (cartulas descriptas) que va trobar als arxius de l'abadia (l'acta de consagració del 953 i la del 974, una relació de relíquies i algunes homilies de

l'abat Oliba), però en la seva recerca topà amb documents il·legibles o de difícil comprensió: cum essent multa quae pene legi vel perspicere non valerent²³. És possible que Garsias faci al·lusió aquí a l'acta del 974, on pogué trobar-se amb paràgrafs, oracions o mots que no sabé descifrar, o simplement se sentí insegur de la seva exacta significació. Aquest podria ser el cas del sistema de datació que més endavant examinarem.

Descripció externa

L'acta de Guixà del 974 presenta totes les característiques que configuren l'estil del comte-bisbe: abundor d'adjectius i verbs; proliferació d'hol·lenismes, cultismes i paraules poc usuals o de significació ambigua; riquesa i varietat lèxica; repetició de consonàncies o al·literacions; construcció de períodes llargs i ampul·losos; utilització potser exagerada de participis i gerundis; presència d'elements de mètrica llatina barrejats en la prosa; creació d'imatges, metàfores o comparacions que per la seva bellesa o dramatisme configuren a l'escrit un cert to literari; extravagància en les fórmules a vegades quasi cabalístiques de la datació; etc.

Abans d'entrar en una anàlisi interna de l'acta del 974 farem el que en podríem dir una breu descripció externa que anirà acompanyada de l'anàlisi d'algun element. Per a aquesta aproximació ens servirem de la divisió lògica que el text presenta en sis parts i que nosaltres hem individualitzat en la traducció. Cal dir d'entrada que l'escrit té una coherència discursiva i porta del plantejament general a la qüestió concreta ensens que del passat cap el present; en concret es va de la cristianització com a fenomen universal a Guixà com a obra particular de la fe; i dels antecedents de les construccions guixanenses a la solennitat del 974.

En primer lloc, a manera d'introducció, Miró es refereix en termes generals a la Redempció, a la missió evangelitzadora desenvolupa

da pels Apòstols i a la subsegüent construcció de temples i organització de comunitats monàstiques per iniciativa dels propis fidels. Aquesta part del document, que per l'abarroçada redacció és probablement la més difícil d'entendre, excepció feta de la datació, enllaça molt bé amb la següent.

Segueix en segon lloc, com una conseqüència de l'anterior, la història de la construcció del temple de Sant Miquel que finançà el príncep Sunifred, inspirat, diu el document, per l'alè diví a semblança dels primers cristians. Aquesta part de l'acta, bastant llarga, ha atret poderosament l'atenció d'historiadors de l'art i arqueòlegs com Puig i Cadafalch, Gaillard, Durliat, Stym Popper, Junyent, Ponsich, Barral, etc.

En la tercera part Miró al·ludeix amb curiosa brevetat a la solennitat de la consagració i esmenta els set bisbes consagrants.

En quart lloc segueix la descripció, molt llarga i minuciosa, de les penes que cauran damunt dels infractors que atemptin contra la integritat patrimonial del cenobi. Per les imatges i el clímax dramàtic que s'assoleix aquesta és la part que té un to més manifestament literari.

Les parts cinquena i sisena són la datació i les subscripcions. Aquestes no creiem que necessitin comentari. Ben diferent és el cas de la datació que el monjo Garsias potser no va poder desxifrar. Miró s'expressa així: Acta est igitur haec scriptura vel dedicatio ("així, doncs, aquesta escriptura o dedicació ha estat feta") retro kalendarum mensis octobris ("la vigília de les calendes del mes d'octubre"), elapsis dominicae Trabeationis annis bis novenis iubilaeis lustrisque triconis ("transcorreguts dos novenes d'anys jubilaris i una tretzena de lustres de l'Encarnació del Senyor": $2 \times 9 \times 50 + 13 \times 5 = 965$), indictione terna ("en la tercera Indicció": 975), anno bis deno Leutario Francorum rege praesidente regno ("en l'any doble desè en què Lotari rei dels francs presideix el regne": 974). Les diferències entre els anys de l'Encarnació, de la Indicció i del regnat de Lotari

expliquen les possibles dificultats de Garsias. Tanmateix per tots els historiadors actuals, i de temps enrera (almenys des de Peire de Marca i Étienne Baluze), la data exacta és el 974 que es correspon amb els vint anys del regnat de Lotari³⁴, i que encaixa amb les dades històriques contingudes en el document: les referents a construccions i personatges.

Anàlisi interna

Com dèiem, aquest document té un cert interès filològic. L'anàlisi interna, que ja hem encetat, de fet, en presentar i desxifrar la fórmula de datació, ens ha de permetre individualitzar els diferents elements que configuren l'estil literari del comte-bisbe del que més amunt n'hem relacionat els caràcters generals.

Hem parlat d'una proliferació d'hel·lenismes, cultismes i paraules poc usuals o de significació ambigua. En el text present formarien part d'aquest lèxic rebuscat mots com erpigena, thearchica, quadrifido, coenobiolum, ecclesiola, (Dei) altitonantis, sydus lucidum, machina gyro, antistes, praesul, opilio, etc. Naturalment, per mesurar la raresa menor o major de cadascun d'aquests mots o d'aquestes construccions lèxiques, ens caldria fer un estudi de freqüències en documents de naturalesa similar. Expressen, doncs, en fer aquesta selecció de mots el que és una simple impressió personal a partir d'un coneixement general, no quantitatiu, del lèxic dels documents del segle X als comtats catalans.

La relativa abundor d'adjectius i verbs, unida a la repetició de consonàncies o al·literacions, que trobem en l'acta, és també un dels fenòmens més característics de l'estil literari del comte-bisbe. Hem destriat els exemples següents: resurgens... considens... habens; degentibus... militantibus; favoraliter... universaliter; tridica atque viridica; fas Dei famulis; morigeris monachis;

opitulatione... completionis; conservaretur... tenetur... frustratur... conferuntur... donantur... subtrahitur... tollitur; praesumpserit... tentaverit... correxerit... venerit; arceatur... feriatur... cogatur... tradatur; i adinstar istorum transgressorum.

Com l'estilista que ha reïxit a trobar fórmules que li complauen i no resisteix la temptació d'emprar-les una mica reiteradament, potser calent en un cert manierisme, Miró té expressions de ritme i consonància molt marcades que es repeteixen en aquest i en quasi tots els seus documents. Tal és la construcció voluit vocitare vetustas, de regust clàssic.

El conte-bisbe, que com hem dit i repetit era un virtuós del lèxic, talment com un escriptor modern sabia trobar sinònims que li permetien fer combinacions diferents i expressar unes mateixes idees o conceptes sense necessitat de repetir les mateixes paraules o construccions. Així quan ha de qualificar els bisbes consagrats de Guixà recorre a fórmules variades: Sunyer d'Elna és venerandus; Miró de Girona, perhumilis episcopus; Fruia d'Osona, egregius pontifex; Guisad d'Urgell, eximius antistes; Isol de Tolosa, reverentissimus presul; Bernat de Coserans, egregius opilio, i Francó de Carcassona, eximius pastor.

A més d'estilista, com a bon eclesiàstic, Miró devia ser una mica exegeta. El cas és que coneixia bé la Bíblia i se li fa probable que les imatges brillants i vigoroses de molts passatges de l'Antic Testament li avivessin la sensibilitat literària. Podem imaginar que, seduit per la lectura, retenia de memòria mots, frases, versicles i paràgrafs sencers de les escriptures que, amb habilitat, introduïa en els seus textos, sense rompre el discurs ni distorsionar la unitat estilística. Són afortunació bíblica alguns passatges de la part final de l'acta de consagració de Guixà (part numerada amb un quatre), on s'introdueixen imatges de força dramàtica i certa bellesa literària, es juga

amb comparacions o metàfores, amb les consonàncies i amb la juxtaposició de conceptes oposats. El primer d'aquests passatges d'origen bíblic és aquell on es descriu l'infern com un lloc ubi vermes non moriuntur, et ignis non extinguitur, et ubi de calore ignium transibunt ad aquas nivium, et ubi foetorem intolerabiles et indecibilia tormenta transgressores sustinent (és a dir, l'infern és el lloc "on els cucs no es moren, i el foc no s'extingeix, i on -els condemnats- passaran del calor del foc al fred de les aigües gelades, i on els pecadors suporten una feter intolerable i uns torments indescriptibles"). En aquest text s'hi poden reconèixer mots i imatges de diferents passatges bíblics posant-hi alguna aportació personal del comte-bisbe, que, si més no, va saber combinar l'eficàcia dels models que adaptava.

La descripció de l'infern com un lloc ubi vermes non moriuntur, et ignis non extinguitur procedeix de Marc (Quod si oculus tuus scandalizat te, effice eum; bonus est tibi luscum introire in regnum Dei, quam duos oculos habentem mitti in gehennam ignis: ubi vermes non moritur, et ignis non extinguitur; Mc 9, 46-47), el qual el seu torn deu seguir a Issaïes: Et egredientur, et videbunt/cadavera virorum qui praevaricati sunt in me; vermes eorum non morietur, et ignis eorum non extinguetur (Is. 66, 24). També la imatge del gehena, l'infern, com el lloc ubi de calore ignium transibunt ad aquas nivium, és adaptació d'un versicle del Llibre de Job on es llegeix ad nimium calorem transeant ab aquis nivium, et usque ad inferos peccatum illius (Job 24, 19).

És probable, finalment, que el paràgraf següent (foetorem intolerabiles et indecibilia tormenta transgressores sustinent) sigui ben original del comte-bisbe, encara que també s'hi puguin trobar reminiscències bíbliques. Recordem que a la Bíblia també són freqüents les referències a la feter que desprenen els cadàvers dels enemics de Jahvè i als torments que pateixen a l'infern: Interfecti eorum proicientur, et de cadaveribus eorum ascendet foetor... (Is. 34, 3), i Et ait: Rego ergo te, pater, ut mittas eum in domum patris mei: habeo enim quinque fratres,

ut testetur illis, ne et ipsi veniant in hunc locum tormentorum (Lc. 16, 27-28).

Des del punt de vista literari, la part més bella (i menys original!) d'aquest text és aquella en la que s'amenaça als infractors dels canons establerts amb les mateixes penes que el Salm 82 atribueix als enemics d'Israel: et super penas quas assidue Sancta Dei Ecclesia in psalmo transgressoribus canit. Els versicles 14-19 del Salm 82, que Piró introduí en la part quarta de l'acta, diuen així:

- 14 Dens meus, pone illos ut rotam,
Et sicut stipulam ante faciem venti.
 15 Sicut ignis qui comburit silvam,
Et sicut flamma comburens montes;
 16 Ita persequeris illos in tempestate tua,
Et in ira tua turbabis eos.
 17 Imple facies eorum ignominia,
Et quaerent nomen tuum, Domine.
 18 Drubescant, et conturbentur in saeculum saeculi,
Et confundantur, et pereant.
 19 Et cognoscant quia nomen tibi Dominus.

Probablement el comte-bisbe va inserir de memòria aquesta versió en l'acta, això i la necessitat d'adaptar el text a les necessitats del seu discurs, deuen explicar les variants que hi trobem. Transcribim la continuació els versicles de l'acta i hi subratllem les variants introduïdes per Piró:

- 14 Sic...involuantur etiam in penis ut rota,
Et transeant sicut stipula ante faciem venti.
 15 Sicut ignis qui comburit silvam,
Et sicut flamma comburit montes,
 16 Ita persequatur illos Omnipotens Deus in tempestate sua
Et in ira sua exturbet eos.
 17 Impleat facies eorum ignominia,

Et quærant nomen Omnipotentis Dei
=====

18 Erubescant, et conturbentur in saeculum saeculi,

Et confundantur, et pereant.

19. Et cognoscant quia nomen illi Dominus.³⁵

En els escrits del comte bisbe no falten tampoc les imitacions dels clàssics llatins. Regust clàssic té, per exemple, aquell paràgraf en què Miró Bonfill explica la mort del ~~comte~~ seu germà, el comte Sunifred, que deixà l'obra de construcció de Cuixà inacabada: abbate quoque monachisque cum adiuventis eidem principi assidue incepto iam opus desudantibus, fatali casu ab hac vita idem princeps subtractus, percepturus dignum operis sui fructum migravit ad Christum. Observem de prop la construcció d'aquest paràgraf que sembla recordar construccions similars d'autors llatins com Titus Livi: primer hi ha un participi absolut que expressa concomitàncies amb algun fet (és el desudantibus); després, l'expressió fatali casu, de sabor clàssic; a continuació, l'oració principal o idea central que es vol comunicar (ab hac vita subtractus... migravit ad Christum); i finalment el dignus que, juntament amb un participi de futur, fa referència a la glòria del difunt. Tanmateix, regust clàssic no vol dir necessàriament perfecció clàssica.

En aquesta acta de Cuixà hi ha oracions sense subjecte, temps verbals inadequats, concordances incorrectes i oracions en què un verb de voluntat va seguit d'un quia en lloc d'un ut. El bisbe-comte, si les còpies i transcripcions dels documents de què disposem són correctes, es permetia moltes llicències. I l'acta de consagració de Cuixà, gramaticalment i sintàcticament, no és pas el més descarat dels seus textos.³⁶ És possible que, com autor, Miró es limités a dictar de viva veu o a redactar uns esborranys que després els ~~escriptors~~ escriptors haurien d'ordenar i copiar, enllaçant les parts. En aquest supòsit, el comte-bisbe, encara que ufanós del preciosisme lèxic i de l'ampul·lositat de la sintaxi, que deixava bocabadats els contemporanis, devia ser més un home d'acció que de contemplació. Estilista, ~~com~~ diríem que per accident, sense clara voluntat literària, Miró, que sapiguem, ha deixat unes poques actes de consagració i dotació, documents de "gestió" que només de passada poden expressar pretensions literàries. El comte-bisbe les devia

dictar, dèiem, però potser ja no les polia, si bé volia deixar constància de què n'era l'autor, i per això, abans de la signatura, hi redactava aquelles complicades fórmules de datació que no tenen els documents coetanis i que a ell el divertien.

Tanmateix, tot té un començament i Miró deu tenir el mèrit de ser el mestre directe o indirecte (a través dels escrits) dels lletraferrits de l'Any Mil: de Garsias de Cuixà, de l'abat-bisbe Oliba (el seu nebot) i dels monjos de l'escola de Ripoll del segle XI. Introducitor del preciosisme literari a Catalunya, els seus deixebles allargarien el camí potser en excés: a l'acta de Cuixà hem comptat tres superlatius (beatissimi, clarissimi, nefandissimo); en el mateix espai, el seu nebot, Oliba, n'hauria escrit molts més, si bé, per contra, hauria estat més curós amb la gramàtica i la sintaxi.³⁷

Miró no solament era escriptor sense proposar-s'ho, sino també poeta, ~~un poeta~~ i segurament sense esforç. Devia haver après mètrica a l'escola de Ripoll on el segle XI va excel·lir una escola poètica encapçalada o impulsada per l'abat Oliba.³⁸ L'aprenentatge de la versificació devia haver calat a fons i el comte-bisbe, amb el ritme interioritzat, se li escapaven hexàmetres, pentàmetres i díctics que apareixen barrejats en la prosa de documents tant poc poètics com aquestes actes de consagració i dotació de temples i monestirs.³⁹

Conclusions

Un homes és ell mateix i la seva circumstància, i Miró és probablement una bona imatge de la Catalunya tardo-carolíngia i del seu món. D'ell es devia esperar que fos més governant (en la diòcesi i el comtat) que literat, perquè la feina dels jerarques del seu temps a la vella Marca Hispànica passava sobretot per construir uns poders polítics i eclesiàstics locals, substituïts dels carolíngis, massa febles i, per tant, massa llunyans. Uns poders locals, els dels comtes i bisbes, que havien d'escollir entre la marxa política en solitari, la recerca de noves vinculacions o potser noves fórmules de relació político-eclesiàstica. Les relacions italianes de la Casa de Cerdanya (del comte

Sunifred, que va anar a Roma el 951; del seu germà el comte Oliba, que hi va anar el 968 i s'hi va quedar -a Montecassino- el 988; i del petit de la família, el comte-bisbe Miró Bonfill, que hi va anar el 979 i el 981)⁴⁰ formen part d'aquesta recerca de vincles, però també d'un món que s'allunya a passes de gegant del món antic i del seu somni de poders universals. Encara a Roma Miró va poguer conèixer el nou emperador, Otó II, però, més enllà del desig d'una cristiandat unida, devia adonar-se de que aquest sobirà germànic no era August ni Carlemany, i que difícilment podia refer la unitat política d'Occident. Mentre que eclesiàsticament ^(i per la fe) Roma podia ser la unitat, i ho era per obra de jerarques com els catalans que hi pelegrinaven i (com el comte-bisbe ma toix) escollien de subjectar-hi ilurs pròpies fundacions monàstiques, políticament, en canvi, no hi havia fórmula universal per aquell món en procés de feudalització, és a dir, de dissociació. Per aixó, al cap i a la fi, Miró aplicà les eines de què disposava, entre les quals -per què no?- les intel·lectuals (les que aprengué quan era un jove destinat a la carrera eclesiàstica), a la construcció del poder del seu llinatge. Destacar literàriament pot ser una forma de vestir el poder, mentre que dir i escriure que els comtes ho són per gràcia de Déu, refer la memòria genealògica del llinatge ^{comtal} i cantar-ne les excel·lències, com fa Miró, és ben segur una forma d'apuntalar el poder. Però, quin valor literari pot tenir tot aixó?

A un cert nivell, la cultura deu ser un baròmetre de la marxa política, i Miró i els seus escrits és potser el més important que dona Catalunya en el terreny de la lletra el darrer quart del segle X. Poca cosa, es pensarà, però tot és relatiu. Als comtats catalans no hi ha una monarquia, un poder reial fort i important; no hi pot haver, doncs, focus literari notable; almenys no hi pot haver producció historiogràfica d'embalum. Però, amb peculiaritats, el que passa a Catalunya deu ser revelador d'una tendència més general. La crisi de l'Imperi carolingi i la seva pretesa substitució per l'Imperi dels Otons no va comportar tant un desplaçament del centre motor de la producció cultural com una tendència a l'esmicolament de la producció cultural, en

correspondència amb l'esmicolament de l'espai polític. Al temps brillant del renaixement carolingi (segle IX), que vol dir relativa acumulació central de poder econòmic, polític i cultural, li succeeix al segle X una desacumulació i un inici d'acumulació local. Miró pertany al temps d'aquesta transició. Home de curiositat intel·lectual i dotat per a la lletra, les obligacions dels càrrecs (com li va passar al seu nebot l'abat-bisbe Oliba) i la manca de caliu no li devien permetre d'esplaiar-se com escriptor. Tanmateix, a Catalunya, té el mèrit del pioner, i així el podem considerar el mestre o, més sencillament, el precedent d'aquells clergues del segle XI que, mimats per uns prínceps ja més forts, van poder desenvolupar millor llurs potencialitats culturals.

Un home, dèiem, és ell i la seva circumstància; per concloure afegirem que d'aixó en resulten els seus mèrits i servituds.

1. Una breu biografia d'aquest personatge, a Josep M. SALMACH, El bisbe-comte Miró Bonfill i la seva obra de fundació i dotació de monestirs, "II Col·loqui d'Història del Monaquisme Català", II (Poblet 1974), p. 57-81.
2. Sobre els primers comtes de Cerdanya-Nesalú, vegeu Josep M. SALMACH, El comte Guifré de Nosalú i la revolta de 957, "Amics de Nosalú. II Assemblea d'Estudis" (Olot 1973), p. 3-36.
3. No es conserven documents de dos judicis del comte-bisbe; són dels anys 971 (Lletja del Monestir de Montserrat, pergamins de Bages, Carpeta 2, pergam. 1047) i 983 (J. MARQUÉS, Sobre los antiguos judíos de Gerona, "Gerard", XXXIII, 1963, p. 22-35).
4. J. VILLANUVA, Viage, IV, ap. 27.
5. Josep M. SALMACH, El bisbe-comte, p. 71-73.
6. P. MARCA, Marca Hispanica, ap. 124 (any 977).
7. P. MARCA, Marca Hispanica, ap. 121 (any 977).
8. J. VILLANUVA, Viage, VIII, ap. 26, i G. PUJADES, Crònica, VII, p. 208-211.
9. Josep M. SALMACH, El bisbe-comte, p. 79-81.
10. Vegeu, per exemple, la carrera eclesiàstica d'alguns Montcada a Joan J. Sureda, Als Montcada: una família de nobles catalans a l'edat mitjana (1000-1230), Barcelona, 1987, p. 77-94.
11. Lucien M. REBOU, Recherches sur le traité du moine Garsias a l'abbé-évêque Clotaire sur Guxa, "Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa" (abril 1970), p. 63-73.
12. Vegeu, per exemple, l'acta d'elecció de l'abat Dodó de Camprodon del 977 (J. VILLANUVA, Viage, IV, ap. 33) i la de fundació de la canònica de Nosalú del 977 (P. MARCA, Marca Hispanica, ap. 121).
13. Sobre els documents de Miró relatius a la revolta del 957, vegeu el

- nostre treball citat a la nota 2. La història de les construccions de Ripoll i Quinçà es troba a les actes de consagració respectives, de 977 i 978.
14. Josep M. SALMAGH, El comte-bisbe Hiró Bonfill i l'acta de consagració de Ripoll de l'any 977, "Miscel·lània Aramon i Serra", IX (Barcelona 1938), p. 303-318.
 15. Vegeu el treball d'Inscari M. PUIGÓ citat a la nota 11.
 16. Michel ZIEGENHAGEN, Protocoles et préambules dans les documents catalans du IXe au XIIIe siècle, "Mélanges de la Casa de Velázquez", III, 1935, p. 51-79.
 17. "Anno DCCCIII, regnante Leuthario francigeno rege, apud nos autem imperante Domino Iesu Christo" (Dotació del monestir de Serrateix, 977; P. MARCA, Marca Hispanica, ap. 122). "Anno Incarnationes Domini millesima minus viginti tres regnante Leutarico rege in Francia" (Dotació de Sant Vicenç de Besald, 977; P. MARCA, Marca Hispanica, ap. 121). Michel ZIEGENHAGEN, Aux origines de la Catalogne. Géographie politique et affirmation nationale, "Le Moyen Age", núm. 1, 1983, p. 5-40; Idem, La datation des documents catalans du IXe au XIIIe siècle: un itinéraire politique, "Annales du Midi", Tome 93, núm. 158, 1981, p. 345-375.
 18. Lluís H. GILLES D'OLIVEIRA, Gerbert i la cultura catalana de segle IX, "Estudis Universitaris Catalans", IV (Barcelona 1910), p. 331-358.
 19. Pierre HIER, Gerbert d'Aurillac, le pape de l'any 991, París (Garnier), 1987.
 20. Julien HAVET (ed.), Lettres de Gerbert (983-997) publiées avec introduction et des notes, París, 1889, carta 25, p. 19.
 21. Próspero de CAPRULL, Los condes de Barcelona vindicados, I, Barcelona, 1836, p. 97.

22. Pierre PONSICH, Saint-André d'Uxalada et la naissance de l'abbaye de Saint-Germain de Cuxa (840-879), "Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa", núm. 11, 1980; Idem, Saint-Michel de Cuxa au siècle de l'an Mil (950-1050) (1ere Partie: Avant l'An Mil), "Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa", núm. 19, 1988; Idem, La grande Histoire de Saint-Michel de Cuxa au 10e siècle, "Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa", núm. 6, 1975.
23. Pierre PONSICH, Les problèmes de Saint-Michel de Cuxa d'après les textes et les fouilles, "Études Roussillonnaises", II, 1 (Perpignan (1952), p. 27.
24. El text llatí a P. MARCA, Marca Hispanica, ap. 119.
25. Agraïixo al fillol Joan Rebagliato l'ajut que anys enrera em va donar i que resultà essencial per a comprendre el llatí precisista del comte-visbe. Com s'acostuma a dir, però, només jo soc responsable de les errades que aquesta traducció pugui contenir.
26. Ramon d'ABADAL, Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil. Uxalada-Cuixà, Abadia de Montserrat, 1954, p. 90.
27. R. d'ABADAL, Uxalada-Cuixà, ap. 77 o P. MARCA, Marca Hispanica, ap. 96.
28. Per a la història de les construccions de Cuixà vegeu el treball de P. Ponsich citat a la nota 23 i les pàgs. 93-95 de l'obra de R. d'Abadal de la nota anterior.
29. P. PONSICH, Saint-Michel de Cuxa, p. 12-13.
30. El testament de Sunifred a P. MARCA, Marca Hispanica, ap. 104. Es data d'1 d'octubre de 965.
31. P. MARCA, Marca Hispanica, ap. 222, cols. 1072-1082.
32. A. H. MUNDO, Recherches sur le traité du moine Garsias, p. 66.

33. P. MARCA, Marca Hispanica, col. 1073.
34. L'any vint del regnat de Lotari, comptat a partir de la seva coronació, el 12 de novembre de 954, o del seu reconeixement oficial a la Marca cap el maig de 955, correspon al 974 (Gaspar FELIU, La cronología según los reyes francos en el condado de Barcelona, siglo X, "Anuario de Estudios Medievales", VI, Barcelona 1969, p. 441-463).
35. La comparació s'ha establert entre el text de l'acta de Cuixà, segons Marca -vegis la nota 24-, el text de la Biblia Sacra iuxta Vulgatae Clementinam, ed. preparada per A. COLUNGA i L. TURRADO, "Biblioteca de Autores Cristianos", nº 14, Madrid, 1965.
36. ~~La comparació s'ha establert entre el text de l'acta de Cuixà, segons Marca -vegis la nota 24-, el text de la Biblia Sacra iuxta Vulgatae Clementinam, ed. preparada per A. COLUNGA i L. TURRADO, "Biblioteca de Autores Cristianos", nº 14, Madrid, 1965.~~ potser l'acta de consagració de Ripoll del 977 és el més correcte dels ~~actes~~ escrits. Vegis el treball citat a la nota 14. (de Miró)
37. A. M. MUNDO, Recherches sur le traité du moine Garsias, p. 66.
38. Lluís NICOLAU D'OLIVER, L'escola poètica de Ripoll en els segles X-XIII, "Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans", VI (Barcelona 1915-1920), p. 3-84.
39. A. M. MUNDO, Recherches sur le traité du moine Garsias, p. 66.
40. Ramon d'ABADAL, Els primers comtes catalans, Barcelona, 1961, p. 302-312.

DES ESCLAVES DU BAS EMPIRE À LA PAYSANNERIE CATALANE MEDIEVAL. ESQUISSE D'UNE AUTRE TRANSITION

Dans une étude relativement récente, publié à "Cahiers de Civilisation Médiévale", Pierre Bonnassie formule l'hypothèse d'une survivance de l'esclavage ancien pendant l'Haut Moyen Âge, jusqu'aux alentours de l'An Mil. Les données empiriques apportées concernant l'Hispania gothique soutiennent cette hypothèse.

Dans un article, apparu à "Past and Present" l'année 1984, Chris Wickham propose d'envisager cette transition en faisant distinction dans la formation sociale ancienne ^{en} système ancien des trois modes de production coexistants: l'esclavage, peut-être hégémonique les siècles I et II; le mode de production tributaire, presque toujours hégémonique à l'Antiquité; et le mode de production féodale, secondaire jusqu'à l'époque des invasions barbares.

D'après Wickham l'esclavage n'est pas une caractéristique essentielle des sociétés anciennes; par contre, l'impôt, et tout ce que l'impôt représente (un État fort avec son armées, sa bureaucratie et ses villes, centres de perception fiscale), c'est le facteur le plus décisif du système social de l'Antiquité, puisque, selon lui, l'impôt enlève la plus part de l'excédent et, au dernier point, détermine la démarche économique, politique et idéologique de la société. La redevance seigneuriale ou prélèvement féodal, à partir du colonatus et du patrocinium, aurait commencé à poser en question l'hégémonie de l'impôt pendant le IVème siècle, au fur et à mesure que les potentiores découvrirent que l'État était plus une charge qu'une aide; et une chose pareille arrive quand les paysans s'aperçurent ^{à cette époque-là} que la redevance était plus légère que l'impôt. Les conséquences de cette progressive mutation dans le volume d'excédent drainé et son destin (l'État ou les potentiores) auraient été très décisives pour l'histoire de l'Occident

puisque furent la cause de la crise de l'État et de ses institutions (les villes, l'armée et la bureaucratie) et aussi de tout le processus de dissociation politique de l'ancien espace romain occidental pendant l'Haut Moyen Âge.

Mais, les conclusions de Wickham sont, en quelque sorte, contradictoires. Il soutient que les rapports de production féodaux ^{ont déjà} ~~ont~~ le rôle dominant pendant le Vème siècle, renforcées par l'établissement des peuples germaniques et par la repartition de terres du fisc parmi leurs guerriers. Jusqu'à ici la pensée, bornée à la dialectique impôt/redevance est-elle cohérente, étant donné le rôle économique que Wickham ^{signale} ~~place~~ à l'armée dans le système ancien et le fait que, selon lui, l'armée des royaumes germaniques aurait été remboursée en terres (le régime de la tenure déjà) et pas du tout en portions de l'impôt, contrairement à ce que pense Walter Goffart. La contradiction à mon avis, repose dans le fait que le changement des rapports de production, postulé pour le Vème siècle, n'aurait pas supposé un changement corrélé latif de l'organisation politique et idéologique, puisque, selon le propre Wickham, on trouve encore, dans l'Occident barbare (il parle d'États successeurs), l'impôt (décadent certainement), les villes comme centres de commandement politique et de perception fiscale, l'armée rémunérée avec fisci (terres et impôt), une justice et une administration territorial exercée par hommes qui gardent l'image de fonctionnaires publiques, des monarques qui se proclament héritiers d'August, etc.

D'après cela, l'Empire carolingien bien pourrait être le dernier Empire ancien ou le dernier essai de contenir la féodalisation et de restructurer l'État.

Et alors, à partir des données et réflexions de Wickham, on doit s'interroger: considérant la notion de système comme totalisante,

Quand-il est que débute le système féodal, le Vème ou l'XIème siècle? Si le féodalisme est déjà une créature née le Vème siècle, pourquoi faire avec l'esclavage, survivant, selon Bonnassie, jusqu'au Xème? Et quoi faire aussi avec la révolution féodale du Xème-XIème siècle que, après Duby, est une conquête de l'historiographie française? Et, au contraire, si le système féodal ne prend pas forme définitive jusqu'aux alentours de l'An Mil, pourquoi faire avec la redevance et les rapports de production féodaux^{ux} mis en place au IVème-Vème siècles?

Pour l'Hispania gothique et la Catalogne carolingienne, je m'ai posé ces mêmes questions dans un livre paru il y a quelques mois: El procés de feudalització (segles III-XII). A mon avis, la notion de système ancien doit partir de l'État comme machine puissante, capable d'exercer une forte contrainte sur la force de travail; un État qui fonctionne comme un corps cellulaire, avec la ville comme centre de drainage des excédents des campagnes. L'armée et la bureaucratie sont les agents coacteurs et exacteurs du système. À la base de la société la force de travail est formée par des esclaves et par des communautés paysannes avec des décalages de développement et de condition juridique; par conséquent, les rapports de production peuvent être définis par l'esclavage et par l'impôt, ne pouvant pas (au contraire de ce que propose Wickham) exister l'un sans l'autre, puisque le régime esclavagiste précise un État fort pour fonctionner, mais cet État ne peut pas rouler et devenir suffisamment fort sans drainer l'excédent de la force de travail non esclave moyennant l'impôt.

Dans ce monde de l'Antiquité Tardive, et dans l'Hispania gothique, l'esclave existe un peu par tout, car on trouve des esclaves qui travaillent dans les terres du fisc, des potentiores, de l'Église et, peut-être, des paysans, mais il est impossible de connaître son nombre ou sa proportion par référence à la force de travail non esclave. Malgré tout on peut être d'accord avec Bonnassie qu'il y avait ^u une reorganization du régime esclavagiste après la crise du IIIème siècle,

et que l'esclave joua un rôle important à l'époque des États qui suivirent à celui de l'Empire. La législation visigothique apparaît claire à ce sujet, et les dispositions des Conciles de Toledo aussi.

Mais au niveau théorique on pose une objection importante à cet envisagement, puisque on considère que, quand les esclaves sont établis en lots de terres de dimensions familiales (servi casati ou esclaves casés), ils laissent, de fait, d'être esclaves pour devenir tenanciers, et on connaît que cela fut une pratique chaque fois plus répandue pendant l'Haut Moyen Âge, quand "il apparaît de plus en plus onéreux aux maîtres d'élever et d'entretenir à leur frais un vaste cheptel humain fort peu productif" (Bonnassie). L'idée, souvent admise, c'est qu'il n'y a pas d'autre forme de travail esclavagiste que la grande exploitation (comme à l'Amérique coloniale), avec des troupeaux d'esclaves qui s'appliquent collectivement à travailler la terre du dominus. Et il est vrai que, quand les potentiores commencèrent à établir esclaves dans des parcelles des fundi, ou dans des manses serviles, ils entamèrent la démarche vers le régime des tenures, mais ~~ces~~ ^{ces} esclaves casés, qu'on ~~ne~~ ^{peut} trouver encore dans les polyptiques carolingiennes, restent, à peu près jusqu'au IXe-Xe siècles, comme véritables esclaves, puisque, comme dit Guy Bois, ne maîtrisent pas leurs tenures, c'est à dire, ils n'ont pas de droits reconnus sur leurs corps et leurs biens, leur force de travail et leur descendance; ils n'ont rien et le seigneur leur prend ce qu'il veut. Ces esclaves casés, avec la production de leurs tenures, doivent procurer leur nourriture et faire services en travail très lourds dans les réserves dominiales (jusqu'à cinq jours de travail par semaine). Ainsi on comprend les fuites d'esclaves à l'époque des royaumes germaniques.

Le système ancien, déjà rongé, il est encore présent au IXe et Xe siècles, quand, d'après les études de Charles-Edmond Perrin sur les domaines de l'abbaye de Prüm, on peut s'apercevoir comme les domini

donnent des esclaves (servi, mancipia) avec leurs parcelles de terre, livraison qu'implique une donation totale de la force de travail des esclaves. Alors c'est claire; nous ne sommes pas dans le féodalisme puisque la logique de ces rapports de production c'est davantage l'ancienne plus que la medievale. En tout cas, et pour ce qui concerne aux tenures serviles, cette logique n'est pas celle des tenures paysan^{nes} du féodalisme, autonomes, en certaine mesure, et avec des droits des tenanciers plus ou moins définis. D'après ce point de vue on peut parler, tel qu'il dit Pierre Dockés, de libération médiéval.

Et alors, si on écarte par l'instant les esclaves et les tenures serviles, ¿qu'est-ce qu'on doit faire avec les tenanciers dits libres? Ces tenanciers des mansi lidiles et ingenuiles soumis à corvées de bras et à redevances en nature ou en espèce au profit des maîtres du sol. ¿Ces rapports de production, caractéristiques de l'exploitation domanial, sont ils féoda^{ux}? Pas sûre encore puisque, quand ces tenanciers apparaissent en date tardive dans les polyptiques carolin^{giens}, onⁿ peut connaître cela que le maître a fait inventorier de la sustraction, mais ¿c'est tout? Pas sûre. Quelque fois, au contraire, on peut savoir que la durée et les formes de la corvée sont laissées au total arbitraire du seigneur. Mais souvent les textes indiquent que les exigences du seigneur "diffèrent selon la nature juridique des manses: les tenanciers des manses dits 'libres' sont, relativement, les moins imposés" (Donnassie). À vrai^y dire, si nous croyons savoir quels sont les obligations de ces tenanciers, nous ne connaissons pas les droits. Alors nous ne pouvons pas parler avec certitude de rapports de production féoda^{ux}. Et, en tout cas, si on les considère féoda^{ux}, reste considerer le rapport de force entre les esclaves, les tenanciers libres et les paysans propriétaires (les alleutiers). Surement il n'est pas favorable aux tenanciers; alors, bien sûre, le féodalisme n'est pas

encore dominant.

Selon Pierre Bonnassie, la chute du régime esclavagiste s'est produite vers les IXème-Xème siècles à cause d'une prise de conscience de l'esclave, ^{i/}stimulée par la cristianisation, et à cause du développement général des forces productives (innovations et diffusions techniques surtout), qu'aurait fait plus rendible le travail dans la forme féodale que dans l'esclavagiste. Je suis tout à fait d'accord avec la pensée de Bonnassie, mais je préfère situer la transition dans un contexte plus large, récupérer la notion de système ancien pour incorporer l'État à l'analyse, et modifier la chronologie pour cela qui concerne à Hispania.

La monarchie de Toledo a essayé de faire rouler la machine de l'État comme à l'époque des romains, avec des esclaves, impôt, armée, bureaucratie, tribunaux publics, etc. Et tout cela a fonctionné, mais chaque fois pire. L'historiographie espagnole, aussi la traditionnelle (Claudio Sánchez Albornoz) que la marxiste (Abilio Barbero, Marcelo Vigil), elle a montrée dans ce panorama davantage les nouveautés que les permanences. Alors on parle de pre au proto-féodalisme visigothique puisque on trouve concessions de terre à la noblesse militaire comme paiement de services; création de clientèles armées de caractère privé; diffusion du patrocinium et de la comendatio; formation de liens de dépendance entre paysans et potentes; formes d'exploitation en régime de tenure ou semblable, et, finalement, prélèvement féodal. Au fond c'est une question que on peut qualifier de rapports de force: qui est-ce le plus fort, la créature (le féodalisme) ou sa mère (le système ancien)? Je pense toujours à la mère. C'est à dire les cellules féodales n'ont pas encore fourni un tissu cohérent et complet que puisse remplacer le tissu ancien. Mais ce tissu ancien il est très râpé.

Les actes des Conciles de Toledo et les lois visigotiques montrent les esclaves fuyant des maîtres, sans doute parce que ils sont encore de véritables esclaves. Cette documentation révèle aussi les difficultés croissantes de l'impôt chaque fois plus privatisé et moins payé, mais il existe et il est utilisé, avec la terre fiscale, pour payer ce qu'on peut appeler les cadres de l'administration et de l'armée. Il y a quelque sorte de service militaire obligatoire de caractère public, mais aussi il y a un refus à ce service. De certain façon on peut dire que l'armée est une institution publique puisque ses dirigeants sont rémunérés avec ressources publiques: la monnaie, que vient de l'impôt, et les terres du fisc concédées à titre de beneficium, c'est à dire^{ux} qu'elles restent en pouvoir de l'État.

A vrai dire, une grande partie de l'histoire du royaume de Toledo fut la d'une lutte constante entre le pouvoir central pour retenir ces ressources fiscales^{ux} et les potentes des provinces (membres de l'armée et de la bureaucratie) pour s'approprier des fisci, c'est à dire, transformer les concessions bénéficiaires en perpétuelles et convertir l'impôt en redevance.

Et la bureaucratie? Elle est là, parce que, l'Eglise en toutes ses instances prit, en grande partie, le relais de la vieille bureaucratie romaine, et sa rémunération: terres fiscales, immunités et morceaux de l'impôt qu'elle, par concessions royales, percevait directement.

À Hispania, le système ancien, affaibli pendant le Vème et VIème siècles, entre en crise le VIIème; d'un côté, parce que l'État n'est pas suffisamment fort pour assurer la contrainte sur la force de travail: les lois de l'époque montrent une préoccupation croissante à l'égard des fuites d'esclaves et à s'allier avec la petite paysannerie que refuse l'impôt et cherche la protection privée des potentes. La redevance gagne terrain à l'impôt. D'autre côté, l'État s'affaiblit

et se crevasse car les grands, au lieu de soutenir le pouvoir central, s'emparent de ses ressources, les terres fiscales et l'impôt, et s'éloignent du roi. A vrai dire, la privatisation des biens et des revenus de l'État peut être, pour les potentes, une forme de compenser les effets économiques de la crise de la main d'œuvre (fuites d'esclaves). La diffusion du patrocinium et de la comendatio, avec l'entrée en dépendance de paysans libres, en serait une autre.

Et, que l'État et l'esclave jouent-ils dans l'économie ancienne, étant donné le rôle s'il y a, comme le montrent les sources, fuites d'esclaves et refus à l'impôt, il doit avoir, par conséquent, diminution de la production et difficultés économiques globales. Alors, à la veille de la invasion musulmane, on peut penser pour Hispania^a/l'existence d'une crise général du système social, de la base économique à la superstructure politique, et, dans ces circonstances, la conquête islamique n'aurait pas ^u~~p~~ être une entreprise trop difficile. La couche dirigeante hispanogothique, bien fragmentée, est-elle vaincue par les armes ou bien elle capitule, significativement, dans les villes, ce dernier reducte du Monde Ancien. L'embryon féodal, qui semble déjà formé ou au point d'accouchement, est alors avorté. Pour l'histoire de la Péninsule, l'invasion musulmane et la postérieure conquête chrétienne occasionnèrent une double et profonde rupture de l'évolution sociale.

La conquête carolingienne du nord-est péninsulaire (entre 785 et 801) et l'organisation de la Marche Hispanique, avec la préfiguration, au niveau politique, de ce qu'aujourd'hui nous appelons la Catalogne Vieille, signale le début d'une nouvelle étape. Bonnassie l'appelle pré-féodale; je préfère l'idée "de transition au féodalisme". (Question de noms? Un peu plus. Les monarches carolingiens et leurs collaborateurs (la noblesse et l'Eglise, que à la Marche sont-elles d'origine hispanogothique) essaient de rétablir l'État ancienne, mais, il est bien connu que l'Empire carolingien est une structure politique insoutenable puis

que, à la base du système, la redevance avance, l'impôt recule, la forme de travail esclavagiste s'évanouit et le régime des tenures s'élargit: dans le conflit des rapports de production, le féodalisme gagne place irréversiblement. Mais, à la Marche Hispanique, toute cette évolution est modelée et relantie par l'importance des phénomènes de conquête: la guerre et le défrichement.

Dans les comtés catalans il y a plusieurs héritages anciens, certainement. Ancienne est la notion d'autorité publique incarnée par les carolingiens au IXème siècle et par les comtes catalans au Xème; l'administration de justice avec ses juges professionnels et ses lois écrites romainogothiques; celà que reste de l'impôt et que est, peut-être, réorganisé; le rôle de l'Eglise dans l'administration; les formes de remuneration des agents de l'autorité, etc. Mais, si on fait attention à la base, au niveau des forces productives, on peut penser que l'esclave à presque disparu et, ^{qu'}il y a de tenanciers dans les domaines de l'Eglise et de l'aristocratie, le rôle le plus décisif correspond aux communautés de paysans ^(et moyens) petits propriétaires, ceux qui ont été la principal couche tributaire du Mon de Ancien, et que, à cette époque, avec une charge tributaire affaiblie, ^{ils peuvent} ^(le défrichement surtout) assurer davantage la reproduction et amorcer une croissance d'où partira vraiment le féodalisme. Certainement, entre l'État (ce que reste de l'État) ^(les alleotiers,) et ces forces productives non encadrées, ni dans les domaines fiscaux ni dans les domaines de l'aristocratie et de l'Eglise, doit avoir quelque lien matériel. Ce lien est celà que reste de l'impôt que, a la Marche, a été identifié à travers les textes par Abadal et par Bonnassie, mais qu'est impossible de quantifier. Malgré tout ne semble pas négligeable. Et si on pense que dans la dialectique impôt/redevance se trouve le moteur de la transition, l'attention doit verser sur la demarche du système impositif: les formes de prestation et de perception, les couches sociales frappées, la destination des ressources collectives et le volume de la charge impositive par unité de

production et par rapport à la redevance.

À la Catalogne du Xème siècle il y a droits publics divers: tonlieux, droits de pâture, monnayage, droits sur les Juifs et la functio et le censum, vraisemblablement les plus importants au ⁱniveau social. La functio est le service public; bien sûr, avant tout le ^{de}voir militaire, très important dans cette terre frontalière. Chacun doit s'armer et participer à l'ost lorsque l'ennemi menace, ou quand l'autorité organise "expéditions publiques". La functio comprend aussi services à la construction, à la garde et à l'entretien des forteresses; travaux sur les routes publiques; corvées de charroi et prestations pareilles, toutes "vraisemblablement laissées à la discrétion des représentants locaux de l'autorité" (Bonnassie). Le censum répond à l'idée romaine que tous les citoyens libres doivent soutenir matériellement l'autorité. Pour la Catalogne d'avant l'An Mil ça veut dire le droit de gîte (alberga, mansionaticum) et des redevances en nature (céréales, bétail, viande de porc). Bien sûr, la contrainte pour l'accomplissement de ces obligations tributaires est garantie par les vicarii des châteaux avec ses milites, "l'assiette de sa perception est la paroisse et son montant est fixe" (Bonnassie). On peut imaginer que ces redevances, quand n'étaient pas aliénées, elles étaient perçues paroisse par paroisse par les bayles du comte.

Savoir à qui frappe ce système impositif est essentiel. D'après la documentation catalane on peut dire que l'impôt a un caractère collectif: à différence des taxes domaniales perçues individuellement de chaque tenancier, les contributions publiques sont estimées et perçues des communautés rurales collectivement. L'impôt de même a un caractère général, ça veut dire que frappe tenanciers et possesseurs d'alleus: d'abord, et cela va de soi, les tenanciers des domaines comta^{ux} (domaines fiscaux et domaines particuliers des comtes); après, les tenanciers des domaines de l'Eglise et de l'aristocratie laïque qui (au moins théoriquement) doivent payer la redevance foncière au

dominus et l'impôt à l'autorité, et aussi les alleutiers. Bref, les prestations de type public frappent toute la masse des hommes libres.

Les comtes utilisent ces droits publics et les terres du fisc pour payer les services des hommes d'Eglise et de la noblesse, services que par sa nature et par sa remuneration on doit qualifier de publics. L'Eglise elle a des grands domaines, reçoit des terres des comtes et souvent obtient le droit (privilèges d'immunité) de percevoir les contributions publiques de ses tenanciers. Pour l'aristocratie laïque c'est la même procès, mais avec une générosité peut-être mineur de l'autorité comtal. Les prestations publiques des possesseurs d'alleus elles sont aussi quelque fois objecte de donation des comtes a ses collaborateurs. Mais, au sens contraire, l'autorité comtale utilise, avec quelque fréquence, le droit d'exemption pour encourager les défrichements et le peuplement des zones inhabitées ou dangereuses. Ainsi on trouve communautés d'alleutiers que obtiennent chartes de franchises avec dispense du censum et de la functio.

Le cadre d^u système impositif est complet, ne semble pas trop dégradé. Mais il est impossible savoir si, hors des zones de franchise, toutes ces prestations de type public sont effectivement levées. D'après la tendance generale, on peut dire que la charge impositive par unité de production à cette époque est moins lourde que à l'époque du Bas Empire et des royaumes germaniques, qu'il n'y a pas de revoltes connues contre l'impôt et que, dans cette société sousdéveloppée, seulement l'affaibliment de la charge impositive put amorcer la croissance. Mais, quoi qu'il soit, au niveau des hypothèses on doit surtout considerer la question du rapport impôt/redevance. Pour les tenanciers, on peut dire que la redevance foncière (à la Catalogne les corvées sont presque négligeables) semble ^{déjà} plus lourde que l'impôt et, en certaine façon, c'est logique puisque la redevance ~~est~~ a une

caractère individuel, tandis que l'impôt maintient sa signification collective, et, sûrement, les rapports de force entre ce qui paye et ce qui perçoit sont différents dans une et autre circonstance. Mais, pour réfléchir sur la transition, on doit considérer la problème global, et ici les facteurs changent de signe. Pour le IXème et Xème siècles, si à l'analyse on maintient le concept impôt (et je pense qu'il convient de le maintenir puisque il convient aussi de maintenir le concept État), le prélèvement qu'on peut dire féodale reste limité à la redevance foncière des tenanciers, et seulement des tenanciers, tandis que le prélèvement public, l'impôt, déborde le cadre des domaines pour aller frapper les possesseurs d'alleux, d'avantage plus nombreux que les tenanciers, eux aussi soumis à l'impôt. Alors la conclusion est simple: bien que par celui qui paye la redevance est plus lourde que l'impôt, le volume de l'excédent drainé par le système impositif est plus grand que celui-là qu'est drainé par le système des revenus seigneuriaux. Justament la conclusion contraire à cette de Wickham.

A ce raisonnement on peut objecter que les morceaux d'impôt quand ils sont transférés par les rois ou par les comtes aux dignitaires laïques et ecclésiastiques ^{i/} ils doivent être computés comme redevance, pas comme impôt. Et c'est vrai que cette forme de remuneration de services, très vieille, signale la tendance, mais il va de soi que, pour les IXème et Xème siècles ceux dignitaires sont d'avantage représentants de l'autorité que seigneurs féodaux^{ux}, puisque d'une façon generale on peut dire qu'ils sont nommés par la potestas et qu'ils exercent ses fonctions comme délégués locaux de l'autorité. Même les abbés et, surtout, les évêques; ils sont nommés ou au moins controlés pour les comtes, et on connaît bien le rôle qu'ils jouent à l'administration et au gouvernement. Le question est plus claire encore pour les vicomtes quelque fois destitués par "bauzia que nobis fecit in fisco", c'est à dire par trahison et usurpation de biens fiscaux. Il

va de soi que les vicarii, gardiens des châteaux - toujours forteresses de l'autorité -, sont nommés et destitués par les comtes et rémunérés par ceux-ci avec terres du fisc et morceaux de l'impôt avec caractère bénéficiaire, cela veut dire selon la durée de la fonction. Et c'est vrai que il y a une tendance à l'hérédité de ces fonctions publiques et à la privatisation des biens et droits fiscaux, mais, significativement les racines des linages aristocratiques catalanes, ceux qui viennent des vicarii des châteaux de l'époque carolingienne, presque jamais sont-elles antérieurs à la fin du Xème siècle. Tout cela veut dire qu'il y a une autorité centrale, un édifice public, bien que corrompu.

Et pour être conséquents on doit considérer la question de la dîme. Introduite à Catalogne par les francs et repandue pendant le IXème et Xème siècles comme une forme de retribution du clergé des paroisses et des monastères (la dîme est présente comme création aux actes de consécration et donation de plusieurs temples), la dîme peut être aussi considérée comme une continuité de l'impôt ancien. En bénéfice de cette théorie on peut dire qu'il s'agit d'une perception de caractère publique: elle est imposée par l'autorité (toujours par les comtes ou par les évêques comme délégués de l'autorité); elle frappe d'une façon qu'on peut dire collective (la même perception par famille) les communautés rurales sans liens privés ou parmi la terre et elle sert à soutenir l'Eglise, que à cette époque est un engrenage essentiel de l'appareil de l'État.

Pour nous la conclusion est claire: avant l'An Mil la Catalogne n'est pas encore un pays féodal. Il reste beaucoup du système ancien, mais, certainement, très rongé. C'est parce que a débouté déjà la transition. Deux phénomènes nouveaux éloignent cette société de l'Antiquité et l'approchent au féodalisme: d'un côté la translation des centres de pouvoir et exaction des villes aux campagnes (comme les

châteaux), cela veut dire un progressif éparpillement de l'autorité, et de l'autre l'émergence et prédominance au niveau de la production des communautés paysannes non bloquées par ces armatures anciennes: l'esclavage et un système impositif trop lourd. C'est à dire, une paysannerie capable de maîtriser son exploitation quoi qu'il soit une tenure ou un alleu. Comme a exprimé Guy Bois, ici il y a une des caractéristiques essentielles du féodalisme puisque cette autonomie relative forme partie de la logique interne de la petite exploitation paysanne tandis que cellule basique de ce système.

Mais, d'où vient cette paysannerie? Sans doute d'une nébuleuse ancienne où il y avait des esclaves, coloni, familles de paysans petits propriétaires et libres, adscriptici et communautés primitives avec forts liens lignagers et biens communaux. Et, avec un sens très large, on peut dire que cette paysannerie est le résultat de la lutte de classes, une lutte séculaire, illustrée par épisodes comme les bagaudae du Bas Empire, les révoltes contre l'impôt à la Gaule mérovingienne et les fuites d'esclaves à la Hispania gothique. C'est la lutte des esclaves pour se libérer de la domination des maîtres et la lutte des paysans pour se libérer de l'impôt. Les déterminants du mouvement social sont claires, mais, pour comprendre le résultat de la confrontation à la veille du féodalisme, on doit ajouter à l'analyse la notion de développement des forces productives comme a-t-il fait Bonnassie: on pense à la diffusion du moulin hydraulique, la construction de moulins par communautés paysannes elles mêmes, l'amélioration de l'outillage conséquence du progrès de la métallurgie rurale, la transformation des méthodes d'attelage, etc. Tout ça permit d'accroître la productivité du travail et rendit la paysannerie plus autosuffisante, plus capable de maîtriser son exploitation et plus résistante à la pression exasteure de l'Etat et des maîtres du sol

eux mêmes. Bien entendu, dans cette dialectique, à mon avis, dans l'ordre des facteurs les difficultés accrues ^(de l'État) ont-elles la première place: à la base, le déclin progressif de l'impôt par la résistance et la révolte populaire, et, au niveau des dignitaires, la tendance à privatiser les ressources du fisc. Sans doute, la machine ancienne fonctionne chaque fois pire, et aux VIème et VIIème siècles on peut constater qu'il y a une crise ou bien une stagnation à un niveau productif très bas. Plus tard, peut être, à la fin du VIIIème siècle, relâchée la pression fiscale, commence la récupération de la capacité productive de la paysannerie et peu à peu deboute la croissance médiévale. Naturellement celle-ci est la condition nécessaire pour l'établissement du féodalisme que viendra à la suite, quand les potentes réussiront à mettre en place un complexe système de drainage d'excédents quelque fois appelé régime seigneurial.

Au Xème siècle, paysans et seigneurs, mais pour l'instant surtout les paysans, étaient en train de passer la page de l'histoire. À la Catalogne, pays de frontière, de conquêtes et de défrichements, l'évolution est plus claire que dehors. ~~Et pour tomber la page de cette~~
~~histoire jusqu'à un certain point, la page de l'histoire de l'Espagne moderne~~
~~se termine~~

Josep M. Salrach

Universitat de Barcelona
 Séminaire Histoire et Civilisation
 de l'Espagne Moderne, Université de
 Paris VII (19 avril 1986)

EL CREIXEMENT ALTMEDIEVAL I L'ALTRA TRANSICIÓ ~~(els segles IX i X)~~

=====

Amb l'assistència d'un centenar d'historiadors, ~~el 9 de setembre~~ els dies 9, 10 i 11 de setembre es van celebrar les "Journées Internationales d'Histoire" que el Centre Cultural de l'Abadia de Flaran (Gers) organitza ~~anualment~~ anualment. El tema d'enguany fou "La croissance agricole du Haut Moyen Âge" que desenvoluparen les Ponències de Pierre Bonnassie, Guy Bois, Dietrich Lohrmann, Pierre Toubert, Adriaan Verhulst i Christopher Dier, i completaren les Comunicacions de Gautier-Dalché, Barthélemy, Zerner, Sato i Salrach. Les sessions finalitzaren amb una Taula Rodona presidida per G. Duby en la que, ultra els punts de vista fortament enfrontats de Robert Fossier (invitat a la Taula) i Guy Bois, es discutí sobre el concepte "creixement", la significació ~~de la família~~ de la família conjugal en aquella conjuntura, el sentit de mots servi i mancipia ~~la fi de l'esclavisme~~, la fi de l'esclavisme, etc. Una línia de fisura aparentment important era la que separava els especialistes del règim dominical (Toubert, Verhulst) de la resta, sobretot de Bonnassie i Bois que estudien comunitats rurals o societats en les que ~~imperava~~ imperava la petita propietat al·loera. Els primers veuen el domini com l'estructura econòmica dominant en l'Occident medieval, diferenciada de l'estructura dels dominis antics per l'integració de la petita explotació pagesa, i tendeixen a concedir al domini (i al dominus) un gran protagonisme en el creixement.

La rendibilitat del domini carolingi

La Ponència de Toubert⁴ és la que més clarament va representar el que en podríem dir un neodomanialisme. Reaccionant contra l'escola minimalista del domini, ~~(aquest historiador va defensar la)~~ aquest historiador va defensar la rendibilitat de l'estructura dominical els segles IX i X, i va parlar d'un increment dels rendiments, del volum de producció i de la productivitat del treball. La seva reflexió portava cap el creixement demogràfic, la conquesta dels erms, la multiplicació de les tinences, la difusió de la molinaria i el creixement en el nombre de les rendes i els serveis. En el moment de la maduració del sistema (segle IX), dos sectors claus de l'economia dominical, la

producció tèxtil i la metal·lúrgia (sobre la base dels serveis de fabricació dels ~~tinents~~), s'afegiren a la producció agrícola per a concentrar a mans dels grans propietaris un volum creixent d'excedents. Així, doncs, la curtis, centre organitzador de la producció i receptor dels excedents, en la visió de Toubert, és també el centre redistribuidor del producte en funció dels excedents i de les necessitats. Hom arribà a parlar d'una planificació econòmica dominical i d'una xarxa de mercats (dominicals, interdominicals, regionals) surgida de la producció dels dominis. Així, doncs, ~~el domini~~ el domini hauria ~~participat~~ fet un gran paper en el reneixement general del comerç a l'Occident, però queda clar que l'esforç productiu ~~el~~ el van fer els pagesos de les tinences, organitzats (a l'efecte en famílies conjugals, la qual cosa lliga amb la valorització del matrimoni a partir de l'època carolíngia. El domini carolíngia seria també el marc el qual la petita producció familiar arribà a ser hegemònica com a forma d'organització de la producció.

Del domini esclavista al domini bipartit

Adrian Verhulst² desenvolupà una Ponència ~~en la que~~ ~~relaciona~~ relaciona el creixement amb la transformació de l'estructura dominical. ~~Dividí~~ Dividí l'exposició en tres parts: 1/ La gènesi del règim dominical bipartit (reserva i tinences) entre el Loira i el Rin; 2/ Les característiques de l'explotació dominical a l'Est del Rin, 3/ Un assaig de síntesi comparativa (fet des del punt de vista de valorar les propostes de Bonnassie sobre la supervivència de l'esclavisme l'Alta Edat Mitjana i de Kuchenbuch sobre l'evolució social a l'interior dels grans dominis).

Respecte del primer punt, els estudis recents de M. J. Tits-Dieuaide i D. Hägermann³ han demostrat la preponderància del sistema d'explotació directa dels grans dominis mitjançant esclaus (esclaus non casati) a la Gàl·lia merovíngia. La introducció del sistema dominical bipartit en el que ~~el~~ ~~domini~~

l'essencial era el lligam ~~estret~~ estret entre la reserva i les tinences (els serveis en treball dels tinents !), hauria estat un fenomen tardà, ~~del~~ (segle VIII), inicialment limitat a les regions centrals del regne franc (l'eix París-Aquisgrà) i a les terres dels carolingis i de l'Església. Diferents factors, entre ~~polítics~~ i ~~geogràfics~~, van contribuir els segles VIII i IX a la difusió a l'Est del Rin d'aquest model bipartit sobre la base de crear uns serveis en treball diferenciats en funció de les categories jurídiques i socials dels tⁿents. Aquestes di⁴ferències de serveis, més acusades a l'Est que a l'Oest del Rin, són ben perceptibles ja en els estudis clàssics de Charles Edmond Perrin.

Treballant amb bibliografia sobre Saxònia, Baviera, Turíngia, Hesse i Francònia, Verhulst analitza l'extensió i el mode d'explotació de la reserva, les classes socials i jurídiques a l'interior dels dominis i les tinences pageses i les seves càrregues. Amb excepcions, la superfície de les terres de conreu de les reserves no és molt gran (de 40 a 50 hectàrees) i la proporció amb la superfície del conjunt de les tinences és normalment d'1 a 4 o 1 a 5, excepcionalment d'1 a 10. A la zona de Hesse i Francònia, però, les reserves dels dominis del fisc arriben a 150 i a 300 hectàrees, el que dóna una correlació amb la superfície de les tinences d'1 a 3 i fins d'1 a 1'5. Les proporcions són importants per entendre les necessitats de mà d'obra de les reserves i les prestacions que al respecte s'exigien a les tinences. Això no obstant, el segle IX, a moltes reserves de Saxònia i Ba^viera el treball el feien encara pagesos no-lliures (servi, mancipia, pro-vendari), que hom pot anomenar esclaus pel fet que no tenien tinença i, com bestiar de l'amo, estaven directament lligats al centre de l'explotació. Les prestacions en treball dels tinents podien ser aleshores relativament lleugeres (2 setmanes de treball agrícola per any -les noctes-) i equival⁴dre a un reforçament del treball dels no-lliures els mesos punta de l'any agrícola. Però les tinences tenien estatuts jurídics diferents (hi havia mansi lidiles, mansi ingenuiles, i mansi serviles) que es traduïen en serveis

també diferents: més durs pels tinents dels mansi servils que per a la resta. Obviament, aquesta pluralitat de situacions jurídiques i d'exigències de serveis diversos és més forta en els dominis on no hi ha ~~reserva~~ mà d'obra purament esclava que treballi la reserva o n'hi ha molt poca, que en els dominis on aquesta és encara abundant. En aquells dominis, les setmanes de treball agrícola dels ^{1/2}tinents (les noctes), que podien oscil·lar entre 2 i 3, es combinaven amb l'assignació concreta de terres de la reserva perquè els ^{1/2}tinents es responsabilitzessin del seu conreu ~~de la reserva~~ ("lots-corvée") en profit del dominus; i hom podia arribar a exigir dels ^{1/2}tinents servils fins a 3 dies setmanals de treball a la reserva.

Segons Verhulst, l'evolució del sistema dominical a una i altra banda del Rin els segles VIII i IX és vers l'extensió i la complexitat; d'una banda es produeix un increment de les terres de conreu de les reserves (per rompuda d'erms, agregació de béns territorials més petits i concentració territorial) i de l'altra, un augment en el nombre de les tinences degut sobretot a l'establiment d'esclaus que fins aleshores havien romàs lligats directament al centre de l'explotació dominical, i també per absorció de propietats pageses amb llurs conreadors. Hom té la impressió, però, que l'evolució del règim dominical s'interrompé a mitjà segle IX, sense haver assolit arreu el mateix grau de transformació. En general es pot dir que evolucionà més a l'Oest que a l'Est del Rin, ~~la qual cosa demostra que la~~
~~evolució del règim dominical a l'Oest del Rin és més avançada que a l'Est.~~

Des del punt de vista dels serveis en treball, els dominis alemanys es diferencien dels occidentals: 1/ pel nombre reduït de ^{1/2}tinents lliures (liberi) o semillliures (coloni, lidi) amb càrregues lleugeres (de 2 a 6 setmanes per any), i 2/ pel nombre molt més elevat dels no-lliures o esclaus (mancipia, servi, servitores), que es dividien en esclaus non casati (una gran part!), ~~esclaus non casati~~ a plena disposició del dominus, i esclaus casati, amb càrregues molt dures (fins a 3 jornades de treball per setmana en profit de la reserva). La concordança entre estatut jurídic del pagès i

duresa del servei és més clara a l'Est que a l'Oest, on la distinció de fet entre lliures i esclaus sembla en vies de desaparició ja el segle IX. Com ja havia assenyalat Perrin i ha precisat Kuchenbuch⁵, a l'Est es produeix una agravació dels serveis dels no-lliures; el "lot-corvée", característic fins aleshores dels lliures, s'afegeix als 3 dies de treball setmanals, ~~mentre que~~ que ja venien suportant els no-lliures. A l'Oest, en canvi, el que es detecta és una agravació dels serveis agrícoles dels lliures i dels semilliures als que s'exigeix, com als esclaus, 2 o 3 dies de treball setmanal a la reserva. Amb Bonnassie⁶, es podria pensar en un reforçament de les bases esclavistes del sistema, o, com diu Kuchenbuch, en un nivellament per la base de la classe pagesa, és a dir, en una ofensiva senyorial contra la pagesia. En la hipòtesi d'aquest historiador, l'ascensió econòmica i social dels esclaus mercès a l'adquisició d'eines i animals de treball, després de llur establiment, sembla haver conduït al senyor a exigir d'ells uns serveis com el "lot-corvée" fins aleshores només obtingut dels lliures perquè eren els únics que tenien arreus. L'evolució descrita per Verhulst per als dominis dels segles VIII i IX va, doncs, en el sentit d'una ofensiva senyorial i d'una resistència pagesa massa feble per evitar l'agravació general dels serveis agrícoles. En resum, observant l'expansió de les reserves, l'establiment d'esclaus en tinences i l'enduriment dels serveis dels lliures (a l'Oest) i dels esclaus (a l'Est), Verhulst suposa que els grans propietaris aconseguiren adaptar l'explotació de la mà d'obra a les seves necessitats econòmiques. Que l'increment de l'explotació del treball caigués fonamentalment a les espatlles dels no-lliures a l'Est i dels lliures a l'Oest seria simplement la conseqüència lògica de la desproporció numèrica d'uns i altres a cada banda del Rin. I aquesta desproporció numèrica, pel que fa al pes dels esclaus a l'Est, seria al seu torn una prova de l'endarreriment econòmic de les parts orientals del regne franc respecte de les occidentals, on la progressió del règim dominical bipartit amb l'establiment d'esclaus (servi casati) hauria començat molt abans. En con

clusió, una cronologia diferent per a una mateixa transició; el pas d'un règim d'explotació directa amb mà d'obra esclava (esclaus no establerts o non casati) i dominis de dimensions modestes, a un règim d'explotació bi-partita d'uns dominis més extensos mitjançant l'establiment d'esclaus, l'incorporació de pagesos lliures i la imposició de serveis agrícoles a ambdues categories socials. La precocitat del procés a l'Oest es pot explicar per la crisi del fisc merovingi i pel poder i les necessitats dels carolingis i de l'Església franca.

Per sorprenent que sigui, les conclusions de Verhulst, que estudia els dominis carolingis, són molt properes a les de Bonnassie, que investiga la petita explotació pagesa de caràcter alodiari: hi ha pervivència i evolució del règim esclavista a l'Occident durant l'Alta Edat Mitjana. Es més, en opinió de Verhulst, la represa econòmica a partir de cap el 700 va unida a l'excedent d'esclaus en Germània el segle VIII i a la "restauració" (ensems represa i transformació) del règim esclavista sota Carlemany. L'establiment d'esclaus en tinences no seria, doncs, com creia Marc Bloch, una conseqüència de la seva disminució numèrica ni del cost elevat del seu manteniment com esclaus non casati. Justament al contrari, l'establiment d'esclaus és una conseqüència del seu reclutament amplificat que en part prové d'un increment demogràfic natural, increment d'altra banda estimulat pels establiments. Verhulst no parlà, i ho podia haver fet, de les campanyes dels exèrcits de Carlemany a l'Est del Rin (a Saxònia sobretot) que tingueren les característiques d'autèntiques ratzies per a la captura d'esclaus. L'únic punt de discrepància important entre Bonnassie i Verhulst rau en el marc on cal situar el creixement econòmic altmedieval. Ambdós (i també Toubert) coincideixen en atorgar protagonisme a la petita explotació pagesa, però, mentre Bonnassie en subratlla l'autonomia (per no dir la independència), Verhulst creu que el seu destí no és independent de l'expansió de la gran explotació dominical i més particularment de la seva reserva.

La crisi de l'esclavisme i la petita explotació

Bonnassie en la seva Ponència⁸ s'encarregà de mostrar que, més que discrepàncies, el que hi ha és la percepció d'una mateixa transició en contextes sociopolítics i geogràfics diferents. Certament, el gran domini va estar absent de l'exposició d'aquest investigador, però això perquè els segles VIII-X no es veu que sigui l'estructura econòmica dominant a ~~la~~ ~~al~~ al Sud de la Gàl·lia i al Nord-Est de la Península Ibèrica. Bonnassie qüestionà d'entrada la idea mateixa de preixement per a una època que coneixíam fams catastròfiques i episodis de canibalisme, però a la fi considerà les caresties com una mena de preu del creixement; una conseqüència dels canvis que s'operaven en l'organització de la producció i un agulló per a l'esforç productiu. La primera part de l'exposició fou dedicada al Nord-Est de la Península.

Bonnassie, primer, passà revista a les darreres publicacions (Galtier, Salrach, Vilaginés) i a les investigacions en curs (Ramon Martí, Lluís To), i després centrà l'atenció en el moviment de conquesta dels erms mitjançant el sistema de l'aprisió, que considerà implícitament com l'índex més evident del creixement. Constatà l'àmplia difusió d'aquest sistema i n'examinà la tipologia i els agents. Considerà com aprisions militars les reflectides en els primers preceptes carolingis per a Septimània i la Marca Hispànica (segles VIII-IX), minimitzà el paper colonitzador dels potents laics i de les institucions ~~eclesiàstiques~~ eclesiàstiques i defensà la idea de que la major part de les aprisions dels segles IX i X fou obra de famílies pageses (famílies conjugals) que actuaren sense altres condicionaments que la satisfacció de les pròpies necessitats materials. A la base d'aquest impuls hi havia, al seu parer, l'expansió demogràfica i la ruptura dels vincles servils. Bonnassie proposà una cronologia en tres fases: aprisions a l'àrea pirinenca vers 820-850; en terres sudpirinenques (sobretot al Berguedà i el Ripollès) vers 870-890 o 870-920, i un tercer grau més meridional, representat per la Plana de Vic i els entorns de Barcelona, vers 920-940. En resum, el

moviment aprisionari seria obra de 3 o 4 generacions, i es pot donar per acabat vers 950, quan els darrers erms potencialment cultivables foren conquerits. A aquest impuls ~~de l'aparició de la tinença a parts de fruits~~ Bonnassie atribueix el predomini de l'alou pagès i també l'aparició de la tinença a parts de fruits, forma de captació de l'excedent ben diferent de la imperant als grans dominis del Nord. Un repàs a les actes de consagració d'esglésies rurals i a la superfície interior d'aquests temples serví per apropar-se a la composició numèrica d'aquelles petites comunitats rurals d'aprisionadors. En un segon apartat de la seva exposició Bonnassie constata la similitud del procés al Sud de la Gàl.lia, on l'alou pagès fruit de l'aprisió també seria el marc dominant de la producció fins que desapareixeria els segles XI-XII absorbit per la progressió de les tinençes a parts de fruits en profit de la propietat feudal. Tant al Nord com al Sud del Pirineu, la massa de pagesos aprisionadors estaria integrada (al menys en gran part) per esclaus, per descendents d'esclaus o, simplement, per mà d'obra eixida de la crisi final de l'esclavisme. Segons aquesta hipòtesi, el mas seria en origen una tinença de tipus esclavista, i hom cita per a recolçar l'argumentació la presència ben documentada de famílies de servi en les terres del fisc a Septimània, i els esclaus que fugen del jou servil aprofitant les incursions normandes, segons mostren les fonts hagiogràfiques. Investigacions recents, com la tesi de Christian Lauranson-Rosaz⁹, apunten en la mateixa direcció. Exhumades d'aquesta manera les fonts documentals, Bonnassie manlleva a l'arqueologia arguments per a situar més enrera l'impuls del creixement i del canvi de sistema social. Situa cap els segles VI i VII l'abandonament de les darreres villae romanes del Sud de la Gàl.lia i la seva conversió en necròpolis, en paral·lel amb la dispersió de l'hàbitat característica de l'època merovíngia. La hipòtesi seria aleshores amb més precisió la següent: crisi de l'esclavisme ~~de l'aparició de la tinença a parts de fruits~~ amb deserció d'esclaus des dels segles VI-VII, ruptura consegüent i progressiva de l'hà

bitat antic caracteritzat per la concentració (de residència i d'activitat econòmiques), rompuda d'erms amb creació de petites unitats de producció econòmicament autònomes (tinences a part de fruits) o independents (alous), i ~~aparició~~ aparició d'un hàbitat dispers de pedra i fusta (ja no de marbre) en constant progressió, a mesura que la dissolució de l'esclavisme avança. Les dades arqueològiques i les documentals es confirmen mutuament perquè no deu ser pas per casualitat que la llei goda ~~reglamentant~~ reglamentant l'aprisió (l'adquisició de la propietat de la terra mitjançant rompuda i conreu) sigui de vers 650, quan també els legisladors de Toledo s'inquietaen pel fenomen dels esclaus fugitius. Hi ha, doncs, una coincidència fonamental entre Verhulst i Bonnassie, i és la idea que la crisi de la forma antiga d'explo_{ta}ció de la mà d'obra i el protagonisme creixent de la petita producció pa_{ge}sa (en alous independents o en tinences en el marc dels dominis) són fe_{no}mens altmedievals (sobretot dels segles VII-IX) i una condició necessària per al creixement. I, naturalment, aquest desenvolupament general de les forces productives, que la conquesta dels erms palesa, englova també millores tècniques i augment demogràfic, dades bàsiques a les que afegir les aspira_{ci}ons de llibertat de les poblacions servils i la necessitat de la pagesia tota de sobreviure, és a dir, d'escapar a la fam.

Per a una altra transició

Verhulst i Bonnassie pensaren, doncs, el creixement i la transició en termes d'estructura, fixant l'atenció en l'evolució de les relacions de pro_{du}cció. Obviament, quedaven i queden molts interrogants, en part perquè la naturalesa de la documentació, malgrat la riquesa dels políptics carolingis i els milers de pergamins de la Catalunya carolíngia, no sembla permetre anar gaire més enllà. ~~Caldria~~ Caldria, però, poguer mesurar el pes de cada cosa en cada fase del procés: la proporció entre esclaus i lliures, entre tinents i aloers, entre dominis i petits alous, etc. Caldria ^{be} ponderar en termes reals les obligacions econòmiques dels tinents servils. Hom parlà de ruptura, però, per a mesurar-ne la importància, caldria també sa

La primera meitat del segle X ja havia finit propiament l'ocupació del

sol en el "terroir" estudiat. Certament, els segles X-XIII encara hi ha ampliació de l'espai agrícola, però cap a zones marginals i el bosc senyorial; els guanys són mediocres. L'essencial en la conquesta dels erms és, doncs, anterior al segle X. La demografia completa aquesta visió del creixement: en 915-950 a Lournand hi havia 75 famílies de pagesos aleshores a les que cal afegir un 10-15 % de ^{famílies de} ~~des~~ ^{servi} i un 10-15 % de pagesos dependents, en total unes 95-105 llars, xifra que situa el nivell d'habitants entorn dels 400, és a dir, una densitat de ^{més de} 40 hab./km², que el segle X ja és molt. Econòmicament es pot dir que el "terroir" estava plé. Excavacions fetes en cementiris de la regió permeten constatar per a l'època merovíngia un poblament fort (150 hab. de mitjana al "terroir" els segles VI-VII) i en progressió. Així, aplegant totes les dades, per al "terroir" de Lournand, d'una superfície cadastral de 850 hect., tenim ^{per menys de} 20 hab./km² els segles VI-VII; ~~menys de~~ 40 hab./km² el segle X; 60 hab./km² el segle XIV (abans de la Pesta Negra) i 65-70 hab./km² el segle XVIII. De la interacció entre les dades demogràfiques i la superfície dels conreus es dedueix que l'essencial del creixement fou obra dels segles VIII i IX. ~~Però, com ja hem vist, Duby, la~~

~~En el període de creixença hi hagué un important desenvolupament de l'energia hidràulica (més i millors molins) i l'aplicació sistemàtica de la rotació bienal. El nivell aquí assolit es mantindria gairebé estable fins el XIX; mentre potser la rotació trienal fou aplicada en les reserves dels dominis, la petita i mitjana pagesia restà fidel a la pràctica bienal fins la vigília de la I Guerra Mundial.~~

En el període de creixença hi hagué un important desenvolupament de l'energia hidràulica (més i millors molins) i l'aplicació sistemàtica de la rotació bienal. El nivell aquí assolit es mantindria gairebé estable fins el XIX; mentre potser la rotació trienal fou aplicada en les reserves dels dominis, la petita i mitjana pagesia restà fidel a la pràctica bienal fins la vigília de la I Guerra Mundial.

Examinades les condicions tècniques del creixement, l'historiador passà revista a les socials. Al seu entendre la comunitat rural de Lournand (i del Maconnais en general) restà profundament esclavista fins el segle X, quan es produí la revolució feudal i l'adveniment del feudalisme, opinió que fou corroborada per Georges Duby, especialista justament en la història del Maconnais els segles X-XII. Tanmateix aquest pas de l'esclavisme al feudalisme en un temps curt sembla indicar que en el pensament de Guy Bois

s'esvaeix el concepte de transició en profit d'un reforçament de la noció de ruptura, i això segurament perquè l'historiador diferencia molt estrictament l'esclau dels sistemes antic del tinent del sistema feudal. Bois sap que és opinió comuna entre els historiadors marxistes el considerar relacions de producció feudals les establertes entre els antics amos i els seus esclaus des del moment en que aquests són establerts (servi casati). L'explicació rau en el destí final del treball i el seu producte: en l'esclavisme l'amo disposa plenament de la força de treball dels seus esclaus, pren la totalitat del producte resultant del treball servil i alimenta l'esclau que, com bestiar del ramat, viu sense terra pròpia prop del centre d'exploatació dominical. En el feudalisme el senyor disposa d'una part de la força de treball dels seus pagesos, els pren una part del fruit del seu treball i, assignant-los una terra, deixa que aquests es mantinguin per sí mateixos, és a dir, de la part restant de la força de treball i del seu producte. La diferència entre una i altra forma de producció sembla clara: és l'autonomia relativa de la petita producció pagesa del feudalisme, aquell marge de maniobra o capacitat de decidir que la família pagesa obté sobre una part del seu treball i sobre el medi de producció (la tinença).

← Poc o gens partidari de plantejar les qüestions en termes morals (implicitament va criticar el concepte "llibertat" que Bonnassie i el que signa vam utilitzar per a qualificar ~~el clima en el~~ el clima en el que es desenvolupà el moviment de rompedes), ^{a Septimània i Catalunya} Guy Bois hagués pogut establir una diferència de concepció entre el treball esclavista de naturalesa "bestial" i el treball feudal de naturalesa "humana"; seria la conquesta de la dignitat per a l'activitat productiva. Però és aprofundint en l'anàlisi material i no formal de les relacions de producció que Bois pensa en una supervivència de l'esclavisme fins el segle X. La documentació del Maconnais li mostra que la societat del 900, com la romana de segles abans, se guix dividida en lliures i esclaus, i que aquests són coses d'un amo i no tenen drets de possessió sobre la terra. Hi ha fins i tot pagesos al·loers prou benestants com per a tenir servi que els treballen les terres i que,

com el bestiar, són objecte de compra-venda entre pagesos. Naturalment, es tracta d'esclaus no establerts que viuen a la casa dels seus amos o en dependències annexes com la ^(abadia) cort. Un cas ben diferent al Maconnais és el dels servi Sancti Petri, és a dir, al·loers que per motius diversos donaren llurs propietats a Cluny i esdevingueren serfs de l'abadia, retenint, però, la possessió de la terra i obligant-se a ~~algunes~~ satisfer rendes i/o serveis. En aquest cas és clar que es tracta de tinents (tinents servils, si es vol), però no d'esclaus.

~~Un~~ Diferent li sembla a Bois el cas dels ~~servi~~ servi casati, és a dir, dels tinents d'origen esclau, perquè les fonts del Maconnais de principis del segle X ~~establen~~ dibuixen la figura d'uns esclaus establerts sotmesos a obligacions teòricament il·limitades (sense precisar) i desproveïts de drets sobre la terra. Aquesta manca de drets de possessió trenca el que Guy Bois considera una llei econòmica bàsica de la cèl·lula productiva del feudalisme, que és l'autonomia relativa de la petita producció pagesa: "Quand un paysan ne peut pas maitriser leur tenure, alors il n'y a pas de tenure". Des d'aquest punt de vista conceptual, els servi casati de principis del segle X al Maconnais no estaven establerts en tinences sino en simples unitats d'explotació, del tipus del mas, que no dominaven. En rigor, seguint aquesta línia de pensament, els esclaus establerts tampoc poden ser anomenats tinents perquè, a més de no tenir terra (en el sentit de posseir-la), no tenen cap dret reconegut sobre llur força de treball i el destí de llur producció; al contrari, ~~els amos els exigeixen els serveis de treball que els convenen, els prenen de la collita del mas el que volen i els deixen per a mantenir-se el que els sembla. La conclusió és que jurídicament, socialment i econòmicament estem a principis del segle X encara davant de mà d'obra esclava.~~

Justifica així la idea de la supervivència de l'esclavisme com a MP dro

dominant ? Guy Bois, que es considera més un investigador que un teòric, no va entrar a considerar la idea de la "coexistència" de diferents MP din tre d'una sola formació social, i a postular l'hegemonia d'un sobre els altres. Aquest ha estat el camí seguit per Chris Wickham⁴² en un interessant article sobre la transició de l'Antiguetat al Feudalisme, el pressupòsits teòrics del qual han estat discutits ja per Halil Berkta⁴³y. La reflexió de Bois sembla orientar-se vers la contemplació de la formació social com un sistema ~~(unitari)~~ unitari, sense fisures. En tot cas creu que el % major o menor d'esclaus mai no ha ~~estat~~ estat un índex absolutament de terminant de la supremacia o relegació de l'esclavisme. En aquest sentit el 10-15 % d'esclaus que hi havia a Lournand ver 915-950 representa certament un volum de mà d'obra molt inferior al dels pagesos aloers, però el seu pa per és determinant perquè són ells els que amb llur froça de treball asse guren l'hegemonia de les famílies pageses que en disposen dins de la comuni tat. Es més, ~~(el grup dels esclaus)~~ el grup dels es claus està dotat d'un dinamisme superior al dels aloers (demografia i rendi ment del treball) fins el punt que a ell cal atribuir la responsabilitat del creixement: esclaus foren al Maconnais els que construïren els molins i conqueriren els erms en la fase de creixement altmedieval. Contra Max We ^{by Anderson}ber, Bois ^{socié} ~~que~~ que el treball de l'esclau era ~~productiu~~ productiu.⁴⁴ Des d'aquest punt de vista, la crisi final de l'esclavisme seria la crisi d'un sistema de relacions de producció ocasionada per un desenvolupament general de les forces productives: en unes regions els esclaus fugen quan tenen força per a fer-ho i medis per a subsistir, en altres són establerts en unitat de pro ducció i, de fet, tard o d'hora esdevenen ~~tenents~~ ^{tenents} quan llur dinamisme els permet guanyar espais d'autonomia i fixar per escrit el volum de llurs pres tacions. Diferències cronològiques i geogràfiques no són tan essencials com sembla perquè arreu l'evolució hauria estat si fa no fa la mateixa. La ma teixa distinció en ^{tres} zones septentrionals on predominen els dominis i zones meridionals on impera el sistema de la micropropietat aloera es discutida

per Guy Bois que considera la micro propietat estesa arreu. De fet, quan a la Taula Rodona hom va preguntar a Verhulst si la importància dels polítics no hauria pogut distorsionar la visió dels investigadors en detriment de la documentació familiar pagesa i, per tant, negligir la presència dels aloers en les zones dites dominicals, l'investigador de Gant va admetre aquesta possibilitat i va indicar que hi ha historiadors que xifren en un 60 % el percentatge de pagesos aloers en les zones dominicals.

Segons Guy Bois, els aloers a Lournand eren omnipresents perquè representaven entre els 2/3 i els 3/4 del total de la comunitat. Una part important ~~eren~~ eren famílies pageses benestants, interrelacionades per vincles de parentiu i de solidaritat, que tenien servi per al treball de les terres. Els pagesos menuts, que posseïen petites explotacions, no en tenien, però sembla que eren econòmicament independents, en el sentit de que no estaven obligats a fer serveis agrícoles en les terres dels grans aloers. La imatge dels "terroir" amb el seu policultiu i un sector ramader, i l'organització de l'hàbitat amb un ~~village~~ "village" principal i uns "hameaux" al seu entorn, evoca la idea (que els documents ^{semblen} corroborar) d'una comunitat d'arrels antigues, d'època galorromana i merovingia, que creixen sobre una mateixa ^{terra}. Basicament, doncs, hi ha continuïtat d'una estructura de poblament i d'un sistema social (ja en descomposició vers el 900) des de l'Antiguitat fins la ruptura del segle X que donà accés al Feudalisme amb el seu doble mecanisme de sustracció: les rendes de la terra (el sistema de la tinença) i les rendes dels homes (el senyoriu banal o jurisdiccional).

Guy Bois és conscient de que la seva és una visió al microscopi d'una simple cèl.lula d'un sistema gegantí, per això, partint de ^{la immersió en la història d'} ~~una~~ una comunitat rural, proposa anar a una explicació més global del creixement per la via d'integrar les dades en una anàlisi del ~~canvi~~ canvi de sistema social (nosaltres continuariem parlant de transició). La seva proposta, que ja no desenvolupà plenament (caldrà esperar la publicació del llibre), equival a aplicar a l'Occident altmedieval l'esquema analític aplicat per Moses I. Finley a la societat grecorromana. ¹⁵ Com en aques

ta, a més de relacions de producció esclavistes, Guy Bois troba en la societat altmedieval la hipertròfia de l'Estat (l'Imperi carolingi) amb els seus recursos fiscals (impostos i béns del fisc), herència degradada de l'Imperi romà, i amb la seva burocràcia: l'Església hauria reemplaçat a la vella burocràcia romana (només cal pensar en la funció dels bisbes i els seus auxiliars a les ciutats, i en el percentatge molt elevat de clergues en aquella societat), i el delme, creat pels carolingis, per al pagament del clergat, equivaldria econòmicament a la continuïtat de l'impost antic adaptat a les noves necessitats. El reclutament dels clergues entre els lliures consagraria l'antiga segregació dels esclaus. La relació camp/ciutat també es pot contemplar des d'aquesta òptica antiga perquè la ciutat merovíngia i carolíngia, lloc de residència de comtes i bisbes, no és un centre de producció o un centre integrat en la producció, ~~sinó més aviat un centre de consum~~ sino més aviat un pop que drena ~~el camp~~ per l'impost i per altres camins l'excedent del camp. Que la ciutat carolíngia estigués demogràficament i econòmicament escanyolida poc importa si ~~en subsisteix la funció~~ en subsisteix la funció, pren i no dona, i aixó perquè la ciutat altmedieval com l'antiga encara funciona com a component de l'Estat ^{com} com a Estat en miniatura.

La ruptura del segle X-XI, que Guy Bois en diu "revolució feudal" en un sentit més totalitzant de l'emprat per Georges Duby, seria en darrer terme la conseqüència sociopolítica del creixement agrari encetat dos o tres segles abans, que va portar a uns esclaus "dinàmics" a esdevnir ténents o aloers; va portar el camp a predominar sobre la ciutat; i els senyors locals a esquarterar l'Estat (convertir l'impost en renda). L'Estat és, doncs, l'element de discontinuïtat. Ho podriem evocar amb una imatge: la societat del segle X és la d'un tren (el del Món Antic) que havent perdut la màquina ~~el tren~~ (l'Estat -la crisi veritable de l'Imperi carolingi es de la segona meitat del segle IX), marxa encara impel·lit per una inèrcia multiseccular. Quan trigarà a aturar-se i a prendre altres màquines i altres vies?

Una moda^{més} o una hipòtesi de treball?

Cinquanta o seixanta anys enrera la història econòmica estava en auge, al menys a França. Marc Bloch, Ernest Labrousse i els seus deixebles podien pensar que ~~estaven en~~ bon camí. Ara, com explica Georges Duby,¹⁶ l'hegemonia a França la té aquest conjunt de línies de recerca que hom en diu història de les mentalitats, i l'herència dels fundadors d'"Annales" s'ha dispersat. Tanmateix hi ha historiadors ~~que han restat fidels a la línia més fecunda de Bloch que~~

~~que han restat fidels a la línia més fecunda de Bloch que~~ és la representada pels Caracteres originaux.¹⁷ ~~que han restat fidels a la línia més fecunda de Bloch que~~

Hom en diu a vegades ~~bloquians~~, però l'adjectiu no és correcte perquè Bloch no va definir un mètode i els seus suposats deixebles no formen propiament una escola. Seria admissible, però, l'adjectiu en un sentit genèric d'historiadors que intenten mesurar les continuïtats i ~~els canvis del sistema agrari medieval, posant la visual en la civilització vegetal, les relacions socials i la producció, perquè els consideren la base del desenvolupament de les societats medievals. Des d'aquest punt de vista, si que em sembla que l'ombra de Bloch era present a Flaran.~~

Les quatre Ponències que hem resumit (les de Toubert, Verhulst, Bonnasie i Bois) foren al meu entendre les més interessants i innovadores de les X Jornades de Flaran. Malauradament, al ritme que van les publicacions d'aquest centre, ~~trigarà un parell d'anys a publicar-se; això en justifica el re~~ sum ampli que n'hem fet. Però hi ha més: que historiadors procedents d'horitzons metodològics i ideològics diferents (per no dir oposats), però propers pel fet de pensar les societats en termes de sistema, d'estructures i de relacions de producció, i pel fet de creure que l'evolució social és intel·ligible (en podem dir d'això pensar històricament?), hagin arribat per camins diversos a una mateixa hipòtesi és quelcom d'important, quelcom que dóna força a la hipòtesi. És (recordem-ho) la hipòtesi de que el sistema o l'economia antiga (amb l'esclavisme com element característic) no va finir amb la caiguda de Roma sino que sobrevisqué en el món dels regnes germà

nics fins una data prou tardana; ampliant o restringint el temps de transició al feudalisme, per uns, el segle VIII-IX, per altres, el IX-X.

Josep M. Salrach

Universitat de Barcelona

- (1) Pierre TOUBERT: Rentabilité domaniale et démarrage économique de l'Occident (IXe-Xe siècles).
- (2) Adriaan VERHULST: Le régime domanial classique: expression de la croissance carolingienne ?
- (3) M. J. Tits-Dieuaide: Grands domaines, grandes et petites exploitations en Gaule mérovingienne, a Verhulst (ed.), Le grand domaine aux époques mérovingienne et carolingienne, Gand, 1985, p. 23-50, i D. HAGERMAN: Einige Aspekte der Grundherrschaft in den fränkischen formulae und in den leges des Frühmittelalters, ibidem, p. 51-77.
- (4) Charles Edmond Perrin: La seigneurie rurale en France et en Allemagne du début du IXe à la fin du XIIe siècle, 3 vol., Paris 1951-1953.
- (5) L. KUCHENBUCH: Die Klostergrundherrschaft im Frühmittelalter. Eine Zwischenbilanz, a Herrschaft und Kirche, ed. F. Prinz, Stuttgart, 1988, p. 297-343; Idem: Probleme der Rentenentwicklung in den klösterlichen Grundherrschaften des frühen Mittelalters, a W. Lourdaux - D. Verhelst (ed.), Benedictine Culture 750-1050, Louvain, 1983, p. 132-172.
- (6) Pierre BONNASSIE: Survie et extinction du régime esclavagiste dans l'Occident du haut moyen âge (IVe-XIe s.), "Cahiers de Civilisation médiévale", 1985, p. 307-343.
- (7) Marc BLOCH: Cómo y por qué terminó la esclavitud antigua, a La transición del esclavismo al feudalismo, Akal Editor, Madrid, 1975.
- (8) Pierre BONNASSIE: La croissance agricole du haut Moyen Âge dans le Sud de la Gaule et le Nord-Est de la Péninsule ibérique.
- (9) Christian LAURANSON-ROSAZ: L'Auvergne et ses marges (Velay, Gévaudan) du VIIIe au XIe siècle. La fin du Monde Antique ?, Le Puy-en-Velay, 1987.

- (10) Guy BOIS: La croissance agricole du haut Moyen Âge: Le Maconnais au Xe siècle.
- (11) Georges DUBY: La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise, Paris, 1953.
- (12) Chris WICKHAM: The Other Transition: from the Ancient World to Feudalism, "Past and Present", 103, 1984, p. 3-36.
- (13) Halil BERKTAY: The Feudalism Debate: The Turkish End-Is 'Tax-vs.- Rent' Necessarily the Product and Sign of a Modal Difference ?, "The Journal of Peasant Studies", Volume 14, Number 3, April 1987, p. 291-333.
- (14) Perry ANDERSON: Transiciones de la Antigüedad al Feudalismo, Siglo XXI, Madrid, 1979, p. 10-23.
- (15) Moses I. FINLEY: L'Economie Antique, Paris, 1975.
- (16) Georges DUBY: Mâle Moyen Âge. De l'amour et autres essais, Flammarion, Paris, 1988, p. 251-264.
- (17) Marc BLOCH: La historia rural francesa, Barcelona, Crítica, 1978.

Josep M. Salrach

BALANCE CRÍTICO Y PERSPECTIVAS DE LA PRODUCCIÓN HISTORIOGRÁFICA SOBRE
HISTORIA MEDIEVAL CATALANO-BALEAR EN LA DÉCADA 1975-1986

1. Análisis crítico de los temas de investigación

El medievalista es un historiador que trabaja generalmente con documentación escrita. Bueno será pues que empecemos por analizar las novedades habidas en este eslabón previo que es el del conocimiento y la edición de fuentes. No obstante,

pronto nos daremos cuenta que no es posible entender la labor, cualquiera que sea, de los medievalistas catalanes, y en general la trayectoria, los logros y los fracasos, de la reciente historiografía catalana sin reflexionar previamente sobre la "historia de la historia".

1.1. Del pasado hacia el presente

La edición de fuentes medievales es una actividad historiográfica de antigua tradición en Cataluña, si bien cabe observar por parte de los historiadores un cambio de intereses en cuanto a la naturaleza de las fuentes editadas. La evolución, indisolublemente unida a los cambios generacionales, forma parte de las transformaciones experimentadas por la historiografía medieval catalana durante los últimos 50 o 60 años. Desde Antoni Rubió i Lluch, a finales del siglo XIX, hasta Ferran Soldevila i Miquel Coll i Alentorn a mediados del XX, pasando por Lluís Nicolau d'Olwer y Manuel de Montoliu, el medievalismo catalán se ha interesado por la historia de la lengua, la literatura y las crónicas, sin duda porque estos medievalistas entendían que las bases de la identidad catalana reposan en el hecho lingüístico y en sus manifestaciones escritas. El propósito, pues, de estudiar las raíces culturales e idiomáticas de Cataluña, más la influencia de las formas de historiar características de las tradiciones romántica y positivista, llevaron a los historiadores a interesarse por

los documentos de especial valor lingüístico (A. Rubió) y por el estudio y la edición de fuentes narrativas: los mejores ejemplos son la Crónica de Bernat Desclot, editada por Miquel Coll, y Les Quatre Grans Cròniques, editadas por Ferran Soldevila.

Ferran Soldevila fue sin duda el historiador más importante de la tradición romántica en Cataluña; sus ideas conservadoras no pudieron ser asimiladas por la universidad franquista

precisamente por su nacionalismo catalán, mientras que Jaime Vicens, con planteamientos historiográficos más modernos y sin rei vindicaciones catalanistas explícitas, pudo formar escuela y gozar de merecida reputación. La influencia de Vicens en la historiografía catalana de los últimos treinta años ha sido notable, quizá con ten dencia a diluirse en la última década. Pero, contra lo que pueda parecer, también Ferran Soldevila, a pesar de que sus obras han estado marginadas de la Universidad, ha ejercido una influencia real, aunque difícil de evaluar. Es interesante al respecto consi derar la opinión de dos historiadores, que hoy se cuentan entre los más importantes de Cataluña, el contemporanista Josep Fontana, que en el Avenç no ha dudado en proclamarse discípulo de Soldevila, y la modernista Eva Serra, que en las páginas de esta misma revista ha formulado una crítica radical de la obra y el pensamiento de Vicens. Generalizando diríamos que, distanciados del maestro Soldevila en lo que tenga de tradicional y conservador (historia narrativa y de los dirigentes), Fontana y Eva Serra se sienten próximos a él por la fuerza y radicalidad con que este historiador se plantea en toda su obra el hecho catalán y su inserción en España. Paradójicamente Vicens, que representó la necesaria modernización de la historiografía catalana, fue socialmente, políticamente y desde el punto de vista nacional catalán un intelectual liberal y moderado, moderación que explica, desde posiciones radicales, la crítica de Eva Serra y el hecho de que Fontana, puesto a definirse, ^{en un} momento dado haya men

cionado el influjo de Soldevila y haya ^{la idea} el de Vicens.

La referencia a historiadores que no cazan en el mismo coto que el medievalista no es casual, obedece a nuestra convicción de que el medievalismo catalán ha dormitado durante mucho tiempo sin aportar, participar o si quiera interesarse por los grandes debates historiográficos, fundamentalmente de carácter metodológico, de los últimos diez o veinte años. Diríamos que los aires de modernidad abiertos por Vicens se ~~cerraron~~ ^{se cerraron} muy rápidamente para los medievalistas ~~abiertos por Vicens se cerraron muy rápidamente para los medievalistas~~ tras su muerte (1960) y, si permanecieron abiertos para modernistas y contemporanistas fue por la enorme influencia que sobre ellos ha ejercido Pierre Vilar. A pesar de su excelente estudio sobre la decadencia catalana de la Baja Edad Media, la obra fundamental a escala europea,

Cataluña en la España moderna, y las valiosas aportaciones metodológicas, Vilar ha sido muy poco leído por los medievalistas catalanes. ^{En los años sesenta,} en la Universidad de Barcelona,

la consigna -confesada o no- fue que la noción de feudalismo y, por supuesto el MPF, solo era una "construcción teórica", y que el medievalista debía atenerse al documento. El resultado fue que se primó el trabajo, en términos cuantitativos, e implícitamente se sancionó la reflexión, en términos cualitativos, todo ello unido, por supuesto, al peculiar montaje de la carrera universitaria en la que las prisas por leer las tesis y la urgencia de publicar se han convertido en un peligroso modo de hacer.

Esta encrucijada de factores explica que la producción historiográfica sobre historia medieval en Cataluña sea auténticamente voluminosa para lo que cabría esperar de una Cataluña que hasta 1968 tuvo una única Universidad, la de Barcelona, y que desde entonces cuenta con dos universidades, más los colegios universitarios o facultades de letras de Tarragona, Lérida y Gerona. Pero también explica esta

encrucijada la desigualdad de la producción historiográfica, la casi ausencia de obras renovadoras desde el punto de vista metodológico y una cierta desorientación en cuanto a objetivos, lo cual también es fruto del individualismo y del espíritu competitivista,^{ti}

más que competente, que el engranaje universitario imprime. A esta crítica del medievalismo catalán se pueden formular objeciones y señalar excepciones, como por ejemplo el aire renovador que supuso la creación de la Universidad Autónoma con la incorporación de historiadores que habían permanecido al margen de la Universidad, y que en algún caso, como el de Miquel Barceló, habían desarrollado una parte de su etapa formativa en el extranjero. En la Autónoma, con un número de alumnos reducido, en comparación con la masificación de la Central, la convivencia de historiadores de distintas especialidades (medievalistas, modernistas, contemporanistas) y escuelas en un mismo departamento y la influencia de la fuerte personalidad de Fontana permitieron la ruptura de moldes. En cierto sentido, la atonía se quebró: desde las páginas de L'Avenç, revista fundada en 1977 Barceló desarrolló una labor de crítica historiográfica radical, a la par que aglutinaba un reducido grupo de discípulos (Jaume Portella, Àngel Poveda, Ricard Soto, Ramon Martí) y comenzaban todos juntos a publicar una serie de trabajos con los que ~~habían~~ el camino a una nueva concepción de la historia medieval hispánica a través de un replanteamiento de los fenómenos tradicionalmente llamados de Reconquista y Repoblamiento.

No todos los frutos de la Autónoma tienen el mismo valor renovador también allí ha habido confusiónismo y desorientación. La reacción contra el materialismo histórico, considerado como una vía agotada, y por tanto contra una historiografía que situaba la economía y la lucha de clases en el centro de su análisis de la realidad social, llevó a José Enrique Ruiz Doménec a emprender una huida hacia adelante

-o hacia atrás- en una línea en la que pesa notablemente la influencia del segundo Duby: estudio de las formas de pensar y sentir de la nobleza, atención a los temas literarios y artísticos, análisis de fuentes literarias, sustitución de las relaciones de producción por las de parentesco en los linajes feudales, escaso interés por las clases populares, rechazo de la investigación empírica, apuesta por una historia especulativa en la que la imaginación del historiador juega el principal papel, etc. Sería demasiado simple decir que este modo de historiar es característico de la historia de las mentalidades que se practica en Francia e Italia, porque es injusto ^{haber por tanto}

al Carlo Ginzburg del Queso y los gusanos, al Michel Vovelle de Piedad barroca y descristianización y al Le Goff de La bolsa o la vida. Pero mucho me temo que la forma en que muchos historiadores de las mentalidades entienden y practican la historia redunda en una trivialización de los temas, una conversión de la historia en un género ligerario y una sujeción del oficio a los caprichos de la moda. En el supuesto de que el materialismo histórico fuera una vía agotada -opinión que no comparto-, la historia de las mentalidades no sería evidentemente su sustituto.

Entre tanto en la Universidad Central, donde el peso de la investigación empírica tradicional es muy notable, el fenómeno nuevo, de los últimos quince años es el empuje alcanzado por la arqueología. Bajo la dirección de Manuel Riu, se ha formado un conjunto de arqueólogos medievalistas (Imma Ollich, Iñaki Padilla, Jordi Bolós, Eduard Riu, Prim Bertran) que estan abriendo todo un nuevo campo de investigación y gozan de notable audiencia entre los estudiantes de medieval. Realizan periódicas campañas de excavación en puntos distintos de la geografía de Cataluña, estudian estructuras diversas del paisaje monumental (mansos, iglesias, torres, castillos, molinos, pueblos), examinan con atención los restos óseos, cerámicos y metálicos, y cuentan con la colaboración de antropólogos, botánicos, biólogos, médicos e ingenieros

químicos. Esta colaboración pluridisciplinar permite conocer la calidad y composición química de las armas y útiles metálicos exhumados por los excavadores, la naturaleza de los elementos formativos de la cerámica, los puntos geográficos de fabricación de recipientes cerámicos, la distribución de las piezas y su cronología, etc. Con el estudio de los restos óseos de animales se mejora el conocimiento de la dieta alimenticia del hombre medieval, y con el análisis de los huesos humanos se establecen edades de defunción, costumbres alimentarias, enfermedades, etc. El objetivo es, evidentemente, saber más de las formas de vida, el hábitat y la cultura material de nobles, clérigos y campesinos de la Edad Media. Téngase en cuenta que se trata de una arqueología rural, fundamentalmente. Estos arqueólogos exponen el resultado de sus excavaciones en artículos y memorias aparecidas en las revistas Acta Historica et Archaeologia Mediaevalia y Quaderns d'Estudis Medievals, y en aportaciones a la monumental Catalunya Romànica, obra colectiva de medievalistas, historiadores del arte y arqueólogos.

La atracción que la arqueología medieval ejerce de modo creciente sobre las últimas promociones de estudiantes se explica por el maestrazgo de Riu, el entusiasmo de sus discípulos, la relativa novedad de la disciplina, el vacío existente en este campo, la demanda real o intuitiva -hay o debería haber un interés de las instituciones por la preservación del patrimonio arqueológico- y quizá un cierto rechazo -implícito y no deliberado- de la historia basada en fuentes escritas. La opción es explicable. La investigación arqueológica debe realizarse necesariamente en equipo y en contacto directo con la naturaleza, lo cual es estimulante. En apariencia, la arqueología concede un margen mayor a la intuición y la imaginación del investigador y parece más fácilmente accesible que la investigación documental, en parte realizada en solitario y para la que se requiere un duro aprendizaje.

Se argumentará que la apariencia dista de la realidad, pero

esto nadie lo discute. Decíamos también que el interés de los estudiantes por la arqueología redunda en un cierto rechazo de la historia basada en fuentes escritas, lo cual también tiene su lógica habida cuenta del tradicionalismo o las escasas novedades, habidas en este campo. Frente a una arqueología en la que casi todo está por hacer, el historiador documentalista -argot de los arqueólogos- del Departamento de Historia Medieval no parece que esté hoy por hoy en situación de ofrecer unas líneas de investigación alternativas de suficiente atracción.

Se dirá que nuestro punto de vista es maniqueo y que frente a la preocupación por la competencia documentalistas-arqueólogos debe prevalecer la idea de la colaboración, pero, en primer lugar, opinamos que el barco se ha escorado ya y, en segundo lugar, la idea de la colaboración es de momento una utopía. Ciertamente, Manuel Riu y algunos de sus más próximos discípulos son, a la par que arqueólogos, expertos historiadores documentalistas, pero las recientes Jornadas de Arqueolo-gía Medieval (Universidad de Barcelona, abril de 1987) mostraron un cierto aislamiento de cada cual en su parcela. A mi entender fue también una ocasión perdida para reflexionar sobre la arqueología medieval como disciplina. Creo que no se abordaron temas tan cruciales como la identidad del arqueólogo: ¿un técnico o un historiador? Quizá se debatió poco sobre los objetivos de la arqueología más allá de los problemas técnicos inmediatos: se consumió largo tiempo discutiendo sobre la cerámica gris, por ejemplo. Sin duda se habló de cuestiones importantes y necesarias, siempre muy concretas, pero la crítica leal que uno cree debe hacer es la de que arqueólogos y documentalistas difícilmente podían o pueden establecer diálogos fructíferos y colaboraciones estables sin debatir cuestiones teóricas que laten en el fondo de la problemática. En primer lugar unos y otros deberíamos dialogar -cada generación de historiadores debería hacerlo- sobre los objetivos fundamentales de la investigación y los mejores caminos

para alcanzarlos. La reflexión crítica probablemente cuestionaría la rentabilidad de tantos esfuerzos invertidos en investigaciones eruditas de documentos concretos y de yacimientos precisos en pro de una contemplación más amplia del horizonte. Porque al fin y al cabo, si en la Universidad de los sesenta el consejo era que olvidáramos las construcciones teóricas y nos atuviéramos al documento, por el mismo rechazo de la teoría nunca se planteó el problema -evidentemente teórico- de la selección del documento-tipo. El resultado es desde hace años una pluralidad un tanto anárquica de líneas de investigación, sin prioridades claras, y un cierto culto al productivismo de tal manera que el medievalista catalán hoy se atreve un poco con todo: publica artículos y documentos de tema agrario, comercio, alimentación, demografía, política, instituciones, etc., un poco a la suerte de lo que la exploración de los archivos le depara. Y, cuando se tercia, practica la arqueología. La propia edición de fuentes revela esta diversidad y, hasta cierto punto, desorientación.

No obstante, conviene advertir antes de seguir adelante que en Cataluña una gran parte (¿la mayor parte?) de la edición de fuentes y de la producción historiográfica se realiza fuera de la Universidad e incluso al margen de ella. A un primer nivel existe una rica tradición de historiadores y eruditos de formación universitaria o sin ella que corren en solitario (J.M. Pons Guri es un buen ejemplo), después están multitud de pequeñas entidades culturales de carácter privado, local o comarcal que publican revistas y libros y organizan asambleas y congresos (Amics de Besalú, Fundació Noguera, Col·loquis del Monaquisme Català), siguen entidades eclesiásticas o mixtas, archivos de la Iglesia y de la administración civil y corporaciones profesionales como el colegio de notarios que editan revistas y fuentes (Ausa, Urgellia, EHDAP, AST) y finalmente están el Institut d'Estudis Ilerdencs y el Institut d'Estudis Catalans que becan, premian y editan trabajos de investigación. En general se trata de una producción diversa y volu

minosa en conjunto, que no conviene desdeñar porque aporta rica información de carácter empírico, aunque en una línea tradicional, erudita y positivista, un tanto alejada de los problemas teórico-metodológicos y de las corrientes de la historiografía actual..

1.2. Las fuentes publicadas

La etapa de edición de fuentes narrativas ha quedado atrás. Hoy predomina ampliamente la edición de documentos. Entre las escasas excepciones, cabe mencionar la publicación, en 1974 y 1977, de los volúmenes XLVI y XLIX que contienen el Dietari de la Diputació del General de Cathàlunya redactado^{po} Jaume Safont los años cruciales de la preparación, estallido y decurso de la guerra civil de 1462-1472. La edición corrió a cargo de personal adscrito al ACA. La correspondencia no ha atraído la atención de los historiadores, quizá con la sola excepción de Francesco C. Casula que en 1977 editó las Carta reali diplomatiche di Giovanni I el Cacciatore, re d'Aragona, riguardanti d'Italia (CODON, XLVIII). Más interés han despertado los textos y manuscritos eclesiásticos de contenido doctrinal, pastoral, normativo y de costumbres. Josep Hernando, con sus ediciones del De Seta Machometi, de Ramon Martí (AH et AM, 4, 1983), y del "Tractat d'Usura", de Francesc Eiximenis (AST, 57-58, 1985), se ha revelado como un especialista en este difícil menester. Cabe mencionar también la edición del Memorial del pecador remut, de Felip de Malla, a cargo de Manuel Balasch (Barcino, 1981); La consuetat antiga de la Seu d'Urgell, la más antigua de Cataluña, publicada por Miquel Gros (Urgellia, 1, 1978); El leccionari de la missa de Sant Romà de les Bons (Andorra), editado por Xavier Altés (Urgellia, 2, 1979), y La Regla de l'Orde de Santa Clara, estudiada y publicada por Margarita González y Anna Rubió (AH et AM, 3, 1982). Siguiendo una lejana tradición institucionalista, algunos

historiadores no han dejado de interesarse por las fuentes del derecho y los textos jurídicos. Tal es el caso de Germà Colom^{Arcadi Garcia} que ha reeditado el Llibre del Consolat de Mar (2 vols., 1981-82); de Josep Maria Font Rius que ha publicado ordenaciones locales del Baix Llobregat y del Penedès (EHDAP, 5, 1977); de Arcadi Garcia Sanz que ha editado un texto relativo a las Costumes de Mar (EHDAP, 5, 1977) y de Benigne Marquès que ha dado a conocer un conjunto de ordenaciones y privilegios de Àneu y Espot (Urgellia, 4, 1981). Pero probablemente lo más interesante en el campo de las leyes y del ejercicio de la justicia sea la edición de los Processos de l'Arxiu Diocesà de Barcelona (1984), obra de J.M. Martí Bonet y sus colaboradores.

No obstante, como antes decíamos, es más larga la lista de ediciones de documentos, fundamentalmente de naturaleza eclesiástica. En espera de que Agustí Altisent publique el monumental Cartulario de Poblet, cuya edición está a punto, probablemente la labor más meritoria es la realizada en solitario por Cebrià Baraut, que en las páginas de la revista Urgellia ha emprendido la publicación sistemática de los documentos de la diócesis de Urgell: primero fueron Les actes de consagració del bisbat d'Urgell, de los siglos IX-XII (Urgellia, 1, 1978) y después los documentos de los siglos IX-XI del Archivo Capitular de la Seu d'Urgell (Urgellia, 2-6, 1979-1983). A partir del fondo de pergaminos del Archivo Capitular y del Archivo Episcopal de Vic, con su famoso cartulario, el Liber dotationum, el canónigo-historiador, Eduard Junyent (m. 1978), maestro de tantos historiadores vicenses (M. Gros, A. Pladevall, M. Rovàra), emprendió una tarea similar, la publicación del Diplomatari de la catedral de Vic: segles IX-X, del que hasta el momento han aparecido 4 fascículos, con un total de ... documentos (1980-85). El diplomatario del obispo-abad Oliba, que también empezó a preparar Junyent y que en su día será continuación del anterior Diplomatari, todavía no ha sido publicado. En la Universidad Autónoma, el paleógrafo e historiador Manuel Mundó ha

desarrollado una labor docente que ha dado frutos meritorios en el terreno de la edición de fuentes, la crítica textual y el análisis histórico. Su primer discípulo, Ignasi Puig i Ferrer, en plena juventud, se convirtió en el más experto conocedor de la historia medieval del Pallars. Fruto de su interés por esta comarca pirenaica de nobles, clérigos y pastores, fue su edición del cartulario del monasterio de Lavaix, publicada por la Societat Cultural Urgel.litana, y el estudio y edición del cartulario del monasterio de Gerri, que el Institut d'Estudis Catalans está a punto de publicar. Jesús Alturo i Perucho, otro discípulo de Mundó, ha publicado también un conjunto de documentación de procedencia eclesiástica: primero fue el Diplomatari de Polinyà del Vallès (1985), con documentación parroquial de los siglos X-XII, y después la documentación del Archivo de la antigua colegiata de Santa Ana de Barcelona, en ambos casos a partir de documentos hoy custodiados sobre todo en el Archivo Diocesano de Barcelona. Continuando con la publicación de documentos monacales cabe mencionar el Diplomatari del monestir de Sant Llorenç de Morunys (971-1913), de Manuel Riu (Urgellia, 4, 1981), El Cartoral de Santa Maria de Roca Rossa, de Josep M. Pons Guri (Fundació Noguera, 1984) y el Cartulari de Santa Maria de Roses, de Josep Maria Marquès (IEC, 1987). El propio Pons Guri, notario, historiador y director del Archivo y Museo Fidel Fita de Arenys de Mar preparó la edición de las Actas de las Cortes Generales de la Corona de Aragón de 1362-63, que constituyeron el volumen L de la CODON (Madrid, 1982). Y, ya que hemos introducido documentación institucional de carácter no eclesiástico, bueno será mencionar la publicación en las "Fontes Rerum Balearium" del Corpus documental balear. Reinado de Jaime I, obra de L. Pérez (Palma, 1977-1980), y en el terreno de la documentación privada, el apéndice de la tesis de Antoni M. Udina i Abelló, La successió testada a la Catalunya altomedieval (Fundació Noguera,

1984). En Mallorca, P. Mora y L. Andrinal han editado el Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real de Mallorca. I: 1232-1360 (Palma, 1982), y J. Rosselló los Registra collationum Ecclesie Maioricensis, a "Fontes Rerum Balearium" (Palma, 1977-1980).

Esta relación larga y no exhaustiva de ediciones de documentos, fundamentalmente de origen eclesiástico (actas de consagración, diplomáticos y cartularios), no debería ocultar las carencias, que, a fruto del predominio de la iniciativa individual, que debería ir acompañada de una labor global de planificación, orientación y coordinación asumida por las instituciones. No parece, por ejemplo, que en el Archivo Capitular y el Archivo Diocesano de Gerona existan iniciativas como las referidas de Vic y Urgell. El famoso Cartulario de Carlomagno, de la catedral de Gerona, transcrito hace muchos años por Pons Guri, todavía no ha sido publicado, aunque el archivero e historiador Josep Maria Marquès hace una buena labor de catalogación como lo demuestra su inventario de los Pergamins de la Mitra (891-1687), con fondos del Diocesano (1984). En Barcelona se trabaja en catalogación y edición de fuentes también en el Archivo Diocesano, mientras que el cartulario de la Catedral, los Libri Antiquitatum, transcrito en lo tocante a los siglos IX y X por Gaspar Feliu, no se edita. En cuanto a monacales, los pergaminos de Sant Benet de Bages, repartidos entre el ACA y el AMSNM, se estudian parcialmente (por Albert Benet) pero no se publican. Lo mismo sucede con el importante patrimonio documental del monasterio de Amer (Gerona), custodiado en el ACA, que fue transcrito por Esteban Pruensa, como base de su tesis doctoral. Entre el fondo de pergaminos de la BC existe también un conjunto documental importante, el de la colegiata de Vilabertran, que ha regestado Josep Maria Marquès y ha comenzado a estudiar Ignasi Bellver y que convendría editar. Pero

quizá el fondo más importante lo formen los documentos de Santes Creus del AIN en gran parte microfilmados. Sobre la base de estos microfilms, depositados en el actual archivo del monasterio, en la Facultad de Tarragona se está trabajando en tesis doctorales que cubren los siglos XII y XIII de historia del cenobio, pero no nos consta que haya una política de edición de tales fondos.

La documentación de naturaleza fiscal, y por supuesto el estudio de la fiscalidad en Cataluña y en general en la Corona de Aragón, no recibe la atención que merece. La riqueza de estos fondos, en particular del Real Patrimonio y Bailía del ACA, explorados parcialmente por Manuel Sánchez, se cuentan entre los más importantes de Europa, como lo demuestra la excelente edición de Thomas N. Bisson, Fiscal Accounts of Catalonia under the early count-kings, 1151-1213 (2 vols., University of California, 1985). La edición y estudio de las fuentes fiscales del ACA permitirá algún día comprender mejor las bases materiales de la expansión catalano-aragonesa, y, en la medida en que el rey era el principal señor, también

las leyes de desarrollo y crisis del sistema feudal.

Tampoco las fuentes para el estudio de las rentas de la nobleza y de la Iglesia, y el tema en sí mismo, ha atraído la atención de los historiadores, aunque se pueden mencionar algunas ediciones como Los diezmos de la diócesis de Tarragona (1354-1355) (Miscelánea de Textos Medievales, 2, 1974), de José Trenchs; La dècima de la diòcesi d'Urgell corresponent a l'any 1391 (Urgellia, 2, 1979), de Prim Bertran, que también publicó La col·lecta del "Maridatge" de 1496 al bisbat d'Urgell (Urgellia, 5, 1982); Dos llevadors del monestir de Sant Llorenç prop Bagà (segles XII i XIII) (Urgellia, 6, 1983), de Jordi Bolós; las lezdas de Urgell editadas por Rafael Conde y Montserrat Duran (Urgellia, 4-5, 1981-1982); los Pa^{ri}atges entre els abats de Gerri i els

comtes del Pallars Jussà i de Foix, dels segles XIV i XV (Urgellia, 2, 1979), de Ignasi Puig, etc. La lista podría alargarse algo más, pero seguramente seguiría mostrando dos hechos que merece la pena des tacar: en primer lugar, la práctica ausencia de documentación cifrada relativa a la nobleza, sin duda porque el patrimonio documental de la aristocracia laica es hoy -también ayer- menor que el de la Iglesia y menos accesible, y en segundo lugar, una cierta improvisación: las ediciones relacionadas parecen responder a motivos coyunturales y no a proyectos individuales o colectivos de edición sistemática de fuentes de naturaleza económica.

En apariencia ha existido mayor voluntad sistematizadora en la edición de documentos de carácter comercial. Estamos pensando, por supuesto, en una obra como las Assegurances i canvis marítims medievals a Barcelona (2 vols., IEC, 1983) en la que sus autores, Arcadi Garcia y Maria-Teresa Ferrer, no se limitaron a editar algunos documentos-tipo sino que recogieron la totalidad o la mayor parte de la documentación relativa a seguros y cambios marítimos del AHP, la estudiaron y editaron. Para los estudiosos del comercio medieval, en 1981, apareció una fuente de primordial importancia, El primer manual hispánico de mercadería (siglo XIV), editado por Miguel Gual (m. 1974), si bien poco antes Francisco Sevillano había dado a conocer la existencia de Un manual mallorquín de mercadería medieval (AEM, 9, 1974-79). En el volumen 2 de la Miscelanea de Textos Medievales, el latinista Josep Maria Casa Homs, fallecido hace años, publicó una documentación interesante relativa a la Reparació d'una galera l'any 1390, y José María Madurell unas Cuentas de un viaje comercial a Rodas y Alejandría en 1438 (1974). Sin duda, el Archivo de Protocolos de Barcelona seguirá proporcionando documentación comercial para la edición. Pienso que sería conveniente disponer de una buena edición y estudio de letras de cambio, y quizá también de documentación rela

a,

des

rada

e la

ia y

s

no

la

r

lie-

di

cu

la

i

ial

nocer

s, 9,

el

a

any

Rodas

de

ión

rela

Aquí debemos hacer una excepción y rendir homenaje a la labor del historiador y eclesiástico Josep Perarnau, uno de los intelectuales de mayor calibre en Cataluña, que, con la colaboración de Jaume de Puig y otros, y con la ayuda de la Fundación Bofill y del IEC, edita la revista Arxiu de Textos Catalans Antics, publicación de categoría internacional donde se ditan y estudian textos medievales de carácter doctrinal, teológico y filosófico, se publican documentos de idéntico interés y se recensionan minuciosamente todo lo que se publica sobre cultura medieval del area catalana. Perarnau es especialista en Ramon Llull.

tiva a la banca medieval. Después de la gran labor realizada por Usher a principios de siglo, resta todavía mucho por hacer en este campo y los Llibres Capbreus Majors de la Taula de Canvi permanecen inéditos en el AHM.

Los judíos, y en particular sus actividades económicas, han atraído la atención de dos historiadoras, Montserrat Casas y Immaculada Ollich, que en el volumen 3 de la Miscel.lània de Textos Medievals han editado y estudiado el Liber Iudeorum de Cardona (1330-1334) y los Libri Iudeorum de Vic (1266-1278), respectivamente (1985). Se trata de dos trabajos útiles para el conocimiento de las formas de vida de una minoría sobre la cual hasta hoy en Cataluña solo disponíamos de información relativa a Besalú (M. Grau), Gerona (S. Sobrequés) y Barcelona (J. Riera) y a la colaboración de algunas familias judías con la monarquía (D. Romano).

También podemos considerar como de naturaleza económica la documentación de la Pia Almoina, institución caritativa de la sede barcelonesa, a través de cuyos fondos se podrá algún día pesar y medir la caridad ejercitada por los barceloneses y sus vecinos en la época de la expansión y de la crisis. El archivero de la catedral, Josep Baucells, ha editado los pergaminos de la Pia Almoina relativos al Baix Llobregat (1984), en lo que parece ser un proyecto de mayor alcance.

El estudio del repoblamiento en la Cataluña Nueva -la Cataluña de las tierras de Tarragona, Tortosa y Lérida-, y los procesos de enfranquecimiento, quizá tan feudales como los de servidumbre, en toda el área catalana, cuentan con una obra de importancia excepcional, las Cartas de población y franquicia de Cataluña (1969-83), de José María Font Rius, en 3 vols., que, en cierto sentido, es la obra de toda una vida y, por su propia existencia, un alegato contra la perniciosa costumbre de los medievalistas de amontonar articulitos. Font Rius, catedrático de historia del derecho, recientemente jubilado, realiza

un estudio local y comarcal de las cartas de población y franquicia, con un soberbio dominio de la bibliografía, edita 381 cartas y cierra su trabajo con un impresionante volumen dedicado al estudio de los procesos de poblamiento y enfranquecimiento y el análisis pormenorizado, eminentemente jurídico e institucional, de estas fuentes.

Después de la labor incomparable de Font Rius, la única edición de fuentes para el estudio del repoblamiento en la zona catalano-balear que merezca ser mencionada es la edición del Llibre del Repartiment de Mallorca (con un prólogo muy interesante desde el punto de vista metodológico) realizada por Ricard Soto, profesor de la Universidad de Barcelona y discípulo de Miquel Barceló, que está ultimando una tesis sobre la feudalización del reino de Mallorca, en la que con ^visión renovadora se reconstruyen los procesos de ruptura de la antigua organización social islámica y la implantación de la nueva sociedad feudal a través del sangriento episodio de la conquista catalana.

Quien quiera conocer la riqueza de los archivos catalanes y mallorquines dispone de guías y catálogos, generalmente antiguos y útiles. Pero no están todos los que son. Por citar solo un ejemplo diremos que la BC dispone de un fondo de pergaminos muy rico, parcialmente fichado y sin catálogo editado. Muchos archivos eclesiásticos y de protocolos carecen de los catálogos que deseáramos y, cuando existen, las referencias que contienen son poco explícitas. Hay importantes archivos nobiliarios con documentación sin clasificar o clasificada pero sin catálogo editado. Un buen ejemplo de archivo nobiliario con documentación clasificada pero poco accesible es el del marqués de Barberà, de Vilassar de Dalt. No obstante, con la ayuda de la Generalitat y de los ayuntamientos, fondos eclesiásticos y fundaciones privadas se van editando guías y catálogos. En el decenio considerado se puede mencionar a A. M. Aragó -R. Conde, El Llibre Vermell de Ciutadella. Catàleg dels seus documents (1977); AAVV: Guia dels Arxius Històrics

de Catalunya, I (1982), referente a los archivos de Valls, Terrassa, Sitges, Igualada, Cervera y "Fidel Fita" de Arenys de Mar; Josep Maria Marquès: Guia de l'Arxiu Diocesà de Girona (1982); Ramon Alberch: Guia inventari de l'Arxiu Històric de l'Ajuntament de Girona (1983); Jaume Sobrequès (dir.): Guia-Catàleg de l'Institut Municipal d'Història de Barcelona (1983); Josep Maria Pons Guri, Inventari dels pergamins de l'arxiu històric Fidel Fita d'Arenys de Mar (1984); Josep Maria Marquès, Pergamins de la Mitra (891-1687), del Archivo Diocesano de Girona (1984); Montserrat Canela y Montse Garrabou, Catàleg dels protocols de Cervera (1985), etc.

1.3. Análisis de las principales líneas de investigación

En páginas anteriores, al redactar unas notas sobre historia reciente de la historiografía, señalábamos tendencias generales. Pasar de este marco amplio al terreno específico de las líneas de investigación no es fácil, sobre todo si queremos distinguir las líneas de investigación desarrolladas más o menos metódicamente de las incursiones esporádicas por senderos desconocidos, fruto del azar, la coyuntura o el seguidismo. Intentaremos, sin renunciar a la crítica, destacar los objetivos perseguidos agrupar las líneas de investigación y las "incursiones" en grandes temas.

1.3.1. De los visigodos a los catalanes

La muerte de Ramon d'Abadal (1970) privó a la historiografía catalana de un gran especialista sobre época visigoda y carolingia. El vacío fue llenado, en lo que corresponde a ^(cuando se aplica al) período visigodo, por Miquel Barceló que se interesó por temas como el monetario, poco trillado y que requiere una especial preparación, y que fue capaz de convertir una cuestión aparentemente trivial, desde el punto de vista del "espectador" actual, como las plagas de langosta de la Carpetania, en punto de referencia para una aguda reflexión sobre la evolución social del

*Introducción a la historia de Cataluña
(de la prehistoria a la Edad Media)*

reino hispanogodo. Xavier Barral i Altet hizo un catálogo muy completo y útil del numerario visigodo, aunque Barceló criticó su interpretación económica de los hallazgos monetarios, y Pere de Palol es hoy en Cataluña el principal especialista en arte y arqueología del período paleocristiano y visigodo. La caída del reino visigodo y los cabecillas reales o supuestos de la resistencia a la invasión árabo-bereber en el nordeste peninsular y en Septimania fueron tratados por Miquel Coll i Alentorn en un breve trabajo que fue asperamente criticado por Miquel Barceló en un amplio y documentado artículo de investigación.

Sobre los condados catalanes de la llamada época carolingia, es decir, los siglos IX y X, ha habido alguna aportación importante y muchas aportaciones menores, que cabe considerar como añadidos a la obra de reconstrucción del período realizada por Abadal. En el período 1975-86 se han publicado pocos libros sobre la Cataluña carolingia: en 1975 apareció el primer volumen de la tesis de Pierre Bonnassie, La Catalogne du milieu du Xe a la fin du XIe siècle, dedicado enteramente a la sociedad y economía del siglo X y comienzos del XI, que Bonnassie llama prefeudal, sin duda la aportación más notable, y el único trabajo de investigación que analiza globalmente y en profundidad las estructuras socioeconómicas de los condados catalanes entorno al Año Mil. Dos años más tarde nosotros publicamos la primera parte de nuestra tesis doctoral en dos volúmenes que llevan el título general de El procés de formació nacional de Catalunya, poco adecuado para una obra que intenta analizar los procesos político-militares de vinculación y de alejamiento de los condados catalanes respecto del Imperio carolingio, y en la que casi pesa tanto la historia externa, la de la Francia Occidentalis, como la interna de la Marca Hispánica. Se trata de un trabajo en el que el peso de la tradición historiográfica, sobre todo de Abadal, es muy notable. Ramon Ordeig, un discípulo, de Junyent publi

có en 1981 un librito sobre Els orígens històrics de Vic, que se ciñe a los siglos VIII-X, y en 1985 apareció la voluminosa tesis de Albert Benet, Història de Manresa. Dels orígens al segle XI, destacable por el caudal de erudición que contiene. Benet es hoy un gran conocedor de la historia de la frontera catalana del período 950-1050, y quizá quien trabaja -en la tradición de Abadal- con más perseverancia sobre este período.

Los artículos de investigación sobre la Cataluña carolingia, tanto de tema económico como político, cultural y religioso, son muy abundantes. Una muestra recogería trabajos de C. Baraut, M. Barceló, A. Benet, P. Bonnassie, G. Feliu, A. Iglesia, R. Martí, M. Mundó, A. Pladevall, M. Riu, M. Rovira, J. E. Ruiz Doménec, J. N. Salrach y M. Zimmermann. Mundó y Zimmermann son los que mejor conocen la cultura del período, Pladevall y Baraut la Iglesia, Bonnassie y Feliu, la economía, Riu, los restos materiales, etc.

El proceso de feudalización y la sociedad feudal constituyen también líneas de investigación que, como las anteriores, muy pocos medievalistas desarrollan sistemáticamente. Probablemente los trabajos más importantes y renovadores son los del francés Pierre Bonnassie y del norteamericano Thomas N. Bisson. Bonnassie publicó en 1976 el segundo volumen de La Catalogne du milieu du Xe a la fin du XIe siècle. El punto central de su tesis, sustentada por un impresionante aparato documental, es la interpretación del proceso de feudalización como fruto de un doble empuje: en primer lugar, y sobre todo, el desarrollo de la pequeña producción-pequeña explotación durante los siglos IX y X, en la línea de Marc Bloch, y en segundo lugar -diría que asumiendo y resituando las aportaciones de Duby- el asalto de la nobleza contra las fuerzas del sistema prefeudal: la autoridad pública y el campesinado alodial, durante los siglos X y XI. Se podrán discutir aspectos parciales de la obra de Bonnassie e incluso se podrá discrepar de sus

propuestas sobre la transición, especialmente en lo que concierne a la cronología, pero siempre habrá que reconocer que la tesis de este historiador, hoy el más firme continuador de Marc Bloch, es, a escala europea, una de las aportaciones más importantes al análisis de la feudalización.

Thomas N. Bisson, profesor en la Universidad de Berkeley, es el mejor especialista sobre el siglo XII catalanoaragonés, y probablemente el investigador que más reparos puede plantear a las conclusiones de Bonnassie. Bisson parece aceptar en esencia las ideas del historiador francés sobre la transición, en lo que concierne a la consideración de la primera mitad del siglo XI como el momento culminante de la ruptura con el orden tradicional, pero paradójicamente discrepa del alcance de esta ruptura y de sus consecuencias. Mientras Bonnassie presenta, entre 1050 y 1100, una Cataluña completamente feudalizada, con un campesinado mayoritariamente sometido a servidumbre y una Casa de Barcelona que ha sabido construir el Estado feudal, Bisson piensa en un proceso de feudalización inacabado y por tanto en la pervivencia menudeante del pequeño campesinado alodial y la continuidad en la construcción del Estado feudal que considera más bien obra del siglo XII. No obstante, los conceptos de ruptura y continuidad no reflejan con exactitud el punto de vista de ambos historiadores que es más matizado. Por otra parte, mientras Bonnassie ha situado el campesinado en el centro de su análisis y reflexión histórica, los libros (Fiscal Accounts of Catalonia under the early count-kings, 1151-1213, v Conservation of Coinage: Monetary Exploitation and its Restraint in France, Catalonia and Aragon, C. A. D. 1000-c. 1225) y artículos de Bisson se circunscriben más al problema de la monarquía, las bases materiales de su poder (moneda y fiscalidad) y los esfuerzos por domesticar a la nobleza en el camino de construcción del Estado feudal.

Por supuesto que sobre la Cataluña de los siglos XI y XII hay muchas más aportaciones que merecen citarse: les de A. Altisent (Cataluña Nueva), M. Aurell (expansión ultrapirenaica), M. Barceló (moneda y expediciones militares), J. Bastardas (Usatges), A. Benet (re poblamiento y linajes), J. Fernández Viladrich (instituciones de gobierno), J. M. Font Rius (derecho local), P. H. Freedman (iglesia y campesinado), B. Garí (nobleza), G. Gonzalvo (Asambleas de Paz y Tregua), M. Mundó (cultura), J. E. Ruiz Doménec (sistema de parentesco de la nobleza), J. Shideler (nobleza y campesinado) y M. Zimmermann (cultura y mentalidad). Probablemente quien mejor conoce los Usatges -código feudal catalán- es el latinista Joan Bastardas, que a partir de un análisis filológico del texto lo ha fechado a mediados del siglo XII. Agustí Altisent, Josep Lladonosa y Josep Maria Font Rius son los principales expertos del repoblamiento y la organización feudal de la Cataluña Nueva, sobre la que Antoni Virgili ha hecho recientemente una estimable aportación relativa a Tortosa. A partir de estudios de carácter local, Freedman y Altisent han mostrado la existencia de un campesinado sometido a servidumbre (los malos usos) en las nuevas tierras con lo cual han relativizado visión de la Cataluña Nueva como tierra de franquicias, por oposición a la Cataluña Vieja, considerada como el hogar de la servidumbre.

Los trabajos de Paul H. Freedman, discípulo de Bisson y profesor en la Universidad de Vanderbilt (EE.UU), sobre el campesinado catalán de los siglos XII-XIV, son ^(quizá) los más notables y novedosos en este campo. El proceso de servidumbre y las desigualdades internas de la clase campesina constituyen el centro de su análisis. Ediciones 62 de Barcelona publicará en breve una recopilación de sus artículos dispersos sobre este tema. La influencia de Freedman sobre las nuevas promociones de medievalistas se hizo evidente en las comunicaciones presentadas al II Col.loqui d'Història Agrària (Barcelona, diciembre de 1986). A nuestro juicio Freedmann se interesa mucho por la condición

jurídica y la estructuración social del campesinado, pero quizá dedica menos atención de la que debiera a otros aspectos del mundo rural (técnicas, producción, renta, precios, demografía), más de naturaleza económica, sin los cuales difícilmente se puede comprender la evolución campesina y, en último término, la revuelta remensa, y su desenlace.

La estructura de parentesco, los principios de filiación y de consanguineidad y los intercambios de alianza matrimonial en el estudio concreto de algunos linajes de la nobleza catalana es, según Maria Pont, lo más valiente e innovador de la investigación de J.E. Ruiz Doménec (el linaje vizcondal de Barcelona) y, por extensión, de su discípula, Blanca Garí (los Castellvell), un trabajo, según dice, reconocido en el extranjero y silenciado en nuestro país. Por mi parte no hay ninguna objeción al estudio del parentesco y de la alianza, que son temas importantes y deben investigarse, ni al conocimiento que estos medievalistas tienen de las fuentes (la documentación del ACA de los siglos XI y XII) y de la bibliografía extranjera, sobre todo de los trabajos de etnólogos y antropólogos. Pero si quisiera expresar reservas respecto a la admiración que Ruiz y Garí muestran hacia Georges Duby y Claude Lévi-Strauss que les lleva a aplicar con mimetismo sus teorías o modelos. El método de trabajo, claramente expuesto por el propio Ruiz Doménec (L'estructura feudal. Sistema de parentiu i teoria de l'aliança en la societat catalana, c. 980-c. 1220, 1985, p. 19-29), me parece especulativo en el sentido de que parte de unos principios generales, o mejor dicho, de un modelo preconcebido (entendido como un conjunto formal de relaciones que permita calcular con exactitud las reglas de funcionamiento del sistema), para pasar después a la investigación de la realidad histórica en la que se buscan los datos que supuestamente ilustren las reglas de funcionamiento del modelo. A nivel formal, en los trabajos de Ruiz Doménec esta metodología se traduce en una acumulación previa, impre-

quedan

do

ender

, y

de

egún

.E.

Esta consideración, el volumen de la producción de Ruiz Doménec, sus opiniones críticas sobre el conjunto de la producción historiográfica (especialmente sobre la obra de Bonnassie) y sus puntos de vista, a la vez opuestos al empirismo positivista y al materialismo, en la medida en que se presentan como alternativa, merecen una atención especial en este balance.

ono

en

anje

isma

or

a

l

o,

dal.

a, c.

do

modo

que

sis

ción

las

Ruiz

logos y etnólogos extranjeros y de autocitas, seguidas de un conjunto desproporcionadamente inferior de referencias documentales. En este caminar unidireccional del principio hacia la materia histórica hay ~~-pienso-~~ ^{el} ~~un alto~~ riesgo, ~~el~~ de distorsionar la realidad para acomodar la a la teoría. Por ejemplo, el significado específico que Ruiz ~~se~~ ~~otorga~~ a los vocablos avunculus y nepos (tío materno y sobrino matrilineal), y que conviene al modelo que aplica, puede ser cierto en Francia, pero es discutible que lo sea en Cataluña. El resultado, ~~naturalmente~~, es la confección de unas genealogías y la reconstrucción de unas formas de parentesco que encajan con la teoría pero ^{que} ~~quizá~~ se alejan de la realidad. Hay, pues, si mi interpretación es correcta, una objeción metodológica a esta forma de historiar, objeción que no se plantea ante la investigación empírica, tradicional y descriptiva, predominante en Cataluña, ~~que en último término, como todo estudio, menos justificadora.~~

Pero hay por mi parte un punto de discrepancia previo con este historiador y que afecta a la coherencia de la materia histórica. ~~En sus trabajos, si los lee correctamente, se manifiesta implícitamente un rechazo de esa coherencia en la medida en que la materia histórica no es pensada globalmente.~~ Siguiendo toda una corriente de la historiografía europea, Ruiz ~~elige~~, a mi juicio arbitrariamente, unos elementos de la realidad (estructuras de linaje y alianzas) de cuyo estudio cree poder obtener la tipificación de la sociedad y la explicación de su movimiento. Digo arbitrariamente porque me parece injustificada la afirmación de Ruiz Doménech de que los principios de filiación y los intercambios de alianza matrimonial en el seno de la nobleza es lo que hizo posible la máquina feudal, es decir, el ejercicio del poder y el control social de la producción. En definitiva es estudiando las formas de parentesco entre feudales y sus compromisos internos como puede entenderse todo, incluso, en la línea de Duby, el propio creci

miento de la producción agraria como simple fruto de la avaricia de la clase dominante. No hace falta, pues, estudiar la célula campesina ni preocuparse de la lucha de clases, ya ha dejado de ser motor de la historia, porque el feudalismo parece reductible a una construcción social basada en normas de parentesco y principios de alianza matrimonial entre clanes aristocráticos. Puesto que para estos historiadores la especificidad del feudalismo ya no parece residir en la forma de explotación social -repartición de derechos sobre la tierra entre señores y campesinos, coerción señorial, sustracción-, es lógico que manifiesten un olímpico desprecio hacia los historiadores cuyos "criterios de análisis se asientan en las reflexiones de los juristas y de los economistas" (J.E. Ruiz Doménec: La estructura feudal, p. 23). Después de haber estudiado a comienzos de los setenta a los hombres de a pie (campesinos, mercaderes, creditores), Ruiz Doménec ha remontado el vuelo hacia la nobleza, sus mentalidades y parentescos. Hoy no parece que la base material atraiga su atención y tanto él como su discípula, Blanca Garí, no se interesan por el estudio de lo que tradicionalmente se ha llamado régimen señorial.

Es sintomático que Blanca Garí haya construido toda una monografía sobre una familia de la nobleza catalana (El linaje de los Castellvell en los siglos XI y XII, 1985) y haya conseguido hablar sobre los componentes territoriales de su señorío sin decir una palabra sobre las relaciones de producción. Más significativo resulta que en el artículo Las "querimoniae" feudales en la documentación catalana del siglo XII (Medievalia, 5, 1984), basado en listas de agravios entre señores y vasallos, Blanca Garí lleve el análisis más hacia el terreno del sistema de parentesco y la teoría de la alianza, que al estudio de la conflictividad social. Se trata de documentos de un gran interés porque muestran con toda crudeza el brutal ejercicio de la violencia feudal sobre el campesinado y las disputas entre nobles por el suplemento de riqueza que los campesinos producían. Trabajando parcialmente con la

misma documentación, Thomas N. Bisson, en cambio, ha presentado el fenómeno como fruto de la expansión del régimen feudal sobre comunidades rurales que habían conseguido preservar un régimen de franquicias ya un tanto excepcional en las tierras de la Cataluña Vieja la segunda mitad del siglo XII: La crise des franchises catalanes (1150-1200). Probablemente la mejor monografía sobre un linaje feudal, el más importante de la aristocracia catalana medieval, sea la elaborada por otro discípulo de Bisson, John C. Shideler, A Medieval Catalan Noble Family. The Montcadas (1000-1230), recientemente editada en catalán por Edicions 62. Se trata de una tesis elaborada con perspectiva globalizadora, sin sobrevalorar las cuestiones relativas al parentesco y la alianza. Shideler dedica en cambio mucha atención a la explotación de los dominios y señoríos de los Montcada, sus relaciones con la monarquía, la política eclesiástica del linaje, su acceso a la literatura y la historiografía, las pautas económicas de su proceder y, en definitiva, el ascenso de la familia en el marco de la formación y expansión del feudalismo catalán.

Quien se interese por el tema de las instituciones de gobierno y en particular las asambleas que reunían a nobles y prelados entorno al conde o monarca deberá leer los trabajos de Jesús Fernández Vilar, discípulo de Font Rius, de Genet Gonzalvo, discípulo de Udina Martorell, y, por supuesto, Bisson. La cultura escrita, la visión del poder, la imagen del musulmán, los inicios de la identidad catalana, las primeras piezas historiográficas y el alcance ideológico del vocabulario feudal son algunos de los temas de Michel Zimmermann, profesor de la Universidad de París, que está elaborando su tesis sobre la cultura catalana de los siglos XI y XII, bajo la dirección de Manuel Mundó. A diferencia de muchos historiadores que se interesan por los temas de las mentalidades, Zimmermann permanece muy cercano al documento, al análisis textual e incluso a la cuantificación del vocabulario, consciente de que este es el primer requisito para hacer his

toría y no literatura histórica.

Creo que podríamos cerrar esta breve y parcial relación de historiadores de la formación y primera expansión del feudalismo citando a Martí Aurell i Cardona, historiador catalán formado junto a Georges Duby en la Universidad de Aix-en-Provence. Aurell parece haber asimilado la influencia del primer Duby, el de la Economía rural, el Maconnais y Guerreros y campesinos. En todo caso, para la historia medieval catalana, Aurell es un medievalista a tener en cuenta por que trabaja de manera sistemática y con buen conocimiento de las fuentes el tema del dominio de la Casa de Barcelona sobre la Provenza, su significación política y las bases sociales de esta dominación. En el futuro inmediato, dos tesis doctorales en preparación enriquecerán notablemente nuestra visión de la sociedad feudal catalana. Nos referimos a la tesis de Ramon Martí sobre documentación de la sede gerundense de los siglos XI y XII, que dirige Miquel Barceló, y la tesis de Lluís To i Figueras sobre la estructura de la familia (campesina y aristocrática) y el tema de la herencia en la sociedad feudal, que dirige Manuel Riu.

Desde mi punto de vista, el tema global que envuelve toda la labor historiográfica que hemos relacionado y comentado es, o debería ser, el de la evolución social, y por consiguiente el de la transición o de las transiciones de la Antigüedad -o del esclavismo- al feudalismo y de la Tarraconense a Cataluña. Hasta hay casi nadie ha teorizado sobre la transición en base a la historia del nordeste peninsular. En los libros y artículos de Abilio Barbero, Marcelo Vigil, Miquel Barceló, Pierre Bonnassie y José María Mínguez hay valiosos elementos de análisis, pero también lecturas diversas -en cuanto a conceptualización y cronología- de la transición. Las diferencias de vocabulario

-protofeudalismo, prefeudalismo, feudalización, feudalismo- pueden responder a un esfuerzo de periodificación, que intente mostrar la evolución del proceso con sus coyunturas, pero también a una interpretación distinta de los datos en base a supuestas o reales rupturas y cambios estructurales. Algunos historiadores han tratado el tema con referencia sobre todo a la Hispania goda (Barbero, Vigil, Barceló), aunque también han hecho incursiones sobre los inicios de la mal llamada Reconquista. No puede ignorarse la aportación de Barbero sobre los hispani del Pirineo catalán, aunque el soporte documental sea escaso y la interpretación de los datos -o su alcance- discutible. Mínguez ha hecho un análisis breve pero penetrante de la transición en el noroeste peninsular en los siglos VIII-X que, con las necesarias matizaciones, creo que sería aplicable al area catalana. Bonnassie ha pensado la cuestión para el conjunto de Europa occidental entre el siglo IX y el XI, como continuación de una reflexión que Marc Bloch había dejado inacabada. Su propuesta es interesante, pero no creo que pueda aplicarse a la Península, sin modificaciones importantes que afectarían ~~abbre~~ todo a la cronología del proceso, además de que habría que discutir el alcance de determinados conceptos (¿la diferencia entre esclavitud y esclavismo!). Justamente la transición de una Tarraconense esclavista-protofeudal a una Cataluña señorializada-feudalizada, a través de la destrucción-reconstrucción de la base social, es el tema central de mi libro, El procés de feudalització, segles III-XII (Barcelona, Edicions 62, 1987), que constituye el volumen II de la colección "Història de Catalunya", dirigida por Pierre Vilar. Aunque esta obra tiene las servidumbres propias de cualquier síntesis (la historia externa, de los acontecimientos, tiene cabida en ella), sus características de extensión (500 páginas), periodificación y planteamiento la alejan de las síntesis tradicionales: la información factual que contiene está subordinada al propósito de periodificar, analizar y pensar la evolución social del noreste peninsular desde la Baja Antigüedad hasta el feudalismo.

1.3.2. La Gran Expansión y la crisis

La biografía de los monarcas de la expansión, antes tema preferido de la historiografía catalana, ha perdido interés para los medievalistas y algún historiador, como Jaume Portella, desde las páginas de L'Avenç, ha cargado con dureza contra la imaginaria y la mitificación como formas tradicionales de historiar. Los monarcas han pasado pues a ser referencias, elementos útiles para situar los hechos en el tiempo. Así podemos decir que Josefina Mutgé trabaja sobre la época de Alfonso el Benigno (1327-1336) y que Maria Teresa Ferrer es la mejor especialista sobre los reinados de Juan I y Martín el Humano (1387-1410). Los medievalistas, incluso, ya no piensan el tiempo de los reinados como una globalidad sino que prefieren acotar la materia histórica de manera temática: Manuel Sánchez (que como profesor y miembro del equipo de redacción de la revista L'Avenç ha hecho una labor muy positiva de introducción de escuelas y corrientes renovadoras de la historiografía europea en Cataluña) trabaja sobre fiscalidad, Tomás Montagut ha hecho una tesis -pronto será publicada- sobre el Mestre Racional, pieza clave de la administración fiscal, Jesús Fernández Viladrich estudia las Cortes, Teresa Tatjer ha defendido recientemente su tesis sobre la Audiencia Real, Oriol Oleart investiga los "greuges" de Cortes, etc. Nadie trabaja pues sobre historia política, y no creo que nos debamos alegrar de ello. Interesan las bases materiales de la política y las instituciones que la elaboraban o gestionaban.

La expansión mediterránea cuenta con más aportaciones y más diversas. Está en primer lugar la síntesis de Jesús Lalinde, muy personal, pero basada en un buen conocimiento de la bibliografía, y la crítica de Hillgarth al ^(a su juicio) uso abusivo, de los conceptos imperio e imperialismo para referirse a la acción catalanoaragonesa en el Mediterráneo y a sus conquistas. Más ricas son las aportaciones sectoriales: después

X de Vicent Salavert y de Álvaro Santamaría, que ^{han} publicado ^{ado} muchísimas páginas sobre la Mallorca cristiana, escritas a menudo con un lenguaje retórico y un enfoque tradicionalista, en la línea de los cronistas mallorquines de la época moderna, los discípulos de Miquel Barceló ^{están} han establecido ^{ado} las bases para una visión radicalmente distinta -antitriunfalista- de la conquista catalana y de la estructuración de la formación social post-conquista en Mallorca. Barceló y Àngel Poveda han utilizado las fuentes cristianas del siglo XIII para estudiar la organización clánica y tribal de Mayurqa en vísperas de la conquista. Mikel de Epalza y Josefina Rubiera, con una visión de arabistas muy aferrados al dominio de la filología, han criticado el uso de estas fuentes, particularmente del Llibre del Repartiment, pero me parece que su argumentación en este punto es difícilmente sostenible. Por lo demás es fundamental estudiar en sí mismo el hecho traumático de la conquista catalana, el alcance de la ruptura y las bases de la nueva sociedad que condicionaron la evolución posterior de la isla. Este es el tema de investigación de Ricard Soto y Jaume Portella, que piensan la sociedad mallorquina del XIII como una sociedad colonial y esclavista, con graves desequilibrios internos y una pesada dependencia exterior: el dominio político, militar y económico de la metrópoli -Cataluña o Barcelona- que la obligaba a participar en sus empresas imperiales. Quizá pueda extrañar y se pueda discutir el uso o alcance de expresiones como "sociedad colonial y esclavista", "metrópoli" y "empresas imperiales" para referirse a la expansión y dominación feudal catalana, pero es evidente que estas palabras indican situaciones de hecho parecidas a las que se plantearon en época moderna y contemporánea con la expansión europea, en África y América, con la diferencia de que en la Mallorca cristiana hubo probablemente una eliminación total o casi total de la población islámica anterior.

Sobre la Mallorca de los siglos XIV-XVI hay aportaciones notables. Una de las más importantes e innovadoras es la formada por los artículos y el libro reciente de Antoni Riera Melis, La Corona de Aragón y el reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo XIV (1986), que trata del comercio balear y los problemas arancelarios que ocasionaron graves tensiones entre mallorquines y catalanes entre 1298 y 1311. El volumen es el primero de una serie que, cuando esté publicada, mostrará con nueva luz los mecanismos de evolución interna y las dependencias exteriores del reino de Mallorca. Para la segunda mitad del siglo XIV, conviene tener presente la tesis de Pau Cateura, Política y finanzas del Reino de Mallorca bajo Pedro IV de Aragón (1982). Para los siglos XV y XVI se trabaja sobre cuestiones cerealísticas, la producción y el comercio del trigo, y la situación del campesinado, con atención especial a las nuevas formas de drenaje del excedente (los "censals"). Nos referimos, sobre todo, a trabajos de Maria Barceló y Juan Vidal. Quien se interese por los problemas de la transición debería leer la aportación de la modernista Isabel Moll al I Col·loqui d'Història Agrària (1978). En el plano institucional cabe citar la obra El Gran i General Consell, Asamblea del Reino de Mallorca (1977), de Román Piña, que sintetiza las cuestiones relacionadas con el derecho público instaurado en Mallorca, pero que, según Portella, continua aceptando los tópicos forjados por la historiografía tradicional.

El tema de la expansión mediterránea, el comercio marítimo y la navegación, ha atraído poderosamente la atención de los historiadores. En 1976 apareció la edición catalana de la tesis del historiador italiano Mario Del Treppo, Els mercaders catalans i l'expansió de la corona catalano-aragonesa, que contempla las grandes rutas del tráfico catalán, desde el Levante mediterráneo hasta el mar del Norte, centra la atención en las relaciones comerciales con Italia (Sicilia y Nápo

les) en el siglo XV y estudia algunos aspectos concretos de la expansión y el tráfico, como el abastecimiento de Barcelona, los seguros marítimos, el corsarismo y la construcción naval. Se trata sin duda de una obra muy importante, aunque sus conclusiones en el sentido de negar la existencia de la crisis bajomedieval en Cataluña (contra Vicens, Vilar, Carrère y Batlle) me parecen excesivamente ambiciosas para una investigación que contempla exclusivamente unos aspectos, sin duda fundamentales, del gran comercio, pero olvida otros no menos importantes como la demografía, la evolución de los precios, la conflictividad agraria y urbana, la moneda, las finanzas, la banca, etc. Más completa y de conclusiones más firmes me parece la tesis de la historiadora francesa Claude Carrère, traducida al catalán en 1977-78, con el título Barcelona, 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi.

La obra está centrada en el estudio del mundo del mercader barcelonés, sus instituciones, formación, métodos y actividades, la estructura de su comercio (transporte, productos, producción industrial, rutas y mercados), la evolución coyuntural de la crisis, la política de reformas y su fracaso como camino hacia la guerra civil. A mi juicio Carrère es la historiadora que ha investigado y pensado con mayor coherencia y globalidad la materia histórica de la crisis en Barcelona. A destacar sus capítulos sobre las estructuras productivas, en especial la atención que dedica a la industria textil, y las páginas sobre el problema monetario, que trata con mayor atención y profundidad que otros historiadores (P. Vilar, C. Batlle), aunque es un tema que por su importancia requeriría un estudio monográfico. De hecho, Barcelona, con vocación de ciudad-Estado, sin llegar a serlo, es materia que desborda los límites de cualquier tesis y que requiere por tanto mayores estudios. En un breve artículo sobre Algunes consideracions sobre la crisi econòmica catalana a la Baixa Edat Mitjana (AH et AM, 2, 1981), Carlos

Estepa apuntaba la conveniencia de estudiar la evolución de Barcelona en el marco de las ciudades comerciales mediterráneas. Sin duda se trataría de un estudio comparativo que aportaría elementos de análisis para mayor comprender la profundidad y duración de la crisis en Barcelona, una ciudad, por ejemplo, con una Deuda enorme, y que no fue capaz de adoptar una política monetaria para paliarla en una época en que los venecianos, agobiados también por el empréstito, no dudaron en recurrir varias veces a la devaluación aliviando de este modo el peso de la Deuda. Hay pues que estudiar Barcelona en el contexto mediterráneo, pero el acento puesto sobre la producción textil y el comercio, no debería llevar al olvido de otros factores tales como el demográfico, aunque las fuentes sean escasas, el tributario y financiero (banca y empréstito), la organización social del trabajo, el sector rendístico, el gobierno municipal, el imperialismo territorial y marítimo de Barcelona, la cuestión del abastecimiento (el trigo sobre todo) y la inserción de la ciudad en la vida político-económica de la Corona.

La investigación y análisis de Carrère es la que más se aproxima a la visión global de esta Barcelona encrucijada de múltiples caminos, pero el panorama debe completarse con la lectura de trabajos más sectoriales, algunos importantes, como la tesis de Carmen Batlle, La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo XV (1973). Batlle, discípula de Jaime Vicens Vives, estudia los conflictos sociales y las luchas de partidos en la ciudad condal, con atención preferente al programa político-económico de la facción Busca -la más representativa de los grupos intermedios- y su gestión al frente del gobierno municipal en oposición a la Biga, el partido de la oligarquía ciudadana. Con posterioridad a su tesis, Batlle ha seguido trabajando sobre Barcelona, pero ha retrocedido hacia el siglo XIII, que estudia sobre todo con documentación del Archivo de la Catedral. La historia social de la ciudad se ha estudiado solo parcialmente, puesto que la atención se ha centrado fundamentalmente en los mercaderes y en algunos linajes

ciudadanos (C. Batlle, que havia estudiado los Llobera, Dextorrent y Torró, ha orientado a sus discípulos hacia el estudio de otras familias: Teresa Garcíá Panadès, los Gualbes, y Josep Plana, los Benet), convendría ocuparse del sector de la producción. Hay aportaciones de Carmen Batlle, Claude Carrère, Salvador Galceran, Miquel Gual, Antoni Riera y Manuel Riu sobre aspectos parciales -técnicos y comerciales- de la industria lanera catalana, pero ningún trabajo de conjunto, y menos sobre la organización social de la producción. La maîtrise de Pierre Bonnassie, La organización del trabajo en Barcelona a fines del siglo XV, aunque publicada en 1975, fue redactada en 1954-55. En ella se estudia el sistema corporativo, la reglamentación técnica de los oficios y algunos conflictos surgidos en el seno de los gremios en el siglo XV, pero convendría profundizar en el tema de los procesos de diferenciación interna, de dependencia entre oficios y de ascensión social: comerciantes-empresarios frente a trabajadores manuales. Batlle, Carrère y Del Treppo han tratado en sus tesis del abastecimiento de trigo a Barcelona, preocupación fundamental de los "consellers" los siglos XIV y XV, pero el tema es más amplio y requeriría una monografía: bajo la dirección de Antoni Riera, Pau Tutusaus ha realizado una tesis de licenciatura que cubre algunos aspectos de la cuestión. La participación de Barcelona en las empresas la Corona, las concordancias y discordancias de la ciudad con sus monarcas y las rivalidades entre las ciudades de la Corona los siglos XIV-XV no se han investigado metódicamente: Antoni Riera se ha ocupado de las diferencias entre Barcelona, Mallorca y Valencia a comienzos del siglo XIV, y en las publicaciones de Álvaro Santamaría y Francisco Sevillano se encuentran noticias sobre el resto del período. Esta forma peculiar de expansión territorial-feudal de Barcelona, con la incorporación a su señorío de una serie de poblaciones de Cataluña mediante el derecho del "carre ratge", tema tratado por Francesc Carreras y Candi a principios de siglo, no se estudia actualmente a pesar de la rica documentación del

AHM.

Pero el tema de la ciudad no se circunscribe a Barcelona: sobre Tarragona trabaja Francesc Cortiella (Una ciutat catalana a darreries de la Baixa Edat Mitjana: Tarragona, 1984), sobre Gerona, el francés Christian Guilleré (Diner, poder i societat a la Girona del segle XIV, 1984), sobre Lérida, Josep Lladonosa (Lérida medieval, 1975), sobre Cervera, Max Turull, sobre la Seu d'Urgell, Carmen Batlle, etc.

Para cerrar el tema del mundo urbano y mercantil conviene relacionar una serie de investigaciones sobre aspectos concretos de la navegación, el comercio y la dominación catalanoaragonesa en el Mediterráneo, cuya historia está intimamente unida a la de Barcelona: en un lugar muy destacado deberíamos situar el conjunto de la producción historiográfica de Charles-Emmanuel Dufourcq sobre las relaciones con el Norte de África, los trabajos de Henri Bresc sobre Sicilia, la obra de Giuseppe Meloni sobre Génova y la Corona de Aragón en época del Ceremonioso y las ediciones y estudios de Maria Teresa Ferrer y Arcadi Garcia sobre marina y métodos comerciales. A continuación vendrían artículos y comunicaciones de Manuel Sánchez, Carmen Batlle y Maria Teresa Ferrer sobre la presencia y actividades de mercaderes franceses e italianos en tierra catalana, el libro de Anna Unali sobre el corsarismo y otras aportaciones como las de Manuel J. Peláez sobre seguros marítimos, José Trenchs sobre el comercio prohibido, etc.

Frente a una tradición rica y variada de estudios de historia de Barcelona, el comercio, la navegación y la expansión mediterránea, con ancestros tan ilustres como Antoni de Capmany i de Montpalau o tan prolíficos como Francesc Carreras i Candi, y con aportaciones extranjeras muy notables, la historia rural bajomedieval cuenta con menos investigadores y está necesitada de una profunda renovación. No es ninguna exageración decir que en Cataluña todavía es de lectura obligatoria la obra de Eduardo de Hinojosa, El régimen señorial y la cues-

ti6n agraria en Catalu6a durante la Edad Media, publicada en Madrid, en 1905, y ello a pesar de que es una historia de car6cter institucionalista. El trabajo de Jaime Vicens, Historia de los remensas en el siglo XV, editado en 1944, es un estudio minucioso del gran conflicto social agrario en el que no se disimula la visi6n conservadora de su autor que le lleva a tratar con desprecio a los l6deres radicales del campesinado. Por su propia naturaleza de obra ce6ida al estudio de los entresijos de las negociaciones y las tensiones entre se6ores, campesinos y monarqu6a, la Historia de los remensas no aport6 grandes novedades al conocimiento del campesinado catal6n, las causas profundas de su revuelta y, por ello mismo, a la compresi6n de aquel episodio de lucha de clases y de su desenlace. Pero la visi6n cr6tica que expresamos no deber6a entenderse en el sentido de negar la existencia de aportaciones, algunas notables, a la historia del agro catal6n. En p6ginas anteriores nos hemos referido a los trabajos del norteamericano Paul H. Freedman quien, con su art6culo The enservment process in Medieval Catalonia: evidence from ecclesi6stical sources (Viator, 13, 1982) propuso una cronolog6a del proceso de servidumbre que romp6a con la idea un tanto t6pica de una Catalu6a Vieja uniformemente servil (cargas arbitrarias, malos usos, remensa) desde el siglo XI, y abogaba por un proceso de degradaci6n social iniciado en el siglo XI, jur6dicamente cristalizado en el XIII y expandido y acelerado en el XIV, a raiz de la Peste Negra. Freedman ha seguido trabajando sobre el tema y actualmente est6 preparando un libro sobre los remensas. Los trabajos de Freedman, como en general la mayor parte de los que actualmente se realizan en Catalu6a, nos ofrecen una visi6n parcial del mundo rural porque en general se circunscriben al tema de la condici6n campesina y a cuestiones de estructura: divisi6n interna de la clase campesina en funci6n de la condici6n jur6dica, contratos agrarios, variedad de la producci6n, formas de la sustracci6n (renta en

dinero y en especie, serviduos en trabajo), procesos de servidumbre, procesos de enfranqueamiento, etc. Sin duda, estos trabajos nos muestran el cuadro de la explotación social -el abismo que separaba a señores y campesinos-, pero son insuficientemente explicativos por que en ellos generalmente no se consideran, ni siquiera a nivel de hipótesis, o no hay una sensibilidad manifiesta por cuestiones tales como la evolución demográfica, la marcha de la producción y de la productividad, el volumen de la sustracción, los índices de precios, etc. El resultado es que hoy mejor que ayer podemos entender la causa de la guerra remensa pero seguimos sin saber por qué estalló cuando estalló y por qué los campesinos consiguieron llegar peor o mejor a Guadalupe. Excuso decir que solo algunos de los medievalistas que trabajan sobre historia rural en Cataluña muestran haber leído a historiadores como W. Kula, R. Hilton, E. Le Roy Ladurie y G. Bois, y ninguno ha intentado contrastar críticamente sus modelos con la situación catalana. Merecen destacarse no obstante algunos trabajos como los de Jaume Portella y Antoni L. Sanz sobre los campesinos de la pabordía de Aro de la catedral de Gernna, la tesis de doctorado recientemente presentada por Coral Quadrada, discípula de Carmen Batlle, sobre el campesinado del Maresme en los siglos XI-XIV, los trabajos de Josep Fernández Trabal sobre campesinos gerundaneses pertenecientes al señorío de los Bell-lloc, un estudio del ejercicio señorial del ius maletrac-tandi efectuado por Manuel Sánchez, la investigación que realiza Joan Busqueta, discípulo de Carmen Batlle, sobre el campesinado de las tierras del Pla de Barcelona, el ensayo de estratificación interna de una comunidad rural efectuado por Mercè Aventín a partir de unos inventarios de cenas y questias reales del siglo XV, etc.

En los archivos de Cataluña existen numerosísimos capbreus, es decir, inventarios de propiedades, rentas y derechos señoriales confeccionados por notarios -contratados al efecto por los señores- que

tomaban declaración a los campesinos y anotaban puntualmente sus confesiones en todo lo relativo a bienes y prestaciones. Sorprendentemente estas fuentes no han recibido la atención que merecen, aunque podamos mencionar el capbreu de Vilobí d'Onyar estudiado por Josep Maria Marquès; los de Santa Maria de Montbenet y Sant Llorenç de Morunys, por Manuel Riu y el de Santa Maria de Font Rubià, por Assumpta Vendrell. Nuestra discípula Maria Josep Castillo Esquerra presentó recientemente una tesis de licenciatura basada en el estudio de dos capbreus, uno del siglo XIV y otro del XVI-XVII, de la baronía de los Desbosch en el Maresme con lo que pudo analizar aspectos muy interesantes de la transición en esta comarca catalana, como fenómenos de desigualdad y diferenciación en el seno de la comunidad campesina, cambios en la renta feudal, etc. El estudio de la crisis o de las disfunciones del sistema en el agro catalán durante los siglos XIV y XV y la emergencia de nuevas estructuras en su seno, tema que actualmente atrae mi atención como investigador, no puede estudiarse sin conocer los trabajos de modernistas como Montserrat Duran y Eva Serra. Eva Serra, en sus artículos, El règim feudal català abans i després de la sentència arbitral de Guadalupe (Recerques, 10, 1980) y El règim senyorial: recomposició del sistema feudal (L'Avenç, 26, 1980), puso en cuestión la visión de la Sentencia Arbitral de Guadalupe como un triunfo del campesinado y expuso su opinión de que el régimen señorial salió reestructurado y reforzado de la contienda. Actualmente Eva Serra parece aceptar implícitamente una revisión de este planteamiento en el sentido de valorar las conclusiones de la investigación llevada a cabo por Montserrat Duran sobre numerosos capbreus del siglo XVI relativos a diferentes comarcas catalanas. Montserrat Duran demuestra estadísticamente que, si bien es cierto que después de Guadalupe se mantuvieron las estructuras del régimen senyorial, este entró entonces en un proceso irreversible de decadencia porque la Sentencia consagró el distanciamiento del señor

respecto del proceso productivo, reforzó el control del campesino sobre los medios de producción y, de acuerdo con la teoría de Guy Bois, se aceleró el proceso de erosión de la tasa de sustracción (Terra, treball i propietat, Barcelona, 1986). A las estadísticas del XVI elaboradas por Montserrat Duran se pueden añadir los resultados de la investigación de Carles Maristany sobre Cambrils del siglo XII al XVII que muestran el desgaste de los derechos reales en la localidad durante la Baja Edad Media. En general estos estudios, interesantes en lo tocante a la evolución de la renta feudal, también lo son por el hecho de mostrar que a través de la crisis bajomedieval emergió un campesinado emfitéutico que pudo ampliar explotaciones, someter a otros campesinos a dependencia -mediante contratos subemfitéuticos-, arrendar derechos y monopolios de los señores, drenar una parte del excedente de los campesinos inferiores mediante la compra de censales, etc. Y esto sucedía a la par que comenzaba el proceso de urbanización de la nobleza.

Estas líneas sobre la transición del Medioevo a la Modernidad, donde la atención se centra en la marcha de la tenencia campesina y de la renta feudal, habrán de servir también para puntualizar que los medievalistas que han trabajado sobre la Cataluña de los siglos XIV y XV son mayoritariamente investigadores del hecho urbano (Barcelona sobre todo) y del comercio y que por tanto las reflexiones sobre la crisis tardomedieval de que disponemos son horriblemente parciales, construidas sobre la base de una ignorancia o un olvido casi total de la evolución del campesinado y de la economía rural. Lo que se sabe de demografía es lo que hace bastantes años nos explicaron Josep Iglesias (m. 1987) y Josep Maria Pons Guri sobre los fogatges. Se habla pues de despoblados y de mansos abandonados lo cual se alinea con algunas notas sobre el ritmo de la conflictividad social agraria. Realmente, la crisis se explica por la ciudad y no por el campo lo cual quizá equivalga a una distorsión total de la realidad fruto de

las opciones investigadoras de los medievalistas. Y ya que estamos en la crisis bueno será decir que la guerra civil de 1462-1472, antes investigada por Santiago Sobrequés y Jaume Sobrequés, no parece interesar a los investigadores actuales, aunque Jaume Sobrequés ha recogido y reflexionado sobre el vocabulario patriótico y hasta nacionalista de los enemigos de Juan II, y ha publicado un breve estudio sobre el pactismo donde evidentemente se inserta esta problemática. Bajo la dirección de Jaume Sobrequés, Manuel J. Peláez hizo una investigación ya publicada sobre Catalunya después de la guerra civil del siglo XV (1981), cuyas conclusiones vienen a relativizar la visión catastrofista que se tenía de la etapa post-bélica.

1.3.3. Temas viejos y temas nuevos

Es bien sabido que las fuentes más ricas para el estudio del régimen señorial se ^{en}~~en~~^{en}contran en los archivos eclesiásticos donde la documentación ha sido escrupulosamente conservada durante siglos por clérigos conocedores del valor vinculante de la escritura. Este hecho explica que el estudio de los patrimonios territoriales de la Iglesia y su explotación sea campo abonado en Cataluña. A través de sus ponencias a los Col.loquis d'Història del Monaquisme Català, Manuel Riu, cuya tesis de doctorado -inédita- versa sobre los monasterios de la diócesis de Urgell, expuso el "qué" y "cómo" de la investigación de los dominios monacales. Sus proyectos metodológicos con^{en}firman a las fases de la investigación y a los elementos, hasta el más pequeño detalle, que el ojo curioso del investigador debía observar, anotar y clasificar. La interrupción de los Col.loquis quizá impidió que se llegara a plantear el "por qué", el debate de fondo, que hubiera permitir^{de} pasar a la teoría e insertar el estudio de los dominios de la Iglesia en el estudio global del sistema feudal, contrastar modelos y pensar la investigación en función de unos objetivos de mayor alcance. Quizá por eso también esta línea de investigación es fecunda por los

datos empíricos que aporta pero poco ambiciosa para lo que cabría esperar de una documentación tan rica. El escaso o nulo interés por las cuestiones teórico-metodológicas y las inquietudes sociales subyacentes, no significa que despreciemos, ni mucho menos, el trabajo efectuado, ni que debamos considerar por igual todas las aportaciones. A nivel metodológico, el propio Manuel Riu, que en 1972, como decíamos, había publicado un esquema para el estudio de los aspectos socio-económicos de los monasterios, en 1982 reflexionó sobre La inserció dels monestirs en la societat i l'economia catalanes (Quaderns d'estudis medievals, 8, 1982), en un artículo donde los datos arqueológicos y documentales se unían para pensar sobre el papel de los monasterios en el repoblamiento y la estructura del territorio. Probablemente el mejor conocedor del monacato como fenómeno socio-religioso sea el medievalista Antonio Pladevall, pero sin duda los mejores estudios sobre organización y administración económica de los monasterios y de sus granjas son los de Agustí Altisent (Les granges de Poblet al segle XV, 1972, y La descentralización administrativa del monasterio de Poblet en la Edad Media, 1985) donde el acento se pone sobre las instituciones, sus hombres y la rentabilidad del monasterio como empresa. En la Universidad de Barcelona y en Tarragona se han realizado y se realizan tesis doctorales y memorias de licenciatura sobre prioratos, monasterios y canónicas, se trata de estudios de carácter monográfico, en los que generalmente se analiza la formación y explotación de los dominios, pero no faltan tampoco las investigaciones de carácter arqueológico. Citaremos, como ejemplo, los trabajos de Anton Maria Vilarrubíes, Jordi Bolós, Ignacio Padilla, Manuel Rovira, Lluís To, Xavier Bou, Teresa Soldevila, Ignasi Bellver y Antonio García Español referentes a Santa Maria de Meià, Sant Llorenç prop Bagà, Sant Pere de Grau d'Escales, Sant Pere de Camprodon, Santa Maria de Cervià, Sant Cugat del Vallès, Sant Pere de Casserres, Santa Maria de

Vilabertran y Poblet. Por lo general se trata de estudios sobre un período cronológico limitado. No hay por tanto monografías completas sobre la evolución de los dominios de las principales instituciones eclesiásticas de Cataluña, catedrales y monasterios. El cartulario de Sant Cugat, por ejemplo, editado ^{en} los años cuarenta, todavía está esperando su estudio, tarea que ha emprendido nuestro discípulo Xavier Bou. Las monografías existentes contemplan el monasterio más como institución religiosa y cultural y menos como titular de un señorío. Con todo deben citarse las monografías de Eduard Junyent sobre Sant Joan de les Abadesses y Santa Maria de Ripoll, de Agustí Altisent sobre Poblet, de Josep-Joan Piquer sobre Vallbona y de Eufemià Fort sobre el señorío de Santes Creus. Pienso, en resumen, que el estudio de los dominios de la Iglesia es un tema viejo pero necesario y necesitado de esfuerzos renovadores y mayor ambición.

Otro tema viejo que cuenta con nuevas aportaciones, pero sobre el que no han aparecido monografías importantes en los últimos diez años es el de las minorías étnicas. Sobre los judíos siguen apareciendo trabajos de David Romano, Jaume Riera y Manuel Grau, a los que cabe añadir los de R. W. Emery sobre los judíos de la Cataluña francesa, de Ricard Soto sobre Mallorca, Montserrat Casas sobre Cardona y Imma Ollich sobre Vic. En espera de la próxima publicación de un libro de Maria Teresa Ferrer sobre los mudéjares de la Corona de Aragón, podemos mencionar los estudios de Ricard Soto sobre los mudéjares de Mallorca.

Pocos historiadores se interesan hoy por la cultura escrita y la producción historiográfica en la Baja Edad Media. Pero la rica tradición de estudios sobre las crónicas, de la que fue un buen ejemplo Ferran Soldevila, y de estudios sobre la literatura tardo-medieval y moderna, de la que es un maestro indiscutible el padre Miquel Batllori (Humanismo y Renacimiento, 1987), no ha sido olvidada. La modernista Eulalia Duran se interesa por los mitos en la historiografía del XV y del XVI y nuestro discípulo, el modernista Joan Pau Rubies, estudia los

cambios ideológicos y culturales de la clase dominante en el tránsito de la Edad Media a la Moderna, a través de las fuentes narrativas, Conjuntamente presentamos al Coloquio "La formació i expansió del feudalisme català" (Gerona, 1985) una comunicación sobre el tema de la mentalidad y la ideología del bloque de poder feudal a través de la historiografía medieval catalana.

En Cataluña, donde la historia se ha construido en gran medida fuera de la Universidad, ha existido desde siempre un gran interés por la historia local y comarcal. En general se trataba de una producción historiográfica erudita, detallista, y hasta a veces sentimental, dirigida a satisfacer la curiosidad de unos lectores que querían conocer sus raíces en la villa y la evolución de su comunidad. No obstante, desde hace unos años, las nuevas hornadas de historiadores que salen de la Universidad, están multiplicando los estudios de carácter local y los están dotando de un rigor y una dimensión mucho más científicas. Esto probablemente explica lo que Pierre Vilar dice de mi libro El proces de feudalització, en el prólogo que ha redactado: hasta cierto punto expresa su sorpresa de que para un época tan lejana, la historia interna (las relaciones profundas entre los hombres y la naturaleza y las relaciones cotidianas de los hombres entre ellos) haya sido a su entender mejor establecida que la historia externa (la de los poderes, las batallas y las batallas por el poder). Pienso que esto se debe al interés que en Cataluña se ha despertado por una nueva historia local y una arqueología, que están rescatando del olvido masas de documentación (archivos municipales y parroquiales) y de estructuras petreas que nos presentan un país demasiadas veces explicado a través de Barcelona. Para el Medioevo, estas historias locales y comarcales, cuando estan bien construidas, no tienen más remedio que descender a la célula productiva básica del sistema, la familia campesina, y estudiar su inserción en la tierra, la comunidad y el señorío. Este ir de abajo hacia arriba uniendo la perspectiva universal a la realidad cercana y vivida,

que es otra forma de pensar la historia de Cataluña, creo que pasará todavía más en las síntesis futuras. Como ejemplo de historia comarcal renovadora citaría la Història d'Osona (1984), de Joaquim Albareda, Jordi Figuerola, Miquel Molist y Imma Ollich, con prólogo de Josep Fontana. Muchas memorias de licenciatura, e incluso alguna tesis de doctorado, siguen este camino de historia local y comarcal. Algunas caen en la tentación fácil del localismo y el comarcalismo pero otras responden al propósito deliberado de bucear en el interior de las estructuras elementales del sistema a fin de encontrar en ellas explicaciones de su evolución que puedan tener validez general. Citemos, por ejemplo, y con valor desigual, las memorias de licenciatura de Montserrat Richou sobre Argentona, de Mercé Aventín sobre Vilamajor, de Jordi Garcia sobre el Pla del Llobregat, de Neus Lorenzo sobre Castelldefels, de Teresa Mitats sobre Aóls, etc.

Por lo demás existe un conjunto de temas relativamente nuevos sobre los que los medievalistas han dirigido su atención los últimos diez o quince años. En general se trata de temas y tendencias historiográficas de importación extranjera, fundamentalmente francesa. A finales de los sesenta y principios de los setenta se despertó el interés por el estudio de la pobreza y, en Barcelona, Manuel Riu y Salvador Claramunt iniciaron el estudio de este tema en los archivos de Santa Maria del Mar y de Santa Maria del Pi; su ejemplo fue seguido por otros medievalistas y se dedicaron algunas memorias de licenciatura ^(y un congreso) a una cuestión que juzgo de interés, pero que no situaría en un primer nivel de objetivos. Poco después llegaron las novedades europeas sobre historia de las mentalidades, cuya valoración no puede ser simple. Vease por ejemplo la mesa redonda publicada por la revista Manuscrits (2, 1985) en la que participamos Josep Fontana, Ricardo García Cárcel, Carlos Martínez Shaw y yo mismo. Josep Hernando se interesó por el estudio de los manuales de confesores, pero en general el tema preva

lente ha sido el de la muerte, que se ha estudiado preferentemente a través de los testamentos, aunque no han faltado las aportaciones de los arqueólogos (Riu, Bolòs, Padilla, Ollich, Gabestany) y los historiadores del arte (Rosa Terés, Francesca Español, Montserrat Pagès). La actitud de los hombres ante la muerte, sus disposiciones testamentarias, la organización del ceremonial de la agonía y el enterramiento, etc. son algunos de los temas que se pueden rastrear a través de tesis de doctorado como la de Imma Ollich, memorias de licenciatura como las de Imma Navarro, Julià Viñamata, Marta Palomares y Montserrat Rius, y publicaciones como las de Antoni M. Udina i Abelló, Gabriel Llompart y Onofre Vaquer. El estudio de los testamentos llevó al de los inventarios post mortem sobre los que se hicieron memorias de licenciatura como las de Bernat Gómez Massana y Macarena Orovio. Hasta el presente en Cataluña la presencia de la muerte en la literatura solo ha interesado al escrito argentino Horacio Vázquez Rial que hizo una memoria de licenciatura sobre La Danza de la Muerte en la literatura castellana tardomedieval, que yo dirigí.

La historiografía europea sobre la alimentación, que ha producido obras importantes en Francia e Italia, interesa en Barcelona a Antoni Riera que trabaja en ello y ha orientado a alguno de sus discípulos en esa dirección. No hay duda de que para una sociedad -o para unas capas sociales- como la nuestra que "aprende el arte de vivir" el tema de la alimentación como el del sexo -la historia del sexo quiero decir- es atractivo, pero estos y otros temas no pueden por más que retrotraernos a la vieja pregunta de para qué sirve la historia. En función de cual sea la respuesta podríamos situar estos temas -muerte, alimentación, sexo, etc.- en una escala de valores y prioridades y orientar la investigación en una u otra dirección: la alimentación como historia del placer de la mesa o de la necesidad, ¿y por qué no una historia del hambre como han hecho Jean Suret Canale y otros para el África Negra?

Un tema más importante, sin paliativos, es el de la condición de la mujer en la historia, es decir, la historia de la subyugación, la explota

ción y la dependencia en función del sexo dentro de ~~unas~~ sociedades vis-
tas en el mejor de los casos como divididas en clases y estamentos en fun-
ción de la condición económica y la jurídica. Este tema en Barcelona ^(cuenta) con
medievalistas de trayectorias ~~muy~~ distintas; Milagros Rivera, gran cono-
cedora de las corrientes historiográficas sobre la mujer, que investiga so-
bre fuentes documentales y narrativas, pero que es especialmente sensible
a los problemas teóricos y metodológicos, y que de algún modo representa
posiciones políticas radicales sobre la cuestión; ~~después están~~ los traba-
jos ~~fundamentales~~ de Teresa Vinyolas, ^{labor} trabajos de archivo muy documenta-
da, que la convierten sin duda en la mejor conocedora de la mujer cata-
lana de la Baja Edad Media; y ~~finalmente podríamos añadir~~ las investiga-
ciones de Blanca Garí sobre la mujer en los linajes nobiliarios en la
línea de Georges Duby que ya hemos comentado.

Para cerrar esta exposición, excesivamente larga, de líneas de investi-
gación cabría añadir el estudio de los terremotos y movimientos sísmicos
iniciado por Antoni Riera; las investigaciones sobre el bosque y la gana-
dería que este historiador, Prim Bertran y otros han emprendido; la topo-
nimia medieval en la que han trabajado o trabajan Gaspar Feliu, Enric Mo-
reu Rey y el inglés Ph. Banks; y el análisis de la formación del sistema
antroponímico occidental a dos nombres que un grupo de estudiantes y li-
cenciados en historia medieval comenzó a estudiar bajo mi dirección y la
de Lluís To con la pretensión de buscar nexos explicativos entre la antro-
ponimia, la condición social, el género y la función de los indi-
viduos en la sociedad medieval. Los resultados primerizos de esta investi-
gación saldrán a la luz en la tesis de doctorado de Lluís To y en la me-
moría de licenciatura que actualmente prepara Lúcia Matfínez sobre antro-
ponimia y nobleza en el Liber Feudorum Maior.

1.4. Balance de los resultados

- 1/ La producción historiográfica sobre historia medieval catalanobalear
de los últimos diez años es muy voluminosa y tiende a aumentar progre-
sivamente en la medida en que crecen las posibilidades editoriales,
se crean revistas y las fundaciones ayudan a la investigación y publi-

cación de los trabajos. La iniciativa pública y la privada se conjugan en este campo, aunque a veces son más los deseos que las posibilidades.

- 2/ Los temas sobre los que los medievalistas se ^{n/} interesan, son también diversos, e implican un notable enriquecimiento respecto del elenco tradicional.
- 3/ Por regla general, el medievalista catalán, heredero de una prestigiosa tradición, es un investigador que conoce su oficio y es capaz de realizar una labor erudita, de archivo, valiosa y necesaria. Naturalmente, hay gradaciones, pero, en general, predomina el trabajo bien hecho.
- 4/ A partir de este nivel es obvio -lo repetimos- que cualitativamente la producción ha de ser y es de valor desigual, tanto por los objetivos perseguidos como por las cartas puestas en juego por cada investigador: formación investigadora y bagaje metodológico. En Cataluña, como en toda España, predomina el amontonamiento de artículitos en detrimento de la obra, es decir, de la investigación sistemática y continuada que se transforma en libro, sin duda porque en todas partes hay que hacer curriculum, y faltan planteamientos.
- 5/ A nivel factual, por consiguiente, el conocimiento del Medioevo catanobaleár es más amplio y completo de lo que era a inicios de los setenta, pero, por comparación, la cantidad de saber probablemente no ha redundado en una comprensión "proporcional" del desarrollo de la sociedad catalanobaleár de aquellos tiempos, quizá porque el medievalista se preocupa más por ofrecer documentos y datos nuevos y desconocidos que puedan satisfacer nuestra curiosidad o ignorancia, que en buscar claves explicativas de la evolución social.
- 6/ La aportación extranjera al conocimiento y comprensión del Medioevo catalán es muy notable, pero ni condiciona ni limita la producción propia, sino que enriquece y contribuye a renovar nuestra historiografía. Ciertamente, hay medievalistas catalanes que consideran al extranjero un intruso que viene a disputar la pesca en el mismo río, pobreza de espíritu que equivale a una confesión de impotencia y traduce una concepción de la historia más como erudición que como reflexión. Por lo demás, si, con la visual puesta sobre Cataluña, desde otras universidades españolas se piensa la cuestión en términi

nos de colonialismo cultural, quizá sea por los mismos motivos y porque, recíprocamente, no se ha valorado suficientemente la aportación extranjera al conocimiento de la Edad Media castellana.

1.5. Valoración de las síntesis de historia regional

El subtítulo que encabeza este apartado ha sido propuesto por los organizadores del Congreso y es útil de insertarlo en esta ponencia justamente para exponer nuestro desacuerdo con el concepto de historia regional aplicado a Cataluña. Desde el punto de vista de la historia, la región es parte de un conjunto humano más amplio que la engloba, de tal modo que la evolución de la una no se explica sin el otro y viceversa. Los habitantes de una región tienen rasgos de identidad propios y rasgos esenciales de identidad que comparten con habitantes de otras regiones vecinas con los que forman una misma comunidad étnica o antropológica, lingüística y cultural. Como diría Maravall, han hecho experiencia de vida en común. Aplicar el concepto de historia regional a las síntesis de historia medieval de Cataluña (Cataluña tenía una identidad definida y preservada en el seno de la Corona de Aragón, que era una construcción fundamentalmente dinástica) es, como mínimo, confundir el presente con el pasado en el sentido de pensar que España ya existía en la Edad Media y que por tanto era más que un concepto geográfico, un recuerdo erudito o un proyecto de hegemonía. Y esta confusión debe tener sus implicaciones a la hora de historiar.

De entre la media docena ^(siete) de síntesis de historia catalana publicadas entre 1977 y 1987, una de las más conocidas, la dirigida por J. Nadal y Ph. Wolff (fue publicada, primero, en francés por la editorial Privat de Toulouse y, después, en español por Oikos Tau de Barcelona). Cuenta con la colaboración de buenos medievalistas (M. Barceló, M. Zimmermann, Th. Bisson, Ch. E. Dufourcq), quizá es la que más se acerca a un planteamiento regionalista de la historia de Cataluña. En esta obra se acepta implícitamente el constreñimiento del hecho catalán a las fronteras administrativas del Principado y, por tanto, a penas se alude a la expansión marítima y peninsular de los catalanes.

Las restantes síntesis aparecidas durante el período tienen otros defectos, y también otras virtudes. La Història de Catalunya de la editorial Salvat, en 6 volúmenes, que me ocupé de dirigir tiene dos volú

menes dedicados a la Edad Media y coordinados por M. Riu y por mi. En su realización privó el concepto enciclopédico y se buscó la participación de un numeroso abanico de especialistas. Aunque se partía de un esquema previo y se obtuvieron buenas colaboraciones, el resultado fue más una ^(obra) ~~una~~ de saberes que una obra de síntesis. Su utilidad, todavía hoy, es que cubre aspectos muy diversos de la historia catalana y que los capítulos, obra ~~cada uno de un~~ ^{de} autor distinto, son de un nivel de especialización poco común en obras del género.

Mi colaboración en el volumen IV de la Historia de España dirigida por Manuel Tuñón de Lara, es decir, la historia de la Corona de Aragón en la Edad Media, adolece de un defecto que en su día ya fue señalado por Guillermo Castán: un conocimiento menor de la historia aragonesa por comparación con la catalana. Seguramente podría decirse lo mismo por referencia a las Baleares y al País Valenciano en la parte (la historia antigua y medieval) de la Història dels Països Catalans (2 volúmenes) de la que soy autor. La síntesis, mucho más que el artículo o la monografía, es una obra de equilibrio donde las lagunas del autor y de la historiografía resultan más evidentes. Asumimos nuestra parte de responsabilidad. No voy a entrar a discutir si la publicación de esta obra fue ~~un~~ fruto de la coyuntura política. Los esfuerzos personales invertidos no tienen nada de coyuntural. Diré simplemente que ^(para mí) la publicación de síntesis de historia de España, que cubren periodos ~~tan largos de la historia~~ en que España no existía más que como un concepto de difícil definición, está menos justificada que este primer ensayo de síntesis histórica de todo el espacio catalán, un espacio ^(en la Baja Edad Media) del que ~~existía~~, ciertamente, el contenido aunque faltara el nombre. La reflexión crítica creo que podría llevarse, ~~creo que con justicia,~~ hacia el método de exposición y de análisis (la disposición de la materia histórica en pisos, la debilidad de las interrelaciones entre las partes), al peso de la historia política y al predominio de la información sobre el análisis, defectos que he intentado corregir en mi último libro, El procés de feudalització (segles III-XII), ^{que} ~~es el volumen II de la Història de Catalunya, de Edicions 62, dirigida~~ ^{por Pierre Vilard}. Puesto que esta obra desborda los límites cronológicos impuestos a esta ponencia, la dejamos de lado y mencionamos, simplemente, los dos libros de historia medieval de la colección

y por mi, y el de baja Edad Media, del que es autora Carmen Batlle. Se trata de libros de bolsillo sin grandes pretensiones aunque recogen algunos de los cambios operados en el conocimiento y comprensión del Medioevo catalán: la muestra es quizá la primera síntesis donde se reflejan las ~~principales~~ conclusiones de la tesis de Bonnassie.

reducidas La lista de síntesis podría alargarse algo más, pero lo que me es cuchan ya se habrán dado cuenta de que se trata de demasiada síntesis para tan corto espacio de tiempo. La producción historiográfica, aun que numerosa, escasamente novedosa (no ha cambiado tanto la visión de la historia catalana), no lo justifica. Y esta es la crítica mayor que cabe hacer: las síntesis producidas son relativamente reiterativas y muestran, en cierto sentido, las concesiones ~~hechas~~^{que} ~~por~~ los historiadores ^{hacer todo} al mercado editorial. La potencia del mundo editorial con su demanda de productos, tradicionalmente elevada en Cataluña, tiene sus ventajas pero también inconvenientes.

1.6. Los temas y los problemas teórico-metodológicos: presente y perspectivas

- 1/ En Cataluña hay una rica tradición de historia local y de historia del derecho, de las instituciones, de la Iglesia y de la cultura que, a través de las generaciones, se ha mantenido en pleno vigor, en parte alimentada por historiadores -algunos ocasionales- de for mación eclesiástica y hombres de leyes.
- 2/ En cambio, la historia política tradicional, entendida como biogra fías de monarcas, ha decaído y, con excepciones, no ha sido sustitu ida por una historia del poder, que vaya más allá del tejido institu cional.
- 3/ Las corrientes historiográficas más en vigor en los países vecinos (pobreza, mentalidades, parentesco, alimentación) han ejercido y ejercen notable influencia en Cataluña enriqueciendo la temática, pero quizá también sometiendo la disciplina a los caprichos de la moda.
- 4/ La arqueología medieval es probablemente el frente historiográfico que avanza con mayor empuje y atrae más esfuerzos, aunque queda sobre la mesa el tema de la colaboración entre arqueólogos y documen talistas.

- 5/ Hay algunas temáticas y frentes historiográficos donde faltan los esfuerzos: fundamentalmente la investigación económica y demográfica y los movimientos sociales. Desde los años cuarenta y cincuenta en que Vicens investigaba sobre los remensas y manejaba los índices de precios y salarios de Hamilton para establecer las fluctuaciones de la crisis bajomedieval no parece que se haya avanzado en este campo. No se investiga suficientemente y con criterios económicos la renta señorial y la explotación campesina; no se invierten esfuerzos serios y continuados para conocer las tendencias demográficas, la marcha de los precios, etc. El argumento es la avaricia de las fuentes (!como si Cataluña fuera un país exótico!), pero la causa es más bien metodológica. Las únicas excepciones a mencionar serían algún trabajo sobre la economía señorial, como el de las granjas de Poblet de A. Altisent y algunas investigaciones sobre el comercio y la producción artesanal como las de A. Riera.
- 6/ En Cataluña (!en toda España!) no hay debate metodológico que estimule y guíe a la investigación, sino más bien una especie de prima al productivismo. El medievalista, por consiguiente, acude muchas veces al archivo sin un proyecto de trabajo suficientemente definido y se resigna a investigar lo que las fuentes le ofrecen con mayor facilidad.
- 7/ La relativa ausencia de reflexión teórico-metodológica y esta investigación de carácter empírico redundan en la publicación de obras eruditas donde prima la información. Pero ¡atención! se trata de investigaciones necesarias, algunas de enorme valor. Desde nuestro punto de vista, y en contra de un criterio ~~mucho~~ extendido entre algunos autores, ~~los modernistas~~ opinamos que es una labor necesaria, estimable y útil, a condición de no confundir investigación empírica (labor más bien erudita) con empirismo: interpretación del proceso histórico global a partir de unos elementos escogidos arbitrariamente, es decir, sin base teórica que sustente la elección.
- 8/ El medievalista catalán es prudente, rehuye las generalizaciones e interpretaciones prematuras. Raras veces cae en la tentación del empirismo. Salvo excepciones, se siente escasamente sociólogo y, por tanto, es reacio a pensar la materia histórica como globalidad (como un conjunto sistémico de estructuras y relaciones). Entre

la gente del gremio hay, pues, implícitamente, un cierto espíritu de rechazo a la síntesis, que es considerada como un género menor. 9/ Pero, ^{deliberando} a lo que opinan algunos -insistimos-, la crítica no debería llevarse contra este modo de hacer (contra la investigación empírica, muy necesaria), sino contra las condiciones que explican su predominio y la relativa ausencia de alternativas, puesto que si estas tuvieran mayor peso, funcionaría hasta cierto punto una división del trabajo historiográfico.

10/ El problema principal es, pues, de desnivel, pero también de las alternativas en sí mismas: la adopción de modelos y conceptos prestados por la antropología o por el materialismo histórico cuya aplicación mimética condiciona la investigación y distorsiona los resultados, derivando hacia una historia especulativa; el desplazamiento de la visual hacia unos aspectos o elementos concretos de la realidad histórica, tomados arbitrariamente, como clave explicativa del proceso llevando hacia una historia empirista, etc. La cuestión no se reduce, pues, a una opción ideológica y al empleo de un determinado lenguaje. Hay también la aplicación rigurosa de un método de análisis, y aquí sí que la discusión sería larga. Daría para otro congreso que algún día convendrá hacer.

* * * * *

Este diagnóstico, realizado desde una perspectiva subjetiva, si respondiera a la realidad objetiva y fuera compartido, quizá podría contribuir a plantear cuestiones de futuro. Pero, por deformación profesional, no voy a hablar de las perspectivas de futuro. El historiador se siente más o menos cómodo cuando analiza el pasado. Yo me he sentido aquí intranquilo hablando del presente y emitiendo juicios ^(de valor) sobre la labor de los medievalistas de mi país (espero que sabrán disculpar mis juicios erróneos) y la mía propia. Pronosticar el futuro ya sería angustioso.

mi atrevimiento

La Pesta Negra i els orígens del problema remença.

L'estat de la qüestió

El títol d'aquesta conferència equival a una hipòtesi de treball, concretament a la presumpció o intuïció de que la Pesta Negra va ser un factor decisiu en la ruptura de l'esquema d'ordenació social al camp i, per tant, causa indirecta del conflicte remença. Tots els historiadors que han treballat sobre la pagesia catalana han assenyalat la gravetat de la crisi demogràfica del XIV. Tanmateix no tots han donat a la Pesta la mateixa importància ni han pensat la història de les relacions socials agràries de la mateixa manera.

El 1902-1905, Eduardo de Hinojosa pensava que la història de la pagesia catalana medieval era la d'una classe social que, partint d'una situació de servitud d'herència antiga (1), va conèixer des del segle XII, un procés d'emancipació que culminaria amb la Sentència Arbitral de Guadalupe (2). Des d'aquesta òptica, Hinojosa creia que la Pesta Negra, en causar un enorme despoblament dels camps, hauria fet abaixar dràsticament la oferta de mà d'obra respecte de la demanda senyorial i que això hauria obligat els senyors, temerosos de perdre ^{pagesos} ~~pagesos~~ per emigració -cap a la ciutat o cap a les terres despoblades-, a reduir les prestacions econòmiques i en treball ~~pagesos~~ i abolir mals usos (3). Val a dir, però, que Hinojosa, més preocupat per escatir el contingut de ^{les càrregues} ~~pagesos~~ i ~~pagesos~~ servituds que per analitzar l'evolució social, no donà a la Pesta Negra tota la importància que podria tenir en el marc de la seva teoria del "procés d'alliberament social progressiu i ininterromput" (4). Amb lògiques matitzacions, també Elies Serra i Ràfols, Ferran Soldevila i Antoni Rovira i Virgili segueixen aquest esquema del procés emancipador dels remences, com una tendència a la llibertat que empeny ja des del segle XII (5).

Valoracions de la Pesta Negra a part, quant a l'evolució social agrària, l'historiador rus Vladimir Pisko^{sk}i donà una explicació ben

diferent de la d'Hinojosa. En el seu llibre de 1899, publicat en castellà el 1929, mostrava l'existència d'una classe de pagesos propietaris i lliures a la Catalunya del segle IX, i ~~_____~~ s'oposava a la idea d'una pervivència de les servituds antigues (coloni adscriptici, mancipia) en el mon medieval, com a explicació dels orígens de la condició remença. Segons Piskorski, la dependència personal de la que surgiria la remença no va començar a formar-se fins el segle XI, com a conseqüència de pactes d'encomanació entre pagesos i senyors, que ràpidament derivaren cap a vincles hereditaris i feixucs per a la pagesia (6).

El primer en situar la Pesta Negra al cor del conflicte agrari fou Oriol Anguera de Sojo. Mitjançant un anàlisi molt documentat del Cabrerès, aquest erudit establí la hipòtesi de que fou la disputa per la rehabilitació dels masos rònecs de les terres abandonades per les catàstrofes demogràfiques del XIV, més que no pas els mals usos i la llibertat personal, la causa principal del conflicte social agrari (7). El punt de vista d'Anguera de Sojo era interessant, però no tingué el ressò que es mereixia perquè la seva reflexió es basava en una zona molt petita de la Catalunya Vella i, sobretot, perquè Jaume Vicens, en els seus magistrals estudis sobre els remences, no va creure poder atribuir als masos rònecs un paper rellevant en l'esclat del gran conflicte agrari (8). Per Vicens, els "mals usos" i abans que res la llibertat personal, foren la causa fonamental de la guerra remença. Però les discrepàncies de Vicens no sols eren amb Anguera de Sojo, sino també amb Hinojosa. Jaume Vicens, que escriu el seu primer llibre sobre els remences entre 1940 i 1945, s'arreglera amb les posicions de Piskorski: creu que fou entre mitjans del segle XI i mitjans del XIII que es produí el canvi trascendental en la condició sociojurídica del pagès -de lliure a serf-, situa cap a finals del segle XIII la plena definició legal de la remença i considera els segles XIV i XV com uns segles d'agreujament de la condició pagesa (9). Així, doncs, es donà un tomb complet al punt de vista

d'Hinojosa: enfront de la idea d'una emancipació progressiva, defensada per aquest historiador, s'introdueix la visió d'un asserviment progressiu com a causa del conflicte agrari. Tanmateix, Vicens matitza i accepta alguna cosa d'Hinojosa, concretament la hipòtesi de que, a curt termini, el despoblament de masies ocasionat per la Pesta Negra fou favorable per a la pagesia sobrevivent que pogué arrancar concessions d'uns senyors espantats per la minva de la ma d'obra. Ara bé, segons Vicens, a partir d'aquí, la conducta de senyors i pagesos hauria canviat en el sentit d'avançar ràpidament cap a la confrontació. Els pagesos perquè, amb els nous establiments i les concessions arrancades als senyors, van entreveure la possibilitat d'obtenir més llibertats i l'anul·lació de les servituds. I els senyors perquè, passat el primer moment de confusió, després del gran brot epidèmic, van pretendre restablir les exaccions i drets senyorials anteriors a les seves concessions forçades, amb gran descontent de la pagesia. Vicens aclara "andamos por el campo de las hipótesis ya que no hay base documental que permita sostener estas u otras deducciones", però s'afirma en la idea de que la Pesta Negra fou decisiva per a la crispació de les relacions socials agràries en constatar que la primera generació remença revolucionària fou la nascuda en els masos delmats per l'epidèmia (10).

Quan Vicens diu que construeix hipòtesis perquè li manca base documental ^o el dir, sens dubte, que li falten estudis sobre la pagesia anterior a mitjan segle XV en els que poguer-se recolçar. Per això i perquè ell només es proposà fer la història dels remences de la segona meitat del XV, encoratjà Miquel Golobardes a que estudiés els orígens i l'evolució de la condició remença, fins l'esclat de la crisi. Golobardes va fer la tesi doctoral sobre Los payeses de remensa en la sociedad medieval catalana i la llogà l'any 1954. Tanmateix va creure que les conclusions a què havia arribat eren massa provisionals i que li calia seguir treballant en el tema. Aquesta tesi, doncs, no es publicaria fins el 1973,

un cop ja mort el seu autor, i, encara, a partir d'uns manuscrits que ell devia considerar provisionals. A aquest fet podem atribuir una certa ambigüitat i fins contradicció quant als orígens de la remença, que Golobardes, gran admirador d'Hinojosa, sembla situar primer en la constitució de Constantí de l'any 322, per després negar-ho, parlar d'una pagesia lliure el segle IX, i explicar la remença com un resultat natural i tardà de les relacions entre senyors i pagesos (11). Més interessants són les idees de Golobardes sobre l'evolució de la condició sociojurídica de la pagesia i l'impacte de la Pesta Negra al camp. Aquest historiador creu, en essència, que l'expansió, a partir dels segles XI i XII, de les servituds, dependències personals i mals usos, fou en part compensada per la influència benefactora de les franqueses i privilegis concedits per la monarquia i, en menor mesura i forçadament, pels senyors entre 1150 i 1283. No obstant, argumenta Golobardes, en el complex joc de pressions senyorials, resistències pageses i intervencions moderadores dels comtes-reis que donaven com a resultat aquest doble i contradictori procés -el d'asserviment i d'enfranquiment-, els senyors van trobar la manera de retenir sotmesa a dependència a una massa considerable de pagesos dels masos. Mitjançant actes de reconeixement, freqüents i de complex formalisme des del 1200, i, sobretot, amb la constitució "En las Terras o Lochs", arrancada a la monarquia en les Corts de Barcelona de 1283, per la que es donava forma legal a la remença es posà una forta barrera a les aspiracions de llibertat de les poblacions rurals. Tanmateix, afegeix Golobardes, la primera meitat del segle XIV seguiren les pressions i resistències: els senyors maldaven per retenir els pagesos a la terra, mentre que aquests, com es diu a les Corts de Perpinyà de 1350, si la terra no donava prou i el senyor exigia massa, fugien cap a les ciutats o viles afranquides. En un context de tensions com aquest, la Pesta Negra, juntament amb les fams i els rebrots epidèmics, alterà profundament el sistema de relacions socials, aguditzà les diferències en el sí de la pagesia i creà un clima de crispació que portaria a la crisi social agrària. La

ruptura de l'esquema de relacions socials Golobardes també l'explica com una conseqüència dels despoblaments, però no pas des de l'òptica d'Angue^{ra} de Sojo, sinó des d'un punt de vista més proper a Vicens: un sector probablement reduït de la pagesia, va aprofitar l'ocasió per ampliar les explotacions i reduir les prestacions; fins i tot, alguns van redimir-se de les servituds i van comprar tots els drets del mas al senyor; però la majoria dels pagesos van continuar cultivant els masos en les mateixes condicions que els seus avantpassats. Per aquests, que segurament se sentien aclaparats pels serveis i obligacions degudes als senyors, les diferències que es creaven els devien semblar injustes i per això mateix van creure just reivindicar el dret a disposar lliurement del domini útil dels seus masos i l'anul·lació dels mals usos i les servituds (12).

Malgrat l'interès del treball de Golobardes, no crec que hagi atret prou l'atenció dels historiadors, i això potser perquè, a més de ser una obra en cert sentit inacabada, és massa pretenciosa: a partir d'uns centenars de documents, fonamentalment de l'àrea empordanesa, pretén explicar l'origen i evolució global de la pagesia de la Catalunya Vella, la remença en particular. En el cantó positiu s'ha de posar, però, l'intent de relacionar l'evolució sociojurídica de la pagesia amb el fenomen de l'expansió territorial dels segles XII i XIII i els processos d'enfranchi^{ment}. A partir de Golobardes i, per suposat, després de la publicació de les Cartas de población y franquicia de Cataluña, de Josep Maria Font Rius (13), qualsevol anàlisi que es faci de l'evolució social del camp català s'ha de fer des de la doble òptica dels processos d'enfranchi^{ment} i d'asserviment.

Entre l'any de la lectura de la tesi de Golobardes i el de la seva publicació, el medievalista francès Jean-Pierre Cuvillier donava a conèi^{xer} les seves recerques sobre la pagesia de la Plana de Vic abans i després de la Pesta Negra (14). La investigació de Cuvillier és remarcable ~~per la seva anàlisi~~ /-la monografia local- i pels resultats. Sembla clar que pel terreny d'anàlisi/

avui, si volem aprofundir en el coneixement de la pagesia, ens cal copsar el moviment social en la llarga duració tot avançant en dues direccions: el microanàlisi de les cèl·lules pageses -la família i la comunitat- i el macroanàlisi serial, que en la mesura del possible s'hauria d'estendre sobre la superfície de les tendències, la demografia, la producció i la renda, captant-ne les tendències. Cuvillier estudia la localitat de Taradell en un període llarg i arriba a resultats orientadors que, tanmateix, no convé extrapolar si investigacions similars fetes sobre altres comarques no els corroboren. Troba que abans de la Pesta cal fer una distinció entre la pagesia de la sagrera, forta, rica, notablement lliure i en part al·loera, que fruïa de franqueses i immunitats, i tenia la protecció de l'Església, i la pagesia dels masos, més desprotegida i fàcilment sotmesa a l'explotació de la noblesa. Tanmateix, i amb les diferències assenyalades, el conjunt de la pagesia de Taradell estava obligada a satisfer renda feudal a la propietat eminent i a la jurisdicció i coneixia les servituds, remença ^{el/}in~~no~~sa. La diferència amb altres zones on no hi hagué tanta capacitat de resistència a la feudalitat laica i, sobretot, la diferència amb l'etapa posterior a la Pesta Negra és que la pressió senyorial fou moderada, les servituds no afeixugaven i, per consegüent, els pagesos es movien amb facilitat: compraven, venien, construïen molins, sotsestablïen, anaven a mercat, etc. La impressió, segons Cuvillier, és la d'un important desenvolupament de les forces productives, i al mateix temps, una amenaça pel futur: mentre la pagesia, en general, i la capa superior d'aquesta classe, en particular, estabilitzava la seva situació amb tendència a millorar, l'aristocràcia laica, inadaptada a la monetarització, experimentava dificultats econòmiques que la inclinaven a la violència. La Pesta Negra i en general la crisi del segle XIV, especialment greu a la Plana de Vic, tingué nefastes conseqüències per a la gent del camp. És aquí on, per a nosaltres, la investigació de Cuvillier ateny el màxim interès. La crisi del feudal

lisme va provocar una reacció senyorial: la monarquia, atenallada ella mateixa per les dificultats, feu concessions de feus i drets a l'alta noblesa, que es possessionà de terres i jurisdiccions, s'aproprià de masos rònecs o els incorporà a la propietat eminent, procedint a fer nous establiments, i feu cedir posicions a l'Església que deixà de fer el paper d'institució protectora de les franqueses de la pagesia enfront dels feudals. Les servituds es generalitzaren i s'aplicaren amb més rigor i s'incrementà l'extracció de renda. Això fou possible -important aportació- perquè la solidaritat pagesa s'esberlà amb l'emergència d'una capa de pagesos que aprofità la crisi per enriquir-se, fer de crèditors dels pagesos empobrits i aliar-se amb l'aristocràcia.

Poc temps després de que Cuvillier deixés la recerca sobre la page sia vigatana, un altre professor de Taulouse, Pierre Bonnassie, publicava la seva tesi en la que mostrava la gran ruptura que es produí en la societat catalana del segle XI quan la noblesa, desafiant l'autoritat comtal, introduí la senyoria dita aribtrària, bañal o jurisdiccional i, amb ella, els mecanismes de coerció extraeconòmica i els primers indicis de servitud⁽¹⁵⁾. Per aquest historiador el destí de la pagesia de remença fou d'alguna manera definit ja la segona meitat del segle XI, punt de vista que Freedman ha matitzat en els seus treballs. Evidentment, l'anàlisi de l'obra de Bonnassie requeriria més atenció del que aquí li donem, però l'objectiu que ens hem proposat es portar l'anàlisi i la reflexió cap els entorns de la Pesta Negra. Per això ens cal referir-nos tot seguit a la modernista Eva Serra que es replantejà l'evolució de la page sia baixmedieval i, concretament, la importància de la remença en el conflicte agrari del segle XV, des d'un punt de vista diferent al de Cuvillier (46). Mentre aquest historiador cridava l'atenció sobre les diferències internes de la pagesia i la ruptura dels lligams de solidari tat pagesa, Eva Serra explicà la importància del moviment pagès per l'existència de reivindicaciones de classe, comunes a pagesos de dife

rent condició jurídica i econòmica.

A partir de capbreus i documents del segle XIV del Vallès i del Bages, aquesta historiadora destaca la presència d'homes propis, solius i afocats i l'absència d'homes de remença, explícitament identificats com a tals, en zones que foren actius nuclis de revolta. Sobre aquestes evidències Eva Serra proposa convertir les guerres remences en guerres pageses, i, per tant, desplaçar la lluita contra les servituds a un segon terme. El programa aglutinant, allò que arrossegà la majoria de la pagesia a la revolta, hauria estat no tant el refús dels mals usos com el qüestionament global del règim feudal, començant pels drets derivats de la senyoria directa -censos i prestacions degudes a la propietat eminent-, seguint per les servituds i acabant pels mecanismes de coerció extraeconòmica; les jurisdiccions i el dret de maltractar. Des d'aquest punt de vista, les guerres pageses haurien estat un moviment autènticament revolucionari, finalment fracassat perquè la Sentència Arbitral de Guadalupe i disposicions annexes haurien redifinat el sistema a l'alça. La pèrdua de capacitat del baró a controlar els desplaçaments de la pagesia i el reconeixement dels masos rònecs incorporats a la propietat útil li semblen pobre compensació per a uns pagesos que hagueren d'acceptar una reinstitucionalització del feudalisme sobre la base de les jurisdiccions i les formes d'extracció de l'excedent per raó dels drets depenents de la terra.

Les idees d'Eva Serra són suggerents i útils en la mesura en que permeten avançar en la comprensió del moviment pagès, tanmateix, per estar-hi plenament d'acord, hauriem d'oblidar evidències com el projecte de concòrdia de 1462 que mostra la importància, no pas merament simbòlica, que per a senyors i pagesos tenia el tema de les servituds, en concret els mals usos i la remença (17). D'altra banda, l'anàlisi d'Eva Serra parteix d'una distinció entre homes propis, solius i afocats i homes de remença que creiem discutible: com que, segons sembla, ve a dir aquesta

historiadora, en les files dels revoltats hi havia molts pagesos que eren homes propis, solius i afocats i no homes de remença, la revolta no podia ser tant contra els mals usos i la remença com contra la renda de la terra, i per a l'obtenció de la propietat absoluta. Aquí cal objectar que, des de Pere Albert, a mitjà segle XIII, s'observa entre els juristes -i cal considerar que també entre els senyors- una tendència a unificar els lligams de dependència en la direcció de la servitud de la terra i de la redempció i que el procés culmina en l'obra de ^{Joan de} ~~Joan de~~ Socarats, jurista del segle XV que identifica als homes solius i afocats amb els remences (18). A més no es fins entrat el segle XV que s'introdueix en la documentació l'expressió homes de remença per designar la categoria de pagesos que s'havien de redimir per a poder marxar del mas. D'altra banda, és clar per la documentació que els homes propis i solius -haguessin de pagar remença a no- sovint estaven sotmesos a mals usos (19). Això no obstant, i malgrat les observacions efectuades, crec que s'ha de coincidir amb Eva Serra en pensar la pagesia com a classe i valorar en primer lloc la contradicció principal del règim feudal, si bé, per a una més plena comprensió del conflicte agrari, és imprescindible considerar també les contradiccions internes de la pagesia, entre les quals el fet que difícilment el conjunt dels pagesos podien lluitar tots d'acord per a l'obtenció de la propietat absoluta atès que molts eren pagesos sotsestablerts obligats a satisfer rendes de la terra a pagesos establiers (20).

Paul Freedman representa en aquest camp de recerca una visió diferent, propera a Vicens per quant considera el moviment pagès com una lluita contra les servituds -taxes arbitràries, mals usos, remença, dret de maltractar- i valora la Sentència Arbitral de Guadalupe com un triomf de la pagesia. Partint de la lectura dels principals tractats jurídics i de nombrosos documents de caire notarial i particular -contractes agraris, reconeixement de servitud, redempcions, plets-, que forneixen un tipus d'informació qualitativa, no serial, i de naturalesa fonamental

ment sociojurídica, Freedman ha proposat una cronologia del procés d'asserviment. Els articles publicats per aquest medievalista entre 1982 i 1986, i les seves contribucions al col·loqui sobre el ~~feudalisme~~ feudalisme català, celebrat a Girona el 1985, i al II Col·loqui d'Història Agrària, fet a Barcelona el 1986, constitueixen probablement l'aportació més important dels darrers anys a la història de la pagesia catalana baixmedieval, si bé també mostren els límits d'una recerca que no baixa, de moment, a la base econòmica del règim feudal i a les seves fonts ~~antiquàries~~, els llibres de comptes o inventaris de rendes i els capbreus (21).

Freedman discrepa matisadament de Bonnassie, obertament d'Hinojosa i implícitament d'Eva Serra, i la investigació realitzada el porta en general a confirmar les hipòtesis de Piskorski i Vicens. El punt de partida és l'acceptació, contra Hinojosa, d'una ruptura amb el món antic que passa per la desaparició de l'esclavatge i l'adscripció d'origen romà, i pel predomini de la petita pagesia, aloera i lliure, els segles IX i X (22). Però el sistema de la micropropietat s'esberlà el segle XI quan, segons Bonnassie, l'aristocràcia castral, rebel a l'autoritat del comte, imposà el terrorisme senyorial i els primers indicis de servitud. Freedman accepta en essència aquest plantejament, però redueix l'abast de les conquestes dels feudals i estableix una gradació lenta del procés de senyorialització. Durant els segles XI i XII hi hagué desgast de la micropropietat aloera i de la condició jurídica de la pagesia, és a dir, expansió del règim de tinença de terres, increment de censos i prestacions degudes al senyor directe i introducció de servituds, però el procés no afectà a la totalitat de la pagesia. Una massa considerable de pagesos seguí posseint la terra en plena propietat, i per a molts tenents l'extracció de renda fou considerablement baixa. En la cronologia de Freedman, entorn al 1200, s'entrà en una nova fase, caracteritzada al nivell de la documentació per la relativa abundància d'escriptures d'encomanació, de

reconeixement de dependència i de redempció, i les referències freqüents als mals usos i les taxes arbitràries. Hi ha, doncs, indicis clars de que el procés d'asserviment avança, però el segle XIII segueix havent-hi pagesia lliure i alodiària i mobilitat pagesa: fins i tot la pagesia sotmesa a la servitud de la gleba trobava la manera de desfer-se'n quan li calia. Més que un agreujament de les obligacions econòmiques de la pagesia el que hi hagué el segle XIII fou, segons Freedman, la creació del marc legal de les servituts. Els notaris al servei dels senyors fixaren amb més precisió les dependències i obligacions de la pagesia; els juristes formats en el dret romà buscaren de situar conceptualment el pagès sotmès a servituts entre l'esclau i l'home lliure de l'Antiguetat i creieren trobar-lo en la condició de l'adscripticius, i a les Corts els feudals imposaren a la monarquia el reconeixement de l'existència d'una categoria de pagesos que podien ser maltractats impunement pels seus senyors i que no podien abandonar la terra sense redimir-se. El pensament de Freedman és clar: en la prosperitat, tot això és suportable, però en la crisi s'incrementaran ràpidament les pressions i resistències, és a dir, el clima de conflictivitat social. Coincidint amb Vicens i parcialment amb Cuvillier, Freedman resta importància a la qüestió dels masos rònecs, i no creu que els despoblaments possessin a la pagesia en bona posició per arrencar concessions als senyors. Justament al contrari, pensa que després de la gran mortaldat hi hagué una implacable reacció senyorial que passà per subjectar més fortament la pagesia a la terra i generalitzar les servituts i el dret de maltractar, el que, contra Eva Serra, seria la causa directa de les guerres remences.

Darrerament s'han fet altres aportacions, parcials però notables per al coneixement de la pagesia medieval. Caldria destacar la comunicació ^(i Christian Guillere) presentada per Antoni L. Sanz Val col·loqui ja esmentat sobre el Feudalisme català celebrat a Girona el 1985, les memòries de llicenciatura de Montserrat Richou, recentment publicada, i de Maria Josep Castilla

~~Montserrat Richou, recentment publicada, i de Maria Josep Castilla~~

sobre la pagesia d'Argentona i Vilassar, i la tesi de Coral Cuadrada sobre el Maresme medieval (23). Antoni L. Sanz i Maria Josep Castillo, treballant en capbreus, que és el que cal fer en aquest moment, han constatat l'existència dintre de la classe pagesa d'unes categories econòmiques no coincidents amb la condició jurídica. Els seus treballs, juntament amb els de Montserrat Richou i Coral Cuadrada, mostren també com durant el segle XIV, pel joc dels subestabliments, uns pagesos esdevenen senyors d'altres i la piràmide d'extracció de renda s'allarga. Fent un estudi comparatiu d'un capbreu del XIV i un del XVI referent a unes mateixes localitats Maria Josep Castillo va veure emergir a través de la crisi una mena de "burguesia" agrària: un grup de famílies pageses amplia les explotacions, subarrendà i practicà el préstec, mentre la part majoritària de la pagesia posseïa molta menys terra i satisfecia rendes elevades ensems al senyor del castell i als pagesos grassos. Entremig, la Sentència Arbitral havia modificat coses, però, en essència, el règim feudal persistia. La tesi de Coral Cuadrada, llegida recentment, aporta rica informació sobre aquestes qüestions, ~~exposa alguns trets que encara és difícil de precisar si són propis del Maresme o més generals de la Catalunya Vella com és la importància de l'emfiteusi i, en la línia ja apuntada per Hinojosa i Golobardes, parla d'un procés d'emancipació pagès que pendria forma a través de les franqueses que obtingueren famílies pageses ~~en~~ de viles i parròquies del Maresme al mateix temps que altres restaven sotmeses a servitud o hi entraven.~~

La pagesia abans de la contracció demogràfica

Després d'aquest estat de la qüestió, que pot semblar llarg, però ^{no} exhaustiu, la valoració de l'impacte de la crisi demogràfica -més que de la Pesta Negra, que és un fet catastròfic, però inseparable d'altres factors de crisi- sobre la gent del camp es podrà fer amb relativa concisió, perquè ja sabem el que ha estat dit. El mètode consistirà en comparar el que creiem saber de l'època del creixement amb el que intuïm, més

que no pas sabem, de l'època de la depressió.

Em penso que amb poques reserves podem donar per cert el que ens ensenyà Ramon d'Abadal, és a dir, que els segles IX i X hi havia a Catalunya una capa probablement majoritària de pagesos que posseïen la terra en plena propietat i tenien el dret reconegut a disposar lliurement de les seves pròpies persones i béns (24). Quan es diu d'aquests pagesos que eren propietaris i lliures no es trasllada anacrònicament cap concepte del món capitalista al prefeudal ~~■ ■~~, simplement s'apliquen les nocions ^{antiques} ~~antiques~~ de proprietat i de libertas, força vigents encara a Catalunya abans de l'any mil (25), amb la qual cosa s'indica de passada la supervivència o llarga transició del món antic al medieval (26). Certament, com ha mostrat Gaspar Feliu, entre els aloers i els esclaus hi havia categories intermèdies de pagesos (27), però aquest historiador ~~potser~~ estaria d'acord amb nosaltres que aquestes gradacions no són socialment tan significatives com l'existència d'una pagesia alodiària. Més important és constatar la fluïdesa del moviment social, sobretot el fet que, mentre d'una banda el procés de repoblament ampliava la categoria dels pagesos aloers, de l'altra, la força de l'aristocràcia s'accreixia des gastant la micropropietat (28). Però la feudalització, entesa com el procés social en virtut del qual la major part de la pagesia fou obligada a mantenir amb el seu treball un grup reduït de famílies de potents que procediren a una dissociació territorial del poder i monopolitzaren la força militar, és més aviat un fenomen de vers 950-1050, quan el creixement de la producció donà els seus primers fruits i al mateix temps ~~■ ■~~ ^{el moviment de} conquesta i ~~■ ■~~ poblament (29). trobà dificultats en la seva progressió

No hi ha dubte que, després d'aquesta data i fins molt més tard va sobreviure un nombre elevat d'aloers, molts tenents pagaren censos i prestacions moderades ~~■ ■~~ i no poques comunitats pageses seguiren fruit d'un règim de franqueses i llibertats que procedia de l'època dels capitulars carolingis (30), però el significatiu i que permet qualificar el sistema social de feudal és que l'estructura de poders públics havia fet

fallida, s'havia creat la dicotomia senyor/pagès, l'esclau era un residu del passat i els feudals vivien de la renda extreta a la pagesia per diferents camins: la jurisdicció, la propietat eminent o el simple terrorisme senyorial. La transició s'havia fet amb episodis de violència i vulnerant tota legalitat, per això també és justificat d'anomenar senyoria arbitrària (31) a les formes que prengué la coacció i extracció de la plusvàlua. Però és important de constatar que les violències no afectaren amb la mateixa intensitat a tots els pagesos ni a totes les comarques (32), i que en ^{la}lletra dels documents i en la realitat quotidiana la pagesia es resistí a donar per bones les males costums, els malos usaticos (33). Es així que cal contemplar els segles XI i XII com un període llarg durant el qual continuà l'expansió del règim de tinença a expenses de la micropropietat, les àrees d'acció senyorial es definiren amb més precisió i aparegueren els primers indicis de servitud que degueren afectar a una part, encara minoritària, de la pagesia; les toltes, forcias i questes; la cugucia, intestia i eixorquia; els maltractaments, la dependència personal i la remença (34). Però en ple segle XII seguí havent-hi episodis geogràficament i temporalment limitats de violència i el règim antic de franqueses feu crisi vers 1150, quan fins i tot comunitats pageses de domini reial foren víctimes del terrorisme senyorial i sotmeses a servituds (35).

La segona meitat del segle XII i el XIII fou un altre període d'expansió caracteritzat per la represa de les conquestes i del repoblament i per l'increment consegüent del volum de la renda feudal. La noblesa de la Catalunya Vella, que augmentà els seus dominis, drets senyorials i jurisdiccions amb la conquesta de la Catalunya Nova, les Balears i el País Valencià, pogué, doncs, incrementar el volum global dels seus ingresos sense necessitat de forçar sensiblement la taxa de sostracció de la pagesia (36). Em penso que és així que es fa més entenedora l'aparició d'un nou règim de franqueses, el propiament medieval que forma part de

la dialèctica de les pressions senyoriales i les resistències pageses. A fi de poblar les terres recent conquerides, la monarquia i els feudals hagueren de concedir franqueses als repobladors, però el poblament de la frontera i l'atracció del món urbà també plantejà el problema del control de la mà d'obra a les terres de la Catalunya Vella (37). Aquí la conducta senyorial fou dual: en funció de factors diversos com la proximitat o llunyania de les viles i ciutats de domini reial, la mentalitat dels senyors laics i eclesiàstics, la forma del poblament i la força de les comunitats pageses, els senyors atorgaren franqueses, d'una banda, i feren avançar les servituds, de l'altra. En general es pot dir que, més que incrementar la taxa de sostracció, el segle XIII s'accentuà el control sobre la pagesia, el que s'inscriu en la lògica de l'expansió (38). La concessió de franqueses i de privilegis de fira i mercat a petites viles rurals també es correspon amb la nova fase econòmica: avancen els intercanvis i la monetarització, els pagesos de temps enrera afluïxen al mercat i els senyors, no sense dificultats, intenten adaptar-se als canvis econòmics i treure'n profit -els drets del mercat-.

Deu ser sobretot els segles XII i XIII que a la Catalunya Vella, o al menys a algunes de les seves comarques, es produí la cristallització jurídica i econòmica de dos espais rurals: els nuclis de població concentrada, generalment les sagreres entorn de les esglésies, on es practicava ensems l'agricultura, l'artesanía i el comerç, i l'hàbitat dispers, en concret els masos, que eren els puntals de la producció (39). Els habitants de les viles -alovers, moliners, ferrers, teixidors, etc.- devien ser els principals beneficiaris de les franqueses, perquè la llibertat de moviment i la capacitat d'iniciativa eren importants per a les seves activitats i la bona marxa d'uns mercats que satisfieien ingressos als senyors. Els pagesos dels masos, proporcionalment majoritaris però aïllats i menys solidaris, restaven més aferrats a la terra. Com a cèl·lula bàsica del sistema aportaven la part més gran de l'excedent absorbit pels senyors pel doble camí dels drets de la terra i de la jurisdicció.

Més que rebre franqueses, els pagesos dels masos es lligaren i foren lligats de cos i de béns al senyor i a la terra amb caràcter hereditari, i sobre ells s'estengueren les servituds (40).

Es imaginable que, per a pagesos, que basaven tota la seva economia en l'explotació de les terres del mas, la servitud de la gleba no fos gaire enutjosa, sobretot si els senyors eren moderats en les quantitats exigides per a la redempció, i, efectivament, sembla ser que el segle XIII, en la plenitud del poblament i de la producció, els senyors cobraven en concepte de remença quantitats que els pagesos pagaven amb relativa facilitat (41). La impressió és la de que els homes dels masos es mouen, compren, venen, fan establiments, van a mercat i, quan els cal, es redimeixen de les servituds. En conclusió, en la plenitud del món medieval, entre 1150 i 1300, més que un increment o una minva de la taxa de sostracció, és a dir, de la part de renda feudal satisfeta per cada família pagesa, el que hi hagué fou una reglamentació de les relacions socials agràries en el doble pla de les servituds i de les franqueses (42). Quant a les servituds i dependències, amb molta més freqüència que abans apareix en els documents l'expressió homo proprius et solidus, a voltes també affocatus, indicativa d'uns grans de dependència encara una mica imprecisos per a nosaltres. També abunden les escriptures on consta la prestació de l'homenatge servil, els reconeixements de dependència i les redempcions. Notaris formats en l'estudi del dret romà s'aplicaren a precisar, amb una casuística desacostumada, la condició jurídica de la pagesia i les seves obligacions envers els senyors (43). Es sancionà aleshores jurídicament -Corts de Cervera de 1202- l'existència d'una categoria de pagesos que podien ser impunement maltractats pels seus senyors (44); un jurista com Pere Albert va escriure tot un tractat sobre el règim senyorial català, marcant clarament la tendència a considerar l'homo solidus com un serf ~~antigament~~ (45), i les Corts de 1283 ^{legitimaren} ~~reconegueren~~ l'obligació de pagar remença per a aquells pagesos de senyoriu que vulguessin establir-se en llocs, viles i ciutats del rei,

i que fos costum que es redimissin (46). En Corts posteriors, com la de Barcelona de 1299, s'insistí sobre la remença, però el significatiu és que no hi ha constància de moviments pagesos de resistència antisenyorial (47). Per això caldrà esperar a la depressió del segle XIV.

La crisi demogràfica i el canvi de tendència al camp

Pel que fa a l'economia agrària d'Europa occidental, el pas de la prosperitat a la decadència s'ha de situar a finals del segle XIII o en els primers decennis del segle XIV, i Catalunya no és un país exòtic en aquest context. No és pas qüestió d'explicar aquí perquè una economia basada en la petita producció pagesa, encorsetada per usos comunals, punccionada per l'estament senyorial, limitada per un escàs desenvolupament tècnic i obligada a créixer per l'impuls demogràfic sobrepassà les seves possibilitats i, trencats els equilibris, entrà en una perllongada depressió. Això forma part de la història universal. Els indicis socials d'un canvi de conjuntura són clars: el 1293 hi hagué a la zona de Vic una revolta pagesa important que obligà el rei Jaume II a intervenir (48); el 1299 el bandidisme nobiliari s'esten per terres vigatanes (49); el 1321 hi ha agitacions a Girona (50); segurament també deu ser cap a la dècada de 1320-1330, segons ha explicat Manuel Sánchez, que els homes de les parròquies del terme de Castellfollit es queixaren al rei dels nombrosos actes de violència que el vescomte de Bas cometia contra les seves persones i béns (51), etc. A partir d'aquí la conflictivitat social serà ja un fenomen freqüent que no es necessari inventariar. No hi han índexs econòmics per a la primera meitat del XIV, però sí una data significativa, el 1333, quan hi hagué carestia i molta gent morí de fam (52). Hom podria pensar en una mala collita per raons ^{cl}imatològiques, però aquest serà recordat com "lo mal any primer". Hi hagué, doncs, més "mala anys", molts més, la qual cosa demostra que l'equilibri en la prosperitat s'havia trencat, que en aquella articulació social no hi havia correspondència entre producció i població, i el que és més significatiu, que el

sistema no tenia energies per a canviar la tendència. La Pesta Negra trobà, doncs, el camí adobat (53).

Importada de Crimea per una nau genovesa, ràpidament s'estengué des de Gènova per tot el litoral de la Provença, el Llenguadoc, Catalunya i València, i després penetrà en les terres continentals de l'Occident europeu entre 1348 i 1349. A Catalunya, amb un poblament encara relatiuvament dens, malgrat les pèrdues de la ~~primera~~ ^{1a} meitat de segle i amb una xarxa de viles, pobles i masos prou espessa, el contagi fou fàcil i l'epidèmia progressa amb rapidesa. Segons un cronicó gironí "l'any 1348 fou el de la més gran mortaldat d'homes i dones, de tal manera que a causa de la pesta moriren en la diòcesi de Girona i també en la província de Tarragona dues terceres parts dels homes i de les dones; i llavors la majoria dels ^hmaos de pagès es quedaren sense hereu i foren abandonats i deshabitats, sobretot a les zones de muntanya" (54). Es possible que, impressionat per la magnitud de la catàstrofe, el cronista hagi exagerat el percentatge de desapareguts, però la caiguda demogràfica fou molt forta i sembla clar que en algunes comarques les pèrdues pogueren arribar al 60 %. Així, a la Plana de Vic, Antoni Pladevall ha calculat que dels 16.500 habitants anteriors a la Pesta, uns 11.000 desaparegueren a causa de la mortaldat i l'emigració a la ciutat (55).

En el context de la crisi demogràfica general dels segles XIV i XV, els ~~anys~~ ^{anys} 1348 i 1349 van ser els pitjors, però la pesta, acompanyada d'anys de males collites, va tenir represes greus durant més d'un segle: 1362-63 - mortaldat dels infants-, 1371 -mortaldat dels mitjans-, 1375 -epidèmia a Barcelona i fam a l'Empordà-, 1381 -epidèmia registrada per les cròniques gironines-, 1396 -el rei fuig de Barcelona per temor al contagi-, 1397 -l'epidèmia s'esten a pagès-, etc. La llista dels anys dolents podria allargar-se durant el XV i fins i tot penetrar en el XVI (56). En plena època de mortaldats, una font de poca confiança com els fogatges dóna per a la Catalunya de 1365-70 uns 450/500.000 habitants, xifra que en poc més d'un segle davallà en un 40 % situant-se la població

entorn d'uns 250/300.000 habitants, segons el fogatjament de 1475 (57).

Un dels efectes més importants de la crisi demogràfica fou la ruptu^{ra} del vell equilibri poblacional entre la ciutat i el camp. Evidentment, ambdós mons, el rural i l'urbà, patiren les conseqüències de les epidè^{mies} i les fams, però de manera diferent a curt i a llarg termini. Les ciutats, amb precàries condicions d'higiene i salubritat públiques, i amb dificultats de proveïment els anys de les males cullites, patiren greus pèrdues demogràfiques, especialment sensibles en una aglomeració com Barcelona que potser davallà ^{d'una} 38.000 habitants, ^(ven) el 13⁸⁴, fins a ^{una} 20.000, el 1447. També Perpinyà passà ^{d'una} 18.000 habitants, ^(el) 1340, a 15.000, el 1497, i Girona, de 7.000, el 1340, a 4.500, el 1497 (58). Possiblement les epidèmies foren menys mortíferes al camp que també es degué defensar millor de les caresties. Tanmateix, a mitjà i llarg termiⁿⁱ el mon rural perdria proporcionalment més pobladors perquè als efec^{tes} de la fam i de la pesta cal afegir-hi el corrent migratori de pagesos menuts, expulsats del camp per les dificultats i atrets a la ciutat per la puja dels salaris (59).

El camp en l'època de la crisi

Tots els historiadors coincideixen en atribuir a la crisi demogràfi^{ca} una gran responsabilitat en els canvis produïts en l'estructura de les explotacions agràries entre el segle XIII i el XVI. L'argument és clar i la documentació avala la teoria: les mortaldats delmaren els camps, en cert sentit sobrepoblats; molts masos quedaren deshabitats -són els anomenats masos rònecs o masos que han caigut ab benevisum-; i pagesos supervivents pogueren seleccionar les terres i ampliar les explotacions (60). La lectura de capbreus dels segles XIV i XV mostra aquesta tendèn^{cia} de la pagesia supervivent a replegar-se sobre les millors terres, a incorporar noves parcel·les als vells masos (61). Tanmateix, ni tots els pagesos estaven en idèntica posició per ampliar explotacions ni el canvi demogràfic permetia al pagès ser massa ambiciós. Els pagesos petits, que amb prou feines tenien arada, i que eren els més afectats per les epidè^{mies}

mies i les caresties, difícilment podien incorporar noves terres. La capa elevada de la pagesia que tenia, sens dubte, pagesos a jornal i pagesos subestablerts difícilment podia millorar de posició, més aviat hem de pensar que devia aprimar-se perquè la manca de mà d'obra impedia rendibilitzar les grans explotacions. Al respecte cal considerar que, amb la minva demogràfica, la mà d'obra anava més cara ⁽⁶²⁾ i molts censos no es pagaven perquè moltes terres es quedaven sense manadors. Els més ben situats per aprofitar-se de la caiguda de la població i la consegüent oferta de terres eren, doncs, els pagesos mitjans, aquells que eren una mica més que autosuficients, tenien una arada i confiaven bàsicament en les forces de la família per a treballar la terra, però que, ben segur, en èpoques determinades com la sega, també contractaven jornalers. A través de la crisi, aquests pagesos abandonaren terres mediocres, a voltes les subarrendaren a pagesos miserables, i adquiriren terres millors, que donaven bons rendiments. Des del punt de vista econòmic diríem que el XIV i XV el volum de producció global del camp disminuï, però la productivitat augmentà perquè un nombre reduït de famílies s'aplicà a treballar millors terres, i, lògicament, incrementà els rendiments ⁽⁶³⁾. ~~En algunes regions europees la productivitat del treball agrícola es doblà.~~

En aquestes condicions, què passà amb l'economia senyorial? Abadal, Vicens, Golobardes, tothom, diu que conegué una forta davallada. Marc Bloch arriba a dir que fou la caiguda de la renda senyorial el que tombà la pàgina de la història i marcà l'adveniment dels temps ^{moderns (64)}. La caiguda és explicable perquè, per molt que augmentés la productivitat de la pagesia, no podia ser suficient per a compensar els efectes de la caiguda demogràfica que abaixà dràsticament el volum de producció i, per consegüent, també el de sostracció ⁽⁶⁵⁾. La reacció senyorial és, doncs, explicable. Els senyors, que el segle XIII, en plena expansió, potser havien afluixat la pressió sobre la família pagesa o havien permès que es produís una minva de la taxa de sostracció perquè el volum de renda creixia, ara, en la

crisi, s'enduriren i, per diferents camins, intentaren incrementar la sostracció i controlar la ma d'obra a fi d'evitar, en el possible, els despoblaments. També és ara quan el procés d'asserviment arribà a la seva culminació eclipsant els enfranquiments ⁽⁶⁷⁾ que, almenys fins la crisi, havien estat molt importants (66).

A diferència de França, on els senyors, incapaces de portar amb èxit una reacció victoriosa contra la pagesia, hagueren de confiar en la monarquia, que imposà la fiscalitat com a nova forma de captació de l'excedent, ⁽⁶⁷⁾ a Catalunya, on els estaments i la monarquia no anaven d'acord, ~~foran~~ els senyors els que, per camins diferents, intentaren incrementar la pressió econòmica sobre la pagesia i, quan aquesta es revoltà, també foren els senyors els que portaren a cap la reacció. Per retenir els pagesos a la terra, els feudals ~~est~~^otengueren la servitud de la gleba i incrementaren ~~les~~ les quantitats exigides en concepte de redempció. Per forçar el pagament de noves prestacions o de taxes i serveis que havien caigut en desús empraren el dret de maltractar, ⁽⁶⁸⁾ Per controlar les famílies pageses i obtenir més ingressos ampliaren l'aplicació dels mals usos que fusionaren amb la remença i esdevingueren ^{definitivament} símbols de servitud. No s'oblidaren tampoc de percebre les taxes arbitràries, els monopolis i els drets jurisdiccionals. ⁽⁶⁹⁾ Lògicament, els senyors també intentaren treure profit dels drets inherents a la propietat eminent: per tal de mantenir ben actualitzades les propietats, drets, censos i prestacions senyorials, els pagesos eren obligats a capbrevar amb molta més freqüència que abans; i la capbrevació, ella mateixa, es podia convertir en font d'ingressos, per tal com els pagesos, que no tinguessin les escriptures de possessió del mas o les haguessin perdut, podien ser obligats a acceptar un nou establiment. ⁽⁷⁰⁾ De fet, amb capbrevació o sense capbrevació, el segle XIV moltes famílies pageses que posseïen el mas de generacions enrera, però que potser no tenien altra garantia jurídica que una carta precària, es veïeren obligades a acceptar una escriptura de nou establiment -dit o no emfitèutic- en virtut del qual es comprometien a

satisfer al senyor un cens anual en diner i/o en espècie, que podia ser igual o superior al que satisfecien els avantpassats; però el que sembla ser més important és que per la renovació de l'establiment pagaven un dret d'entrada consistent en una quantitat de diners enormement superior al cens anual.⁽⁷¹⁾ Sembla com si a través de les escriptures de nou establiment, i a canvi del dit pagament d'entrada, els pagesos mitjans cerques sin la garantia de possessió perpètua del mas amb les seves explotacions ampliades. També sembla com si els senyors, desorientats i perjudicats per les males collites i les oscil·lacions del preu del blat, haguessin escollit la via dels nous establiments per permutar les prestacions a parts de fruits en prestacions ad censum certum, és a dir, unes quarteres concretes de forment o una determinada quantitat de sous.⁽⁷²⁾ La freqüència en que censos en espècie són convertits en censos en diner és una mostra de la integració de l'economia rural en el mercat però també una trampa per a una renda feudal que no comptava amb que les devaluacions monetàries serien una altra forma de desgast. Eclesiàstics i burgesos convertits en senyors territorials van aprofitar la figura jurídica de l'emfiteusi com un mecanisme intel·ligent que oferia garanties jurídiques als pagesos i per això mateix es feia pagar car. No es estrany trobar el que abans deiem, és a dir, el canvi d'una carta precària per un establiment emfitèutic, això sí, pagant un bon dret d'entrada.⁽⁷³⁾ Tampoc és insòlita la conversió d'una tinença servil en una tinença emfitèutica, i per tant la conversió de mals usos i altres servituds en prestacions fixes garantides per la possessió del mas.⁽⁷³⁾ Però l'emfiteusi oferia altres avantatges econòmiques a senyors i a pagesos. El pagès establert, si aconseguia ampliar notablement la tinença, podia subestablir una part de les terres o vendre la propietat útil d'una part o de la totalitat del mas a tercers, amb els beneficis econòmics que tot això li podia reportar: drets d'entrada, censos anuals o l'import de la venda. Està clar que el senyor també en sortia beneficiat perquè percebia una part de la

venda o del dret d'entrada; els anomenats, lluïsmes, foriscapis o terços (74).

Els senyors, per camins diversos -uns més en la línia tradicional de la violència del feudalisme, altres emprant els nous mecanismes legals-, ~~tant~~ intentaren rendabilitzar ~~els~~ els seus drets i propietats. Ben segur^a que en aquest objectiu els masos rònecs, és a dir, les terres abandonades, hi jugaren el seu paper. Els pagesos, ja ha estat dit, els veieren com una possibilitat d'ampliar explotacions o de triar entre parcel·les, i els senyors, com unes rendes que es perdien i que calia recuperar. En uns llocs, on el despoblament fou gran, hi hagueren crides senyorials per a repoblar els masos abandonats, ⁽⁷⁵⁾ en altres, ben segur, senyors i pagesos supervivents es barallaren per la qüestió dels masos rònecs. ⁽⁷⁶⁾ Els senyors vulgueren repoblar-los fent venir pagesos d'altres comarques, ^{petits} treballar-ne la terra amb jornalers ⁽⁷⁶⁾ ~~amb~~ ^(però hi ha el problema de la pujada dels salaris) ~~o~~, simplement, venent el mas a homes de ciutat. Quan pagesos veïns ja havien començat a explotar les terres del mas abandonat, la confrontació amb el senyor i els seus agents era segura. I ^{hom} ~~im~~ imagina les raons d'uns i altres: el senyor no es conforma amb que se li pagui l'acostumat per la terra, també vol percebre els drets personals que satisfieia la família que abans habitava el mas. Lògicament, el pensament del pagès és un altre; ell ~~ja~~ acceptaria pagar el cens de la terra, però no vol pas satisfer el doble de drets personals. El conflicte s'agreuja encara més quan un pagès es possessiona de masos de senyors diferents. Pel senyor el millor és lògicament establir en els masos abandonats a famílies pageses vingues ^{d'} d'altres terres, però això, que talla possibilitats als pagesos supervivents del senyoriu, serà mal tolerat. El nouvingut, considerat com un intrús enemic, serà immediatament víctima de les amenaces i agressions del col·lectiu (77).

Com es pot veure, doncs, de motius perquè pagesos i senyors s'enfrontessin n'hi havia molts. De fet, mentre hi haguessin pagesos i

senyors, hom podia esperar que hi haguessin revoltes pageses. Però, què pot explicar, l'amplitud del moviment pagès, la seva capacitat de lluita i negociació a la Catalunya del segle XV? Per aproximar-nos a una resposta ens cal interrogar-nos sobre la marxa de l'economia pagesa. Estudis fets recentment sobre comunitats pageses de l'Empordà i del Maresme mostren que els segles XIV i XV no hi ha sempre correspondència entre la condició jurídica i la condició econòmica dels pagesos. ⁽⁷⁸⁾ Atenent a la superfície de les explotacions sembla que a la pabordia d'Aro els primers decennis del XIV és possible estratificar internament la pagesia en tres categories econòmiques: un nivell baix de petits pagesos que podien arribar al 50 % en cada comunitat, però que només posseïen al voltant del 10 % del sol agrari; per molts això volia dir que no posseïen pas més d'una hectària de terra, i que, per tant, no eren autosuficients i havien d'anar a jornal. Un nivell intermedi, una classe mitjana agrària, equivalent a un 35 % dels col·lectius pagesos, que posseïa aproximadament la meitat de la superfície en conreu; amb una mitjana de 15/20 hectàrees, ja suficient per a mantenir la família i, segurament, contractar jornalers els mesos de més feina. Finalment hi havia un grup reduït de pagesos grassos, que potser no arribava al 15 % però que posseïa el 40 % del sol agrari, amb explotacions de 20 a 40 hectàrees. ⁽⁷⁹⁾ Els devia fer de creditors dels petits pagesos i eren grans perceptors de rendes censals i de rendes de terres que havien subestablert a pagesos del nivell més inferior. Els pagesos mitjans els seguiren en aquesta pràctica i, conforme avançà la crisi demogràfica, ^(paguesen menys, en aquest sentit,) ells ~~seguiren~~ els principals beneficiaris de la depressió, com dèiem més amunt. És significatiu que a la pabordia d'Aro els remences, que són pròpiament els pagesos dels masos, se situen a l'estat mitjà i superior de la pagesia ⁽⁸⁰⁾.

Si l'evolució socioeconòmica és aquesta, i els indicis documentals i la teoria ho avalen, hem d'imaginar que es produí un divorci intolerable entre la força material que anà adquirint la capa mitjana ^{na} de la pagesia, d'una banda, i les pressions senyorials i la situació legal degra-

da d'aquesta mateixa pagesia, de l'altra⁽³¹⁾. Diríem que el desenvolupament de les forces productives a través de la crisi empenyia cap a un canvi o reforma en les pràctiques senyorials, però^{que} els senyors en la crisi es negaven a reformar el sistema. Em penso que aquesta és la lògica de la revolta; el moment concret, segurament s'explica per la conjuntura, ~~quan~~ quan aquesta capa mitjana agrària, sentint-se a dalt pressionada pels senyors, ~~veure~~^{havia} veure com per baix el joc dels preus i els salaris li escurçava els beneficis de l'ampliació d'explotacions⁽³²⁾.

La minva de mà d'obra rural feu pujar els salaris dels jornalers agrícoles de tal manera que per a pagesos grassos i mitjans potser fou preferible fer subestabliments imposant drets d'entrada i censos elevats, que no pas contractar jornalers. La mortaldat a ciutat disparà cap amunt els salaris de la indústria i, obviament, la petita pagesia empobrida tingué tendència a anar a ciutat a ocupar el lloc dels morts i percebre els bons salaris⁽³³⁾. Aleshores la relació camp/ciutat es decantà a favor d'aquesta, i per consegüent augmentà el mercat de la demanda i la integració de la pagesia en el mercat. Deu ser d'aquesta època la gran difusió de la indústria textil, en concret el teixit, entre les famílies de pagesos⁽³⁴⁾. Falten estudis sobre l'evolució del preu del blat, el principal producte de la pagesia, que en general a Europa va tendir a baixar durant tot el segle XIV, conseqüència lògica de la caiguda forta de la demanda, per la crisi demogràfica, i de la caiguda ~~de la producció~~^{per els mateixos motius} de la producció, per l'acció de frenada que significà l'increment de la productivitat. Naturalment, els anys de males collites hi havien fortes sotregades, ~~però~~, però l'important és la tendència. Si hem de fer cas als índexs econòmics de Hamilton, basats en les economies veïnes, després de la Pesta Negra hi hagué un període alcista de preus i salaris, és a dir, que la reacció econòmica davant el desequilibri entre la oferta i la demanda trigà a produir-se, potser perquè els pagesos degueren necessitar

si bé aquesta
caiguda no
tant forta
després

uns anys per adaptar-se al canvi demogràfic i redistribuir-se les explotacions. Durant aquests anys de la segona meitat del segle XIV, la producció de cereal pogué ser excepcionalment baixa, fins i tot per a una demanda que la crisi demogràfica havia reduït. Però al final la realitat és deu imposar i, a partir de 1380, el preu del cereal, amb sotregades cícliques ocasionades per males collites i fams, deu tenir tendència a baixar, mentre, per comparació el nivell dels salaris es pot mantenir alt i els preus industrials poden anar per sobre dels agrícoles (85).

Naturalment, la baixa del preu del cereal perjudica a senyors i a pagesos. Però els pagesos mitjans, que han ampliat explotacions i, possiblement, han millorat la productivitat del treball no es deuen pas empobrir per això. Més perjudicats resulten els senyors. A tall d'hipòtesi, podem dir que la renda senyorial, a Catalunya com arreu, es desgasta per la caiguda demogràfica que abaixa el volum de la sustracció (minva del volum de les càrregues personals i de la renda de la terra), i també perquè una part dels ingressos dels senyors consistien en quarters de forment que devia ser un producte de preu amb tendència a la baixa. El recurs aplicat pels senyors, tant per escapar a la tenalla dels preus (tendència a la baixa dels preus agrícoles més forta que els industrials) com a les males collites, fou la reconversió del cens parciari en censum certum, que generalment consistia en canviar els pagaments en natura per pagaments en diners. Però és sabut que els segles XIV i XV l'or i la plata escassejaven, el tenor metàl·lic de les monedes s'abaixà i es produïren devaluacions monetàries que actuaren com un altre element de desgast de la renda senyorial. És lògic que en aquestes circumstàncies hi hagués "reacció senyorial", és a dir, que els senyors intentessin canviar la marxa de la història per mètodes tradicionals, forçant l'explotació de la pagesia (ja dèiem abans que caldria mesurar l'abast d'aquesta "reacció"); però la depressió devia ser tant forta que no n'hi havia prou amb foradar la butxaca de la pagesia miserable, calia xuclar una part més gran de l'excedent de la capa mitjana i fins

de l'élite pagesa, categories socials que amb els canvis econòmics devien, per contre, tenir més aspiracions de llibertat i d'autonomia econòmica i devien considerar les servituds com càrregues caduques. Aquestes capes pageses, més o menys benestants, que havien arrodonit explotacions, tot i el xoc entre la seva mentalitat i la "reacció senyorial", potser haurien "tolerat" la pressió des de dalt dels senyors si, des de baix, la conjuntura econòmica els hagués estat ^{permanentment} ~~permanentment~~ favorable, però a finals del segle XIV els seus ingressos devien començar a minvar per la baixa del preu del cereal i les seves despeses devien començar a augmentar per la puja relativa (o, millor dit, la baixa no tant forta) dels preus industrials i dels salaris. De fet, en la dècada 1380-90 començaren les primeres topades violentes de l'anomenada Guerra de Cent Anys del camp català.

Però, per acabar, convé preguntar-se qui lluita i per què es lluita? Solidaritat i diversitat són els mots que poden qualificar el moviment pagès, la seva acció i composició. Davant l'ofensiva senyorial (i la mateixa crisi de la renda feudal) els pagesos apreten les files. Potser només l'élite pagesa es divideix: mentre uns lideren el moviment (Francesc Verntallat n'és un exemple) altres es decanten de la banda dels senyors. Però entre els pagesos que participen en les accions de lluita i/o de resistència antisenyorial hi ha objectius comuns i reivindicacions particulars. Comú és el refús als mals usos, la remença, les taxes arbitràries i el dret de maltractar. Diversa deu ser l'actitud davant la renda de la terra i les càrregues jurisdiccionals. Pels pagesos més miserables, tot això, és a dir, ~~el sistema~~ el sistema, havia de ser qüestionat; éren els revolucionaris que reclamaven la propietat absoluta i l'abolició de tota coacció extraeconòmica. Pels pagesos mitjans i benestants la cosa no podia ser tant clara en la mesura en que tenien terres cedides en subestabliment, i volien garanties de que podrien retenir els masos rònecs i les terres ~~que la crisi demogràfica els havia permès d'agregar a les velles explotacions~~ que la crisi demogràfica els havia permès d'agregar a les velles explotacions. La lluita d'aquestes ~~últimes~~ darreres categories de pagesos era per a contenir la "reacció senyorial" i arribar a un compro

més reformador amb els senyors. Per propi interès convenia a aquests pa
gesos de mantenir l'essència del règim senyorial; la renda de la terra i
l'orde social que les jurisdiccions garantien. Així, en la mesura en que
la classe pagesa no és un col·lectiu homogeni, la Sentència Arbitral de
Guadalupe (1486) pot ser pensada ensems com una derrota i com una victòria
ria de la pagesia. L'abolició de les servituds mitjançant rescat devia
ser poca cosa per al sector més miserable de la pagesia que havia posat
moltes esperances en la lluita, mentre que per als pagesos grassos devia
ser un medi de consolidar la seva posició; de fer entrar en el dret la
seua situació de fet.

Josep M. Salrach
Universitat de Barcelona

- (1) Eduardo de HINOJOSA, El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad Media, en Obras de Don Eduardo de Hinojosa, Tomo II, Madrid, 1955, p. 200; i, sobretot, Origen y vicisitudes de la pagesia de remensa en Cataluña, idem, p. 12-33
- (2) Eduardo de HINOJOSA, El régimen señorial, p. 258-1 284.
- (3) Eduardo de HINOJOSA, El régimen señorial, p. 196-197.
- (4) Expressió emprada per Jaime VICENS VIVES, Historia de los Remensas (en el siglo XV), Barcelona, 1978, p. 11 (la primera edició és de l'any 1945).
- (5) Elías SERRA RAFOLS, Fernando el Católico y los payeses de remensa, Lérida, 1925, p. 13-14; Ferran SOLDEVILA, Història de Catalunya, Barcelona, 1962-63 (segona edició), I, p. 406-407, i II, p. 76-77; Antoni ROVIRA I VIRGILI, Història Nacional de Catalunya, Barcelona, 1922-34, V, p. 543, VI p. 412 i VII p. 331-332.
- (6) Vladimiro PISKORSKI, El problema de la significación y del origen de los seis "malos usos" en Cataluña, Barcelona, 1929, p. 49-52.
- (7) Oriol ANGUERA DE SOJO, Dret especial de la comarca de Vic, a Conferències sobre varietats comarcals del Dret Civil Català, Barcelona, 1934, p. 273-340.
- (8) Jaime VICENS VIVES, Historia de los Remensas (Ob. cit. n. 4); i El Gran Sindicato remensa, Madrid, 1954, Introducció, p. 11-14.
- (9) Jaime VICENS, Historia de los Remensas, p. 25, 27 i 31-36.
- (10) Jaime VICENS, Historia de los Remensas, p. 43-44.
- (11) Miquel GOLOBARDES, Els remences dins el quadre de la pagesia catalana fins el segle XV, Palau de Peralada, 1973, I, p. 69-70, 78, 80-81 i 156-159.
- (12) Miquel GOLOBARDES, Els remences, Cap. VI, "La crisi remença", p. 160-194.
- (13) José María FONT RIUS, Cartas de población y franquicia de Cataluña,

- 2 vols., Madrid-Barcelona, 1969.
- (14) Jean-Pierre CUVILLIER, Les communautés rurales de la Plaine de Vich (Catalogne) au XIIIe et XIVe siècles, "Mélanges de la Casa de Velázquez", IV, Paris, 1968, p. 73-104; i Una societat en crisi: la sagrera, la parròquia i el castell de Taradell després de la Pesta Negra (1352-1365), "Ausa", LXVI-LXVII, Vic, 1970, p. 223-241.
- (15) Pierre BONNASSIE, La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle, 2 vols., Toulouse-Le Mirail, 1975-76.
- (16) Eva SERRA, El règim feudal català abans i després de la Sentència Arbitral de Guadalupe, "Recerques", 10, 1980, p. 17-32.
- (17) "Homines solidi qui non sunt milites, sunt sic astricti dominis suis, quod filii eorum sunt homines dominorum suorum, sic quod non possunt contrahere matrimonia, nec de mansi recedere. Quod si fecerint, oportet quod redimant se" (Joan de SOCARRATS, In tractatum Petri Alberti..., Barcelona, 1551, p. 338).
- (19) També ho diu Joan de Socarrats: "cum ista iura intestinae et exorchie ac etiam cugutiae sint de illis malis usibus, in quibus homines proprii et solidi, de quibus fit mentio supra in c. habito tenentur eorum dominis, propterea quia isti sunt homines de redemptione" (In tractatum, p. 501).
- (20) Es un fenomen important que mostren els capbreus baixmedievals i moderns i les escriptures d'establiment. Vegis al respecte Montserrat RICHOU, Aproximació a la història d'Argentona (segles XIII-XV), Argentona, 1987, docs. 14, 23, 48 i 65, i la tesi de llicenciatura de Maria Josep CASTILLO, La baronía dels Desbosch segons els capbreus de 1354-1356 i 1564-1614, Universitat de Barcelona, 1987.
- (21) Paul FREEDMAN, The enserfment process in Medieval Catalonia: evidence from ecclesiastical sources, "Viator", 13, 1982, p. 225-244; Idem, La condition des paysans dans un village catalan du XIIIe siècle, "Annales du Midi", Tome 94, N° 158, 1982, p. 231-244; Idem,

- Military Orders and Peasant Servitude in Catalonia: Twelfth and Thirteenth Centuries, "Hispanic American Historical Review", 65, 1985, p. 91-110; Idem, The Catalan "ius maltractandi", "Recueil de mémoires et travaux publié par la Société d'Histoire du Droit...", Fascicle XIII, Université de Montpellier, 1985; Idem, Catalan lawyers and the origins of serfdom, "Mediaeval Studies", XLVIII, 1986, p. 288-314; Idem, Peasant servitude in the thirteenth century, a La formació i expansió del feudalisme català, "Estudi General", 5-6, Girona, 1985-86, p. 437-445.
- (22) Paul FREEDMAN, The enservment process, p. 226
- (23) Antoni Ll. SANZ, La pabordia d'Aro de la catedral de Girona, 1180-1343, a La formació i expansió del feudalisme català, "Estudi General", 5-6, Girona, 1985-86, p. 419-436; Christian GUILLERÉ, Ville et féodalité dans la Catalogne du Bas Moyen-Age, idem, p. 447-466. Pels treballs de Montserrat Richou i Maria Josep Castillo, vegis la nota 20. Coral CUADRADA, El Maresme medieval: les jurisdiccions baronals de Mataró i Sant Vicenç/Vilassar (Hàbitat, Economia i Societat, segles X-XIV), Universitat de Barcelona, 1987 (tesi doctoral dactilografiada).
- (24) Ramon d'ABADAL, Catalunya carolíngia. III. Els comtats de Pallars i Ribagorça, Primera part, Barcelona, 1955, p. 63-65 i 72-73; Idem, Els primers comtes catalans, Barcelona, 1961, p. 102-103.
- (25) Vegis al respecte les idees expressades per Ramon ^{d'Abadal} en la referència de la nota anterior, i P. BONNASSIE, La Catalogne, I, p. 205-209 i p. 311-319.
- (26) Chris WICKAM, The other transition: from the Ancient World to Feudalism, "Past and Present", 1984; Pierre BONNASSIE, Survie et extinction du régime esclavagiste dans l'Occident du haut moyen âge (IVe-XIe s.), "Cahiers de Civilisation Médiévale", XXVIII, 1985; i Josep M. SALRACH, El procés de feudalització (segles III-XII), Barcelona, 1987. En aquests treballs hi ha tres formes d'aproximació matisada

ment diferents al tema de la transició amb propostes de cronologia també diferents.

- (27) Gaspar FELIU, El condado de Barcelona en los siglos IX y X: Organización territorial y económico-social, "Cuadernos de Historia Económica de Cataluña", VII, 1972, p. 9-32.
- (28) Com un exemple, entre altres, vegeu Ramon MARTÍ, La integració a l'"alou feudal" de la seu de Girona de les terres beneficiades pel "règim dels hispans". Els casos de Bàscara i Ullà, segles IX-XI, a La formació i expansió del feudalisme català, "Estudi General", 5-6, Girona, 1985-86, p. 49-61.
- (29) Vegeu al respecte el nostre treball citat a la nota 26 i, amb més deteniment, P. BONNASSIE, La Catalogne, I, p. 436-448.
- (30) P. FREEDMAN, The enservment process, p. 230-238.
- (31) Es una expressió emprada sovint per Thomas Bisson i Paul Freedman. Vegis, per exemple, Thomas Bisson, The crisis of the Catalanian franchises (1150-1200), a La formació i expansió del feudalisme català, "Estudi General", 5-6, Girona, 1985-86, p. 167.
- (32) Això, conforme avancen les investigacions, es fa cada dia més perceptible. Vegis, per exemple, els treballs d'Eva Serra (nota 16), Coral Cuadrada (nota 23) i Paul Freedman (nota 21) entre molts altres.
- (33) P. BONNASSIE, La Catalogne, II, p. 809-812 i 824-828.
- (34) Pel contingut específic de cada una d'aquestes càrregues i servituds, vegis el treball d'E. de Hinojosa citat a la nota 1.
- (35) Thomas BISSON, The crisis of the Catalanian franchises (1150-1200), a La formació i expansió del feudalisme català, "Estudi General", 5-6, Girona, 1985-86, p. 153-172, i Blanca GARÍ, Les "querimoniae" feudales en la documentació catalana del siglo XII (1131-1178), "Medievalia", 5, 1984, p. 7-49.
- (36) Per reflexionar amb els conceptes "volum global de sostracció" i

- "taxa de sostracció", aplicats a l'anàlisi del sistema feudal, és útil de llegir la segona part de la tesi de Guy BOIS, Crise du féodalisme, París, 1976.
- (37) Es una reflexió que ja feu J. VICENS, Historia de los Remensas, p. 24. Vegis també el pensament de M. GOLOBARDES (Els remences, p. 162-181) sobre la qüestió.
- (38) Es la conclusió a què ha arribat P. FREEDMAN, Peasant servitude. Treball citat a la nota 21.
- (39) Una reflexió sobre les implicacions socials i econòmiques d'aquesta divisió de l'hàbitat a Pierre BONNASSIE i Pierre GUICHARD, Les communautés rurales en Catalogne et dans le Pays Valencien (IXe-milieu XIVe), "Flaran", 4, 1982, p. 79-115.
- (40) Aquesta identificació de la pagesia dels masos amb la pagesia servil és ben perceptible en el treball de M. GOLOBARDES, Els remences, p. 144-149.
- (41) Paul Freedman ha recollit notícies sobre els preus de la remença a la Baixa Edat Mitjana. Vegis els treballs citats a la nota 21.
- (42) A la recerca i reflexió de Freedman sobre les servituds correspon el treball impressionant de Josep Maria Font Rius sobre les franquices (Cartas de población y franquicia de Cataluña, 2 vols., Madrid-Barcelona, 1969-1983).
- (43) A l'apèndix documental de l'obra de Miquel Golobardes (tot el volum segon) hi ha un conjunt ric d'escriptures que poden servir com exemple del treball dels notaris aplicat a la definició de les relacions socials agràries. Sobre el pensament dels juristes baixmedievals, vegis P. FREEDMAN, Catalan lawyers.
- (44) Marca Hispanica, Ap. CCCCXCIII, p. 1394.

- (45) Usatges de Barcelona i Commemoracions de Pere Albert, edició a cura de Josep Rovira i Ermengol, Barcelona, 1933, p. 174-175, Joan de SOCARRATS, In tractatum Petri Alberti, Barcelona, 1551, p. 338, i P. FREEDMAN, Catalan lawyers, p. 295-296.
- (46) Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y Principado de Cataluña, vol. 1, pt. 1, Madrid, 1896, p. 147.
- (47) Constitucions y altres drets de Cathalunya, Barcelona 1704, p. 347. Aquest contrast entre dos temps, un de pau social relativa i un altre de conflicte, que es corresponen amb la plenitud i la decadència catalanes de la Baixa Edat Mitjana, han estat assenyalats per Pierre VILAR, Catalunya dins l'Espanya Moderna, II, Barcelona, 1965.
- (48) J. P. CUVILLIER, Les communautés rurales, p. 85 i ap. 1.
- (49) Idem, p. 94-95.
- (50) Idem, p. 85.
- (51) Comunicació presentada al II C^ol.loqui d'Història Agrària, Barcelona, 1986. En premsa.
- (52) P. VILAR, Catalunya, II, p. 147-148.
- (53) Per a un estat de la qüestió (que caldria actualitzar) sobre l'epidèmia, vegis Jaume SOBREQUÉS, La Peste Negra en la Península Ibèrica, "Anuario de Estudios Medievales", VII, 1970-1971, p. 67-101.
- (54) Consuetudines diocesis gerundensis, edició de Jaume COTS i GORCHS, Barcelona, 1929, p. 128; i Jaime VILLANUEVA, Viage literario, XIV, Madrid, 1850, p. 13.
- (55) Antoni PLADEVALL, La disminució de poblement a la Plana de Vich a mitjans del segle XIV, "VI Assamblea d'Estudis Comarcals", Vich, 1962, p. 23-35.
- (56) P. VILAR, Catalunya dins l'Espanya moderna, II, p. 147-151.

- (57) Ramon d'ABADAL, Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya, Barcelona, 1972, p. 15-19, i Josep IGLESIAS, El poblament de Catalunya durant els segles XIV i XV, "VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón", Madrid, 1959, p. 247-270, i El fogaje de 1365-1370. Contribución al conocimiento de la población de Cataluña en la segunda mitad del siglo XIV, "Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona", XXXIV, Barcelona, 1962, p. 247-356.
- (58) Josep M. SALRACH-Eulàlia DURAN, Història dels països Catalans. Dels orígens a 1714, II, Barcelona, 1982, p. 893.
- (59) R. d'ABADAL, Pere el Cerimoniós, p. 38-40.
- (60) Sobre els masos que caigueren ad benevisum vegis Josep M. PONS GURI, Documentos sobre "fogatges" de Montclús y de Montseny (s. XIV), "Archivo Histórico y Museo Fidel Fita", 4, Arenys de Mar, marzo 1960, p. 2-18. I sobre la incorporació de masos rònecs, el treball d'Oriol Anguera de Sojo citat a la nota 7 i les notícies i reflexions de P. VILAR, Catalunya dins l'Espanya Moderna, II, p. 151-159.
- (61) Els subestabliments, tant freqüents en la documentació catalana dels segles XIV-XV, semblen partir d'una acumulació prèvia de terres a mans d'una capa pagesa benestant. Vegis al respecte la tesi de llicenciatura de Maria Josep Castillo citada a la nota 20.
- (62) Aquesta seria la causa de les dificultats econòmiques dels cisterencs que tradicionalment practicaven l'explotació directa de llurs terres, segons Agustí ALTISENT, Les granges de Poblet al segle XV, Barcelona, 1972, p. 111-122.
- (63) La productivitat del treball és un concepte fonamental de l'anàlisi marxista. Vegis al respecte l'obra de Guy Bois citada a la nota 36.
- (64) Per a la reflexió de Marc Bloch sobre la crisi de les fortunes senyorials i la "reacció senyorial" consegüent, vegis La historia rural francesa, Barcelona (Crítica), 1978, p. 340-377.

- (65) P. VILAR, Catalunya dins l'Espanya moderna, II, p. 152.
- (66) P. FREEDMAN, The enservment process, p. 239-244. Tanmateix, com ha demostrat Golobardes, també hi ha molts exemples de pagesos benes-
tants que aprofitaren la crisi de la mà d'obra per a negociar amb
els senyors en condicions avantatjoses la redempció de les servi-
tuds i la conversió de les tinences servils en tinences emfitèuti-
ques (M. GOLOBARDES, Els remences, I, p. 181-194).
- (67) Es la creació del que Guy Bois en diu un "surprélèvement", en el ca-
mí d'una reforma política que porta a l'estructuració d'un feudalís-
me centralitzat. Vegis l'obra citada a la nota 36.
- (68) Vegis alguns exemples de l'aplicació del Ius maltractandi als tre-
balls de P. Freedman (The Catalana "ius maltractandi", i Catalan
lawyers) citats a la nota 21.
- (69) Vilar (Catalunya dins l'Espanya moderna, II, p. 153) parla d'una
reacció senyorial violenta en el pla jurídic i també (p. 157) d'una
reacció en el pla econòmic, i Freedman sosté sense reserves aquesta
idea, però caldria poguer mesurar l'abast d'aquestes reaccions (geo-
gràficament i quantitativament), d'una banda, i la presa de conscièn-
cia de la classe pagesa en el nou clima econòmic amb la mirada posa-
da en aquella categoria de pagesos que van poguer aprofitar la cri-
si de la renda senyorial per millorar de posició, de l'altra. Què
va ser més decisiu per a l'impuls del moviment pagès, el primer fac-
tor o el segon ? O més aviat la interacció de tots dos ?
- (70) Sobre la mecànica de la capbreuació, vegis J. TOS I URGELLÉS, Trata-
do de la cabrevación, Barcelona, 1784.
- (71) Molts exemples d'aquests nous establiments, als treballs de Coral
Cuadrada i Montserrat Richou citats a les notes 20 i 23.
- (72) M. GOLOBARDES, Els remences, I, p. 189 i s.
- (73) Vegis al respecte l'escriptura publicada per J.P. Cuvillier^{2/} (Les com-
munautés rurales, ap. 2, p. 102-103) on l'establient justifica la
conversió de la tinença servil en tinença emfitèutica per criteris
econòmics.
- (74) Antoni MIRAMBELL I ABANCO, L'emfiteusi en el dret civil de Catalunya,

- Facultat de Dret, Universitat de Barcelona. Tesi doctoral inèdita.
- (75) Jean-Pierre CUVILLIER, Una societat en crisi: la sagrera, la parròquia i el castell de Taradell després de la Pesta Negra (1352-1365), "Ausa", 66-67, 1970, p. 223-241.
- (76) Per a la qüestió de la presència dels homes de la ciutat al camp com a titulars de drets reals i personals, vegis Christian GUILLERÉ, Ville et féodalité dans la Catalogne du bas Moyen-Age, a La formació i expansió del feudalisme català, "Estudi General", 5-6, Girona, 1985-86, p. 447-466.
- (77) El primer en plantejar la qüestió dels masos rònecs com element de conflicte fou Oriol Anguera de Sojo (vegis el treball citat a la nota 7). Posteriorment el tema ha estat représ per P. Vilar (Catalunya dins l'Espanya moderna, II, p. 154-158) i per M. Golobardes (Els renaixements, I, p. 181-194).
- (78) Ens referim als estudis de Coral Cuadrada i Maria Josep Castillo citats a les notes 20 i 23, i al treball d'Antoni Ll. SANZ, La paborria d'Aro de la catedral de Girona, 1180-1343, a La formació i expansió del feudalisme català, "Estudi General", 5-6, Girona, 1985-86, p. 419-436, però, de fet, aquestes diferències ja havien estat assenyalades per Hinojosa (El régimen señorial, p. 268).
- (79) Les dades estadístiques, "arrodonides" per nosaltres, procedeixen del treball d'Antoni Ll. Sanz, citat a la nota anterior.
- (80) El batlle de la baronia dels Desbosch, al Maresme, és també un remença, com explica Coral Cuadrada a la comunicació presentada al II Col·loqui d'Història Agrària: La pagesia medieval, una classe homogènia ? (en premsa)
- (81) Vilar es pregunta "¿revolució de la prosperitat o de la misèria?", i respon "de totes dues, sens dubte" (Catalunya dins l'Espanya moderna, II, p. 158).
- (82) Obviament, aquesta proposta d'interpretació de la crisi social agrària no compta amb les dades empíriques necessàries a Catalunya. Mentre no es facin les investigacions pertinents restarem, com aquí i ara, en un terreny especulatiu, prenent dades de les economies veï

nes aportades per E.J.Hamilton (Money, prices and wages in Valencia, Aragon and Navarra, 1351-1500, Cambridge, 1936) i ja emprades per Vicens i Vilar, i aplicant al cas català models d'anàlisi de la primera crisi feudal construïts per a altres regions i països europeus. Penso amb treballs de Rodney Hilton, Emmanuel Leroy Ladurie, Guy Bois, etc.

- (83) La tendència alcista dels anys immediatament posteriors a la Pesta Negra sembla un fenomen acceptat per tothom, si bé interpretat de maneres diferents: uns proposen explicacions de caràcter monetarista, altres pensen en l'equació població/producció i altres en la productivitat del treball.
- (84) Claude CARRÈRE, Barcelona 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi, I, Barcelona, 1977, p. 452-456.
- (85) Insistim en la idea que tot és una construcció teòrica, especulativa, però verosímil pel fet que la marxa de l'economia catalana en aquella època de crisi no deu ser massa diferent de la d'altres formacions socials feudals.

LE RÔLE DE LA MONARCHIE DANS LES REVOLTES PAYSANNES
DE LA PENINSULE IBERIQUE (XIV-XVème SIÈCLES). UN
ESSAI D'INTERPRÉTATION.

Monarchie et féodalisme

Les monarchies de la péninsule se constituent environ 1 an mil à partir d'un sorte de compromis entre des lignages d'origine ancien, lesquels, jai llissent du processus de féodalisation en position dominante (en exerçant la potestas royale), et l'aristocratie laïque et ecclésiastique issue du m^ême processus. La nature du pacte c'est la défense et l'élargissement de leurs conquêtes sociales. Ce la veut dire que la mission principale des monar chies féodales c'est d'assurer l'ordre établi. Les textes des pactes féodaux (convenientiae) et des serments de fidélité (sacramenta) expriment quelques aspects de la mise en place de ce compromis. Juris tes, chroniqueurs et hommes d'Eglise, de leur côté, s'occupent de légitimer les nouvelles dynasties. Et la consolidation de ces monarchies se produit en m^ême temps que leurs dispositions légitiment le syst^ême féodal lui-même et ses mutations. Jusqu'à la fin du Moyen Âge les rois restent hors du conflit seig neurs/paysans. A vrai dire, pendant la croissance, les résistances paysannes au féodalisme sont de ca ractère local et fragmentaire et les seigneurs ont instruments de contrainte pour maintenir ordre. L'appel des uns ou des autres à la monarchie est, donc, exceptionnel. Mais il y a d'autres formes d'intervention du pouvoir royal sur les relations sociales: pressée par les féodaux, la monarchie légitime la contrainte. A las Cortes de Cervera de

1202 le roi Pierre II d'Aragon approuve une constitution autorisant les seigneurs à maltraiter en toute impunité leurs paysans qui n'ont pas le droit d'appeler la justice royale. À les Cortes de Barcelone de 1283 Pierre III legalise la redimētia, c'est à dire, la servitude de la terre, interdit aux paysans des seigneurs d'exercer le droit d'asile aux villes et terres du domaine royal et aussi reconnaît que ses agents ils n'ont pas le droit d'entrer dans les domaines de la noblesse. Des Cortes à l'avenir, comme celles de Barcelone de 1299, ratifient ces dispositions.

de se unir
du
dans

Le système féodal n'est pas une machine sans problèmes. À vrai dire, il y a la contradiction principale qui oppose seigneurs et paysans et des contradictions secondaires qui opposent parmi elles les différentes catégories du bloc féodal. Ceci signifie que la théorie des trois ordres, tel qu'il exprime l'évêque Adalbert de Laon vers l'an 1020, c'est un modèle idéologique clerical éloigné de la réalité sociale. Tel que Le Goff et Duby ils ont signalé, ce modèle des trois fonctions postule une sorte de domination de l'Eglise sur la société des laïques, et on peut imaginer qu'il porte vers la théocratie. Mais, on le sait bien, cette conception idéologique, confrontée à l'idée du pouvoir impérial, échoue tel que son antagoniste pendant le XIIIème et XIVème siècles face à l'idée de la royauté. À vrai dire, le bout de la croissance médiévale est en même temps la période de l'affirmation des monarchies qui, puissantes grâce à l'aide des villes, elles élargissent leur champ

d'action et envisagent de découper les privilèges des aristocraties.

L'histoire des royaumes péninsulaires s'inscrit dans cette dynamique, mais des rois tels que Alphonse X et Pierre I de Castille et Pierre III et Pierre IV d'Aragon amorcent une démarche vers l'autoritarisme sans succès puisque ils se trouvent confrontés à des formidables réactions aristocratiques. En lutte contre Pierre I, la noblesse avait réussi à tuer le roi et introniser son candidat (Henri de Trastámara) et à consolider sa position. Au XVème siècle, Jean II et surtout Henri IV de Castille avaient été des jouets en mains de l'aristocratie ~~(X)~~. A la Couronne d'Aragon, épuisées les ressources matérielles de la monarchie ~~dans la lutte~~, la confrontation décisive attend à la seconde moitié du XVème siècle: elle devient la guerre civile catalane de 1462-1472. Le commun dénominateur de ces confrontations est remarqué par la dispute parmi les hommes du pouvoir, définie soit par sa proximité soit par son éloignement du roi. Bien entendu, l'institution monarchique n'est pas mise en question, mais on peut discuter son degré d'autorité et, s'il faut, la propre légitimité du roi qui peut être tué ou dépossédé et remplacé par un roi plus docile. Bref, à l'automne du Moyen Âge la prétendue harmonie sociale conçue par le modèle idéologique des trois ordres rest déjà très éloignée.

On peut penser que la place est prise par deux conceptions idéologiques qui envisagent disputer l'hégémonie. D'un côté on peut faire attention à ceux qui restent les plus attachés au modèle de distribution

du pouvoir issu de la révolution féodale. Le noyau le plus puissant est formé par l'aristocratie militaire et de sang. De l'autre côté il y a la monarchie, ses collaborateurs les plus proches, les villes et l'Eglise, toujours intéressés à domestiquer l'aristocratie de sang. Pour eux, il s'agit de rendre la monarchie plus efficace, plus capable de faire face aux problèmes de la nouvelle étape, c'est pour cela que ces hommes postulent une croissance du pouvoir central, contraire aux pouvoirs locaux de l'aristocratie. Cette formule politique, qu'on peut dire féodalisme centralisé, est plus favorable à la reconstruction de l'Etat. Si l'on veut, on peut dire qu'il s'agit de deux légitimités: une légitimité seigneuriale qui a ses racines aux pactes et serments de fidélité du XIème siècle, et une légitimité monarchique que, après la renaissance du droit romain, trouve sa justification à l'ancienne image du roi : tel qu'incarnation de la potestas publique et que, par le soutien de l'Eglise, elle a aussi une justification de droit divin. Après cette réflexion, peut-être qu'il soit inexact d'ajouter l'idée que les mouvements paysans avaient été pris parmi ces deux légitimités. Peut-être qu'il serait plus exact de penser à une paysannerie qui essaie de profiter des conflits de légitimités pour exprimer le mieux leurs revendications. Mais, pour mieux comprendre le temps des révoltes, il faut attendre l'évolution de l'économie.

Crise du féodalisme et réaction sociale

A la logique d'un système basé à l'exploitation et mis en tension correspondent des issues opposées de ses composants: les seigneurs essaient d'acroître le prélèvement et les paysans de se débarrasser le plus de la ponction.

Avec Marc Bloch, on peut dire que la chute du revenu seigneurial à partir du XIVème siècle, tourne la page de l'histoire. Toutes les contradictions se rendent plus aiguës: les conflits au sein des groupes dirigeants, les luttes noblesse/monarchie, les conflits entre seigneurs et paysans. Au bout, la réaction seigneuriale plongeant sur la paysannerie et la guerre l'estent les possibilités de recuperation. Mais l'impact de la crise n'est pas pareil pour tout le monde. Par rapport à la paysannerie il est un facteur d'inégalité. Une couche profite les ~~depeuplements et les hausses des prix du blé~~ pour élargir les exploitations. Pour ces hommes la distance matérielle à l'égard des seigneurs se raccourcit tandis que leur capacité de réponse à la résistance seigneurial s'acroît. Ces paysans, aisés, épanouis sent l'horizon mental, ils modifient le système de valeurs et ils atteignent une conscience plus lucide de leur situation. Ils luttent pour forcer la chute du servage, des mauvais traitements et des prestations arbitraires. On peut dire qu'ils se mobilisent pour acquérir la condition juridique qui correspond à leur position économique. D'autres paysans, manou-vriers et aussi petits laboureurs, habitent les pires terres, décimes par les mortalités, ruines par

→ (C)
~~pour tout le monde~~

la crise, soumis à une forte contrainte seigneuriale, et aussi subordonnés économiquement aux paysans aisés, ils mènent la lutte du désespoir.

Il faut remarquer la réaction seigneuriale. Éloignés de la production, les seigneurs avaient essayé de faire payer la facture aux paysans, la monarchie et les royaumes voisins. L'époque de la crise est celle des guerres civiles et des luttes parmi les royaumes chrétiens; et les guerres, on le sait, sont pour la noblesse militaire une source de revenus supplémentaires, moyennant le pillage, les rachats et les contributions extraordinaires. Le plus représentatif de ces conflits est la guerre des Deux Pierres (Pierre I de Castille et Pierre IV d'Aragon), de 1356 à 1369.

de la crise

Moins spectaculaire mais plus efficace pour les seigneurs est la pression sur la paysannerie avec l'endurcissement des conditions de la tenure et des dépendances. En Catalogne il y avait, après la Peste Noire, une dernière et plus grande expansion du servage: charges de formariage ("ferma d'espoli"), taxes d'héritage ("intestia", "exorchia"), attachement à la terre (homo proprius, solidus et affocatus), rachat de la condition servile (redimentia), ius maltractandi, etc. On peut imaginer quelle sorte d'arme pour la réaction seigneuriale avait été ce ius maltractandi. Il donnait aux seigneurs le droit de s'emparer sans jugement des biens et de la personne des paysans. Et sans doute elle avait été utilisée pour forcer la paysannerie à accepter la restauration des prestations et corvées et l'introduction de

charges nouvelles. En Castille on connaît que les seigneurs avaient abusé du droit de gîte et avaient pratiqué le prélèvement sauvage: contributions arbitraires et banditisme nobiliaire.

Un peu partout, les terres abandonnées par la crise démographique elles étaient un point de friction entre seigneurs et paysans. Mais on peut comprendre que à la Catalogne Vieille, pays modèle de la petite exploitation paysanne et de l'habitat dispersé (le "mas"), avec une couche moyenne de la paysannerie très active, la dispute par la possession des terres des mansi abandonnées elle doit être tout à fait dure: d'un côté les paysans survivants intéressés à élargir leurs tenures; et de l'autre les seigneurs qui veulent profiter la réoccupation de ces terres pour les faire payer les frais de la crise.

Il y a d'autres conduites seigneuriales, moins violentes. À cette catégorie on peut placer les révisions des relations agraires: conversions de vieilles precariae en emphytéoses, formule juridique qui donnait stabilité, mais qui comportait le paiement des droits d'entrée et quelque fois la renégociation du cens; expansion des baux au détriment des censives; conversion des servitudes en paiements fixes; réduction des prestations en nature ou à parts de fruits par prestations en monnaie ou en quantités fixes de produit (reductiones ad censum certum); etc. Le contrôle accru des seigneurs sur les moyens de production et les forces productives aboutit le XIVème siècle à l'élaboration d'innombrables "capbreus", c'est à dire, inventaires de tenures paysan

nes avec la description et la nature des terres, quelque fois la surface, le nom des tenanciers, l'histoire de leurs droits sur la tenure, et les cens.

Les seigneurs considéraient aussi la monarchie comme une institution à succioner. Mais à cette époque-là les concessions des rois à l'aristocratie sont arrachées. Il arrive aussi qu'un roi d'Aragon, ruine par ses propres conseillers, doive demander de l'argent aux villes pour se nourrir. De telles monarchies, attrapées par la crise et par la pression de leurs aristocraties, qu'est-ce qu'elles font pour reagir?

Comme la noblesse, la monarchie # essaye de tirer le plus de ses sujets. D'abord il y a le prélèvement qui frappe les paysans et les villes du domaine royal, et les droits sur le commerce, les mines, les salines et la monnaie. En circonstances exceptionnelles, les redevances ecclésiastiques elles mêmes sont aussi mises partiellement au service de la monarchie. Mais les villes sont les plus sollicitées par les rois. L'exemple de Barcelone il est illustratif: la ville avait été le soutien matériel de la politique imperialiste du roi Pierre IV, mais au prix de reorganiser tout son système impositif et créer la dette publique. Finalement on doit considérer les Cortes. Tel qu'elles fonctionnent en Catalogne, la noblesse, l'Eglise et les citoyens ils offrent de l'argent à la monarchie pour réussir à des actions politiques et militaires et surtout à une législation que la monarchie approuve. On dit que en Catalogne

les sujets achètent les constitutions au roi. Mais aussi le roi profite le cadre de les Cortes pour faire écouter ses demandes d'argent. La monarchie avait tiré aussi le maximum des juifs.

Il va de soi que l'argent ^{qui} arrive au roi, encore que actroye par l'Eglise, les villes ou la noblesse, vient toujours des paysans, des gens des métiers et des marchands. Alors on peut se poser la question, qu'est-ce que préfère le paysan, rester sous la seigneurie du roi ou de l'aristocratie? Généralement on dit que le roi est le meilleur seigneur, mais changer de seigneur comme se débarrasser du servage, est pour la plupart un acte mercantile pas libre de risque. Les rois ont la mauvaise habitude d'aliéner leurs seigneuries. A la fin du XIVème siècle la monarchie catalane essaie d'amorcer une politique de récupération juridictionnelle en demandant aux paysans des villages affectés le soutien économique de l'opération. Pour le roi Martin I, il s'agit de racheter les seigneuries que leurs prédécesseurs ils avaient aliénées à la noblesse. Comme il va de soi la noblesse pose des obstacles à l'opération, mais ce qui est étonnant c'est que les paysans ne sont pas unanimement favorables à cette démarche. Pour eux il s'agit d'une opération économique: il faut négocier avec les agents du roi le montant global et les éventuelles compensations, emprunter l'argent pour le rachat et calculer le temps d'amortissement. Les paysans plus aises et libres soutiennent la politique royale, mais les paysans de tenure servile sont réticents. Et c'est logique: le servage, très lourd pour ces paysans et uni à la seigneurie foncière, n'est pas touché par l'opération royale. Quoi qu'ils pas

fin

financièrement

sent sous la juridiction du roi, ils doivent rester soumis au servage des mêmes seigneurs de la terre et leur condition n'envisage pas d'amélioration. Mais, à partir d'ici la monarchie commence à considérer le servage comme un obstacle politique et une condition sociale anachronique, et les paysans à regarder le roi comme un espoir de libération.

Il va de soi que la situation économique et la condition juridique des paysans n'est pas la même dans chaque royaume ibérique, non plus l'équilibre politique intérieur et la structure économique générale, si importants à l'évolution sociale.

Paysans et seigneurs à la Couronne de Castille

Dans les terres du roi de Castille plus qu'ailleurs les conflits sociaux du XIVème et XVème siècles se trouvent étroitement conditionnés par le problème des relations entre la monarchie et la noblesse. L'intronisation d'Henri de Trastámara l'année 1369 marque le triomphe absolu de la réaction aristocratique en face des villes, des classes populaires et de la monarchie elle-même. Alors l'histoire de la nouvelle dynastie est elle celle d'une claudication presque constante à l'égard des exigences nobiliaires: donation presque massive de terres, villes et droits du patrimoine et de la juridiction du roi à la noblesse, et diffusion de la institution du "mayorazgo" que protège la propriété féodale. Cette faiblesse de la monarchie, la puissance de l'aristocratie et la pression seigneuriale sur les classes populaires expliquent la persistance des mouvements sociaux et la relative absence du roi dans les con

flits. Mais, il faut faire distinction entre la Gali
ce et les pays proprement castillans.

A cette époque-la Galice est un pays profondément
feodal. Il y a une aristocratie laïque et ecclesiastiq
ue tout-puissante et très indépendante: après les
XI et XIIème siècles, le pays a resté un peu écartée
de la grande histoire castillane de l'expansion pe
ninsulaire. Au niveau des mouvements sociaux, ce qui
distingue la Galice de la Castille est le degré d'or
ganisation, la combativité et les larges dimensions
des conflits les plus importants: les guerres "her
mandiñas" de 1431 et de 1467-1469. Les combattants
sont la plupart des paysans, quoi qu'il y a aussi
d'artisans et, à la direction, un nombre important
de petits nobles. Au début, le mouvement présente
des analogies avec les "hermandades" castillanes,
puisque, tel que celles-ci, les "hermandades" gali
ciennes sont formées avec une couverture légale com
me des milices populaires pour le rétablissement de
l'ordre, la contention du banditisme nobiliaire et le
soutien de l'autorité royale. Mais, à différence de
la Castille, le mouvement prend rapidement un carac
tère antiféodal en même temps que son organisation
devient plus complexe. Les révoltes détruisent plu
sieurs maisons fortes, assiègent des châteaux, essa
ient de prendre une ville comme Santiago et se bat
tent au champ ouvert avec les forces seigneuriales.
La composition relativement hétérogène des "herman
diños", utile au départ, devient faible à la fin,
quand le mouvement radicalise ses objectifs et la
petite noblesse abandonne la lutte. La monarchie

elle n'intervient que ponctuellement dans l'affaire. Jean II essaie la médiation en 1431 et son "corregidor", Garcia de Hoyos, soutient la répression. La seconde guerre "hermandiña" avait été plus forte encore et pour la dominer il avait fallu l'appel aux feodaux de Leon, Castille et Portugal.

A la terre strictement castillane, celle qu'aujourd'hui nous disons la Meseta, les mouvements antiseigneuriaux sont très nombreux, mais très différents par rapport aux mouvements "hermandiños": ils sont moins puissants, moins organisés, plus spontanés et locaux. On peut exprimer le localisme de ces mouvements, par l'omniprésence de la ville; et leur portée mineure, par la particulière structure de classes de la société castillane. Tout ça est une conséquence de la conquête et de l'organisation sociale de l'espace: la "Reconquista" et la "Repoblación". Pendant le XIème siècle les castillans ont occupé un espace immense, entre les fleuves Duero et Tago, où ils ont bâti les fondements d'une économie orientée vers l'élevage. L'époque de la croissance a été ici une période de luttes parmi les villes, les villages, les communautés paysannes, les institutions ecclésiastiques et l'aristocratie de sang pour le contrôle des pâtures et des routes du bétail. Au bout l'espace a été maîtrisé par un certain nombre de villes royales, dotées d'institutions de gouvernement ("concejos"). Pendant le XIème et le XIIème siècles la mission de ces villes a été d'organiser le peuplement, l'exploitation économique et la défense de l'espace compris dans leurs vastes finages ("alfo

ces"). En même temps, du à la logique économique et militaire, émerge de ce milieu une couche dirigeante formée d'éleveurs les plus riches, ceux qui ont des chevaux et des armes pour faire la guerre ("caballeros villanos"), qui accaparent les fonctions plus importantes et deviennent l'aristocratie urbaine. Pour désigner la contrainte que ces oligarchies urbaines exercent sur les paysans, petits éleveurs et artisans ("pecheros") on parle aujourd'hui de seigneurie collective, mais il faut distinguer cette aristocratie urbaine de l'aristocratie de sang et aussi des citoyens, tel qu'on les trouve dans les autres royaumes européens. La fonction militaire des "caballeros villanos", qui les rapproche à l'aristocratie de sang, elle aussi les éloigne des citoyens d'autres sociétés féodales. Et, à contraire, l'insertion de cette aristocratie urbaine dans la production (l'élevage surtout) elle l'éloigne de l'aristocratie de sang. Il va de soi alors que la ville de la Meseta castillane, plus qu'un centre financier, mercantile ou d'artisanat, est un centre administratif et militaire et un organisme qui dirige la production.

Cette structure de classes est chargée de conséquences. Dans un premier niveau il y a un antagonisme entre paysans et petits éleveurs, qui habitent la plupart dans les villages des "alfoces", d'un côté, et les oligarchies urbaines, de l'autre part. Les sources sont pleines de références à ces conflits épisodiques, qui ne dépassent jamais le cadre de la ville et sa campagne. On peut dire que la puissance

des aristocraties urbaines est si forte qu'elle interdit la coordination des actions et le développement d'un mouvement paysan de portée régionale. Mais dans cette ensemble, qu'on appelle "comunidad de villa y tierra", fonctionne aussi une solidarité verticale que s'exprime comme une réponse aux agressions de l'aristocratie de sang. Les magnats, qui ont de vastes seigneuries, et occupent les dignités plus hautes du royaume, pratiquent le banditisme dehors de leurs domaines, utilisent leur position politique pour imposer des contributions extraordinaires aux villes royales et plusieurs fois ils obligent au roi leur donner la seigneurie de certaines villes. La plupart des mouvements antiseigneuriaux jaillissent de ces circonstances et expriment toutes les contradictions de la société castillane. En face des agressions de l'aristocratie de sang il y a trois sortes de réponses: d'abord la protestation peu efficace des procureurs des villes royales aux Cortes; après les actions violentes dans la ville et son finage contre les agents seigneuriaux et le seigneur même; et au bout l'organisation d'"hermandades" qui défendent, contre l'aristocratie de sang, la monarchie, le patrimoine royal et les privilèges des villes. Mais ces "hermandades" ont une composition sociale hétérogène qui teste sa dynamique: les combattants sont des paysans qui peuvent aussi poser en question le système tandis que les dirigeants sont "caballeros villanos" et petite noblesse de sang qui veulent maintenir sa position dans le système. Le destin final par conséquent, est sa dissolution après avoir

joué le rôle de bastion défensif de la société "conce ce jil". Le roi, trop faible, n'avait pas réussi à ti rer par tie de ces mouvements pour affirmer leur auto ri té.

Paysans et seigneurs à la Couronne d'Aragon

Au contraire de la Castille, la Couronne d'Aragon avait fourni des exemples contrastés du rôle actif de la monarchie dans les conflits sociaux. À Majorque paysans ("forans") et seigneurs ("ciutadans") en lutte (1450) avaient fait appel au roi, et Alphonse V d'Aragon avait envoyé à leur tête une armée de mercenaires italiens ("sacconi"), dirigés par le vice-roi de Sardaigne, Francesco d'Orill, qui avait écrasé la révolte (Inca, 1452). Parmi les causes du mécontentement paysan on peut remarquer la macrocephalie de la ville de Majorque avec les institutions du gouvernement contrôlées par les "ciutadans", l'irrégulière distribution des impôts, la conduite arbitraire des autorités majorquines en matière d'approvisionnement et des prix et, en résumé, le drainage des excédents de la campagne vers la ville moyennant le prélèvement foncier, les droits de justice, les impositions ecclésiastiques, l'intérêt des emprunts, les "con sals", les contributions extraordinaires, etc. Et on peut imaginer les "raisons" du roi pour intervenir au côté des seigneurs: d'un côté, le radicalisme des "forans" et la faiblesse des seigneurs menaçait la survivance du système féodal et de l'autre, la fidélité des féodaux majorquins, bien valait le prix d'une intervention.

En Catalogne le phénomène agit tout à fait différent. Le mouvement paysan qui debuta vers 1380-1390 bientôt prit forme organisée, il se laissa consoiller par des hommes de loi et demanda au roi de devenir le juge; bien entendu les paysans à son tour offrirent une forte somme pour aider la politique mediterraneene de la monarchie. Les Trastamara, qui toujours avaient besoin d argent et ils n envisageaient aucune possibilite de l obtenir des classes dirigeantes catalanes, avec lesquelles ils menaient une lutte parlementaire par la distribution du pouvoir ("pactisme" ou feodalisme centralise?), ils avaient accepte d examiner une partie des revendications paysannes, et ils avaient convoque les seigneurs a son tribunal. Les refus de ceux-ci à se presenter, la sentence royal laissant temporairement sans effet les servitudes (Sentence Interlocutoire de 1455) et la negative des seigneurs à respecter cette sentence expliquent la demarche vers la lutte armee, que, avec d intermittences, s etait allonge jusqu'a 1486. Pendant ce temps là, le conflit "constitutionnel" et la lutte de classes avaient agi ensemble, et, de 1462 a 1472, on assiste à une guerre civile pendant laquelle l "armee" paysanne defend la legitimite de la dynastie qui ecoute ses plaintes, tandis que la plupart de l armee seigneuriale lutte pour se debausser de cette même dynastie, reputée illégitime du fait que, en acceptant juger le litige paysan, on considere qu'elle a viole les constitutions. Mais plus significatif encore c'est que, la guerre civile finie avec une victoire royaliste, la monarchie

avait eu besoin de quinze années pour promulguer une sentence (Sentence Arbitrale de Guadalupe, 1486) qui, donnant certaines satisfactions aux paysans, pourrait elle être acceptée par des seigneurs devenus plus domestiques: la sentence donnait support à l'essentiel du système féodal, mais elle abolissait le servage.

* * * * *

On peut discuter sur les mots. Comme nommer ces événements? Émeutes, mouvements, révoltes, tentatives de révolution, luttes de classes? Pour la Catalogne, peut-être le cas plus connu, on peut distinguer entre les paysans plus pauvres et radicaux auxquels la sentence n'avait signifié aucune amélioration significative (ils avaient attente contre la vie du roi en 1492), et la couche moyenne et les coqs du village qui avaient se débarrasser du servage pour consolider au niveau du droit leurs positions économiques du fait. Quel a été le but des uns et des autres? On peut parler de révolution de la misère et révolution de la richesse, tel qu'il dit Pierre Vilar. En tout cas il s'agit de la lutte de classes, mais plus que la lutte elle-même, ce que en profondeur explique la démarche, c'est la force matérielle des contendants, qui à son tour s'explique pour l'évolution de la conjoncture: au temps de la crise et des mortalités, la redevance féodale décline tandis qu'un secteur de la paysannerie peut améliorer sa position économique. Encore une fois, la révolte des paysans catalans est un exemple à ce sujet. La même mouvement montre aussi qu'on ne peut pas ignorer la conjoncture politique ni mépriser l'habileté des dirigeants paysans à profiter les contradictions du

système.

Ici il y a une prise de conscience de la classe paysanne. Et le rôle de la monarchie est clair. Encore qu'elle écoute les revendications paysannes et soutient le programme réformiste du mouvement "remença", pour l'essentiel elle reste fidèle au pacte féodal et à son compromis de préserver le tissu de relations établies. En quelque sorte la Sentence Arbitrale de Guadalupe traduit bien ce qu'il y a de conjoncturel dans une alliance paysannerie/monarchie, et le propos des rois Trastámara d'utiliser la guerre paysanne pour renforcer leur autorité en Catalogne.

Mercè Aventin et Josep M. Salrach
(Université de Barcelone)

Adresse personnelle:

Mercè Aventin et Josep M. Salrach
C/ Joan Güell 149-153, 6è, 5a
08028 BARCELONE (Espagne)
Tél. 330-15-96

Pròleg al llibre de Xavier Bou: El domini de Sant Cugat al Vallès al s.X

El llibre que aquestes ratlles volen prologar és el primer treball d'historiador de Xavier Bou. Sens dubte, un treball ~~meritori~~ que mereix elogis, tant pels coneixements i reflexions que aporta com pel sacrifici que la seva realització ha suposat. En un país com el nostre on la investigació, en especial la d'història medieval, no és quasi mai remunerada -el que dona la mesura de la pobresa dels nostres coneixements i del tercermundisme de la nostra cultura-, escollir l'ofici d'historiador i esmerçar temps en la recerca resulta una mica heroic, molt vocacional, si més no. Tanmateix, és en cert sentit esperançador que avui més que ahir les institucions assumeixin si més no la tasca prou costosa -és cert- d'editar treballs com aquest que altrament restarien oblidats. Per a un historiador jove i generós, com s'escau, moltes vegades això ja és compensació suficient per a no deixar-se vèncer pel desànim i perseverar en la tasca dura de la investigació. Amb egoisme, voldria que aquesta fos la opció de l'autor d'aquest llibre. Per tant, i abans de seguir més endavant, les meves felicitacions a l'historiador i a la corporació que ha editat aquest llibre.

Xavier Bou s'ha proposat amb ell apropar-nos a alguns aspectes de la vida dels vallesanos de mil anys enrera, emprant per a aquest fi la informació que proporcionen els documents del segle X del cartulari de Sant Cugat. L'objectiu s'aconsegueix plenament perquè el medievalista coneix l'ofici i té les dotes de l'investigador. Llegeix els documents amb cura i atenció, sense pressa, vigilant per descobrir matisos, trets comuns i originalitats; allò que pot ser significatiu i mostrar un procés amb canvis i continuïtats. Així, per exemple, no és pas poc important saber què sembraven els pagesos del Vallès, quin bestiar tenien i quin us feien de l'aigua pel conreu. No és poc important perquè l'historiador ha de "pensar" la història, reflexionar sobre les dades del seu terreny i preguntar-se, per exemple, si aquella societat en procés de feudalització creava la seva pròpia civilització agrària o si, per contra, el sistema vegetal era més pesant i durador, en certa manera, autònom del sistema social. Entenguem-nos: els pagesos de l'Any Mil sembraven blat i plantaven ceps perquè feia cents d'anys que ho feien o perquè els senyors -com per exemple l'abat de Sant Cugat- impulsaven aquests conreus en detriment d'altres? Per què l'horticultura i el regadiu no semblen tenir la importància que potser podrien tenir en el marc d'un altre sistema, per exemple l'islàmic? Si el feudalisme no hagués creat el seu propi sistema vegetal -el teixit de conreus-, podríem dir, al menys, que ~~va~~ portar fins a l'esgotament, fins

al bloqueig, la civilització agrària heretada del mon antic ? Aquest llibre ens porta a reflexionar sobre aquestes coses que van i venen de l'erudició a la teoria i viceversa. Xavier Bou, per exemple, troba pagesos que donen, venen, compren i arrenden terres, i l'olfacte d'historiador el porta a fixar-se en els límits de les propietats objecte de transacció i s'adona que sempre o quasi sempre les terres limítrofes tenen propietari, generalment un pagès. Pel que fa al segle X la conclusió s'imposa: el Vallès, tot i ser terra propera a la frontera, estava poblat i ben poblat; la petita propietat al·loera hi pesava molt ! I de seguit els interrogants, els dubtes de l'historiador, que impulsen la recerca: malgrat les lluites entre cristians i musulmans, va estar alguna vegada realment despoblat el Vallès ? Es pot parlar d'una continuïtat del poblament com d'una continuïtat de la civilització vegetal-agrària ? Al menys pel que fa al Vallès, una de les terres més riques de Catalunya com observa Xavier Bou, aquesta és la impressió. La natura de la documentació treballada, escriptures monacals recopilades per a validar els drets de propietat de Sant Cugat sobre les terres del seu domini, forneixen informació sobre ~~les~~ ~~terres~~ alguns aspectes de la societat i de l'economia del Vallès altmedieval, però en deixen altres en la foscor. L'historiador ho sap, per això, encara que se sorpren de que en els documents no li surtin els castells que sempre havíem imaginat que quadrículaven el territori, es mostra prudent i no en nega l'existència, n'hi ^(ha) prou amb apuntar que potser al Vallès, poblat d'antic, les fortaleses eren menys nombroses que a les terres de frontera i de colonització del Panedès, l'altra àrea d'expansió de Sant Cugat. Per aquests i per molts altres camins s'endinsa la recerca de Xavier Bou.

Com a historiadors catalans ens hem de felicitar que amb aquest llibre el seu autor ens doni les primícies del que algun dia no gaire llunyà serà una gran monografia sobre la primera etapa, la de formació i expansió, del domini santcugatenc. Sant Cugat, tothom ho sap, és un dels monestirs més antics i ~~de~~ importants -des de tots els punts de vista- de Catalunya, i posseïx el cartulari monàstic més extens i interessant de tots els publicats al nostre país. Doncs bé, per a vergonya de la nostra cultura, una font de tal riquesa, en la que han espigolat tots els medievalistes catalans i estrangers que treballen sobre Catalunya -hi han buscat institucions, fórmules jurídiques, elements de datació, vocabulari feudo-senyorial, informació de caire arqueològic- no ha estat encara objecte d'un estudi monogràfic, quan arreu -a Castella, França, Itàlia, Alemanya- dominis monàstics menys importants tenen la

seva monografia. Analitzar les raons d'aquesta mancança ens portaria de nou al principi d'aquest pròleg; a insistir en allò de la investigació sense ~~ajuts~~ ajuts, però també ens porta a reflexionar sobre les orientacions o desorientacions de la recerca en història medieval: a preguntar-nos per què els medievalistes del nostre país són tan polifacètics, és a dir, picotegen una mica de tot i publiquen muntanyes d'articles, enlloc de practicar la continença, especialitzar-se i donar uns pocs treballs, però madurs, és a dir, útils. ~~En~~ Em penso que una primera explicació rau en la miopia de la nostra institució universitària que pel sistema dels curricula i dels concursos de mèrits pre disposa a contabilitzar ~~la cultura~~ la cultura a pes. El greu d'aquest productivisme és la desorientació que revela.

Cada generació d'historiadors hauria d'interrogar-se sobre els objectius de la recerca i els millors camins per assolir-los, però a Catalunya els medievalistes semblen haver-se desinteressat definitivament dels problemes teòrics i metodològics, per recloure's en la curiositat de la mera erudició. La higiene intel·lectual exigiria preguntar-se, si més no de tant en tant, pel sentit de la recerca. Pels de fora, fins i tot pels nostres veïns de la pell de brau, el medievalista català d'avui és un bon menestral que coneix l'ofici, però no té l'impuls "creador" d'altres temps. Hereu d'una rica tradició -Soldevila, Abadal, Vicens-, construeix els treballs amb pulcritud i rigor, però resta aferrat a les dades amb menyspreu de la teoria. Tampoc és gaire amant de la síntesi. Les relacions del medievalisme català amb les d'altres latituds, com per exemple el francès -és miri com es miri, des de fa generacions, medievalisme capdavanter-, són ambigües: d'una banda se n'imiten les modes -història de la pobresa, dels marginats, de les mentalitats, de l'alimentació, de la sexualitat- sense raonar-ne la funcionalitat, i de l'altra s'expressa un refús amb l'argument, ben estúpid, d'un suposat colonialisme cultural. Tot plegat desorientació i una conseqüència greu: a casa nostra, la història, sobretot la medieval, està mancada de dinamisme i no ocupa el lloc que hauria d'ocupar en el domini de les ciències socials. Ciències aparentment més especialitzades i dinàmiques com l'antropologia, la geografia i la sociologia han llevat a la història el protagonisme aglutinador que hauria de tenir. Res d'estrany, doncs, que la Facultat d'Història faci una funció molt més de transmissora que no pas de creadora de cultura -el problema és la desproporció!- i, en reciprocitat, rebi menys ajuts que altres institucions universitàries i la carrera estigui fortament desprestigiada.

Sins la impressió -diria certitud- que en aquest camp de pobresa els medie

valistes són els més eixorcs. És alarmant, per exemple, la renúncia implícita de gairebé tots a pensar la societat feudal en termes de sistema; la renúncia a orientar la recerca cap a la comprensió de la lògica de la dinàmica social. És cert que la documentació medieval presenta dificultats específiques per a comptar homes, mesurar produccions i estudiar preus, però això no justifica la deserció de la història econòmica que, amb excepcions notables, resta si fa no fa al nivell en que la deixà la generació de Vicens, vint-i-cinc anys enrera. Em temo molt que mentre les magnituds econòmiques no siguin estudiades, no se'n copsi les tendències i no se'n busqui una interpretació en el marc d'una lògica del sistema feudal, la historiografia medieval catalana restarà a la prehistòria.

El lector es preguntarà, amb justícia, pel sentit que tenen aquestes lletanies de lamentacions al capdavant d'un llibre que preten estudiar els pagesos vallesans del domini de Sant Cugat al segle X. L'explicació -que no justificació- és que a voltes un acaba escrivint del que li preocupa més que no pas del que s'espera que hauria d'escriure, però també que l'estudi d'un domini monàstic, com el d'un poble o d'una família, és sempre un bon camp d'investigació per mirar de fer realitat aquesta idea: la de que les societats que ens han precedit s'han desenvolupat orgànicament impulsades per mecanismes racionals, és a dir, susceptibles de ser pensats, i que la principal missió de l'historiador és reconstruir en el seu laboratori els elements que n'expliquen l'evolució. Per entendre el món medieval, doncs, molt més que cap a l'imaginari, la feudalitat, els costums cortesans, els marginats o la cultura d'élite, ens cal dirigir la mirada cap el pagès, el camp -les seves mides-, les eines, les tècniques, la família rural -dimensions, capacitat de treball-, la collita i la renda; mesurar el pes de cada cosa i estudiar-nes les tendències. Aquest primer llibre de Xavier Bou ja s'orienta cap aquí. Només voldria desitjar que la recerca tingués continuïtat tot guanyant en profunditat -en una banda l'erudició, a l'altre la teoria!-, per tal que algun dia no llunyà el domini de Sant Cugat, tant estratègicament situat entre les dues ~~provincies~~ Catalunyaes, esdevingui laboratori d'anàlisi per a entendre l'evolució de la societat feudal catalana. Al capdavant, l'esperança, doncs.

Josep M. Salrach

París, 15 de desembre de 1987

PRÒLEG al llibre de Paul Freedman

L'autor d'aquest llibre -recull d'articles, en realitat-, l'historiador nordamericà Paul Freedman, professor de la Vanderbilt University i deixeble de Thomas N. Bisson, és avui un dels millors especialistes sobre la pagesia catalana medieval. Aquest recull dona la mesura de les seves recerques i coneixements sobre la condició sociojurídica de la pagesia catalana, especialment en el que fa referència a la qüestió de les servituds i al pensament i actuació dels juristes en el procés d'asserviment. Freedman coneix molt bé els arxius, la documentació, els textos legals i la bibliografia, i treballa amb rigor. Se situa així, ben merescudament, en la rica llista d'historiadors americans de diferents tradicions i generacions que escolliren la Península -i alguns d'ells les terres catalanes- com a camp de recerca: als noms ja històrics de Julius Klein, Earl Hamilton i Abbot P. Usher, entre altres, segueixen els de Charles J. Bishko, Robert I. Burns, Archibald R. Lewis, J. Lee Shneidman i Thomas N. Bisson, fins arribar a les darreres promocions representades per ~~Paul Freedman~~, John C. Shideler i James W. Brodman. Les recerques d'aquests hispanistes nordamericans i dels europeus constitueixen un patrimoni cultural notable i útil en la mesura en que se sumen als nostres esforços i contribueixen a enriquir els coneixements i a renovar els mètodes d'anàlisi de la història peninsular i catalana. Només una injustificada miopia i pobresa intel·lectual ens podria portar a considerar-los molestos competidors en un terreny, el de la història medieval, on, contràriament, el debat, la crítica i la circulació d'idees haurien de prevaldre com a millor profilaxi contra l'esclerosi.

Un llibre admet diverses lectures i valoracions. Jo voldria destacar i comentar quatre grans qüestions que, al meu entendre, planteja aquest recull d'articles: la cronologia del procés d'asserviment, la dialèctica franqueses/servituds, la problemàtica entre el dret escrit i el costum i el paper dels juristes en la història de la pagesia.

Quant a la cronologia, Freedman parteix dels segles IX i X quan el sistema antic s'enrunava i de les seves restes emergien els elements per a una nova articulació, la feudal. En l'intermedi, les restes de l'esclavatge rural i del colonat (si es que alguna vegada va ser gaire important a la Tarraconense) desaparegueren o perderen importància com a formes de producció i d'explotació del treball, mentre que el creixement agrari, iniciat probablement el segle VIII, amb les seves manifestacions més visibles, els artigaments, portava a un primer pla una categoria de pagesos petits propietaris i lliures (aloers), conceptes que no cal manllevar del nostre mon contemporani sino retrotreure del mon romà on sens dubte existien (ens referim als conceptes jurídics de propietat i llibertat i a aquesta categoria de pagesos). Es justament l'emergència dels pagesos aloers, és a dir, la importància que prenen en aquella etapa històrica, i amb ells l'hegemonia del sistema de la petita producció familiar al camp el que marca el principi de la ruptura amb les formes d'explotació del treball característiques del mon antic. Les investigacions de Ramon d'Abadal establiren les bases per a aquesta interpretació.

La ruptura es consumà amb la revolta feudal del segle XI quan la noblesa castral imposà el règim senyorial a aquesta pagesia, que basculà, segons Pierre Bonnassie, de la llibertat cap a la servitud. Freedman accepta en essència els resultats globals i difícilment discutibles de la recerca d'Abadal i Bonnassie, si bé discrepa d'aquest quan a l'abast del règim senyorial surgit de la revolta de la noblesa castral. No es tracta tant de discutir l'establiment del feudalisme com a sistema hegemònic (Freedman es manté en una línia més positivista) com de mesurar l'impacte del canvi social sobre la pagesia. I aquesta és la seva principal aportació. Basant-se en recerques de caràcter local i comarcal (la Plana de Vic), però significatives, Freedman postula la continuïtat d'una massa considerable de pagesos aloers i d'un sistema de tinença de terres on els pagesos fruien de llibertat jurídica i pagaven censos moderats. Aquesta seria el seu entendre la situació social dominant al camp (al menys a diferents comarques) de la Catalunya Vella els segles XI i XII. Tanmateix hi havia

comarques on s'instaurà molt aviat un règim de tinença opressiu i les servituds (taxes arbitràries, mals usos) avançaren.

A partir d'aquestes desigualtats, la tasca dels juristes del segle ~~XII i, sobretot, del XIII~~, formats en l'estudi del dret romà, fou la de donar forma legal i escrita a aquella pluralitat una mica anàrquica de condicions socials agràries. Segons Freedman, no devia ser gaire fàcil per a homes de lleis que havien après del dret romà les nocions de llibertat i esclavitud fer encaixar en aquesta dicotomia les servituds. Tanmateix, les condicions objectives prevalgueren i els juristes acabaren per establir el marc legal de la servitud amb tendència a portar les diverses categories pageses cap a dos pols oposats, el de la llibertat representada pel pagès emfiteuta i el de la servitud encarnada pel pagès sotmès al i^{us} maletractandi, les exaccions arbitràries (toltes, forcies, questies), els mals usos i la remença. Per Freedman el segle XIII les servituds s'esengueren una mica més agreujant la subjugació jurídica de la pagesia (els vincles de dependència) més que no pas incrementant l'extracció d'excedent. Potser per això i per la recerca "espontània" de protecció s'observen en trades en dependència (encomanacions) i no resistències al domini senyorial.

Les investigacions i l'anàlisi consegüent porten Freedman a concloure que la gran expansió de les servituds és cosa del segle XIV i, més concretament, un fenomen posterior a la Pesta Negra quan els senyors, volent compensar la caiguda de la renda senyorial i combatre la pèrdua de mà d'obra, empraren a fons els instruments legals definits la centúria anterior. Les conclusions semblen sòlides (investigacions d'abast local o comarcal les hauran de confirmar o rebatre) i ajuden a explicar les revoltes pageses del XV: l'etapa de les llibertats perdudes encara es podia recordar i, per tant, desitjar de recuperar. A nivell teòric, tanmateix, hauria de quedar clara la distinció entre feudalisme i servituds, en el sentit en que Freedman les defineix (com més amunt hem apuntat), per tal com constitueixen un producte de la lògica del sistema però no en són essencials. Així, eliminades les servituds a Guadalupe (1486) el feudalisme

remodelat pogué sobreviure durant l'Edat Moderna.

La dialèctica franqueses/servituds transpuja en tots els articles. És clar, en uns més que en altres. Les llibertats antigues de l'època de les colonitzacions dels segles IX i X sobreviuen. Per a les poblacions rurals la garantia jurídica d'aquesta situació és el comte i l'administració de justícia que ell presideix. El primer assalt contra aquest sistema de llibertats el donà la noblesa castral a mitjà segle XI i es clogué amb la imposició del règim senyorial i elements de la condició servil a una part imprecisa de la pagesia. Una altra part formada d'aloers i tinents de l'Església i del comte pogué preservar l'essencial de les velles llibertats sota l'autoritat comtal reconstituïda. Així, cap el 1100, existeixen dins de la Catalunya Vella unes àrees on hi ha una nova situació, les servituds (novosusaticos, malos usaticos) i unes àrees on es manté la vella situació de llibertats, ara una mica d'excepció (franquedas). Aquestes franqueses, diguem-ne antigues, d'arrels carolíngies, són les que van fer crisi a mitjà segle XII en un segon assalt de la noblesa, segons Thomas N. Bisson.

A partir d'aquí les franqueses que es crearan, les noves, ja seran un producte de la lògica del feudalisme i del propi avanç de les servituds. A les cartes de franquesa concedides per la monarquia i pels senyors feudals els segles XII i XIII s'empren les servituds com a moneda de canvi per atreure repobladors cap a la Catalunya Nova, per consolidar determinats nuclis de la Vella i, en definitiva, per lubricar les articulacions econòmiques de la màquina feudal. Franqueses i servituds s'expliquen mutualement i, com Altisent i Freedman han demostrat, coexistiren a la Catalunya Nova on les condicions de frontera foren propícies al predomini final dels privilegis comunals. Cal també relacionar aquesta dicotomia franqueses/servituds amb la tasca ja alludida dels juristes que, al mateix temps que definien la categoria servil, recuperaven i aplicaven amb tot rigor l'emfiteusi, concepte de dret romà, que va permetre plasmar jurídicament una categoria de pagesos amb amplis drets sobre les seves persones i tinences.

Diríem que la dicotomia franquesa^s/servituds es corresponia amb la dicotomia tinences emfitèutiques/tinences servils. Caldria, però, capbussar-se en l'economia del sistema per tal de cercar a totes aquestes formulacions jurídiques una explicació que, prenent compte de les coneixements i tradicions dels juristes, recolsís^{també} en els índexs econòmics.

G. Lukács exposa la diferència que hi ha entre societats en les quals un orde de producció s'ha imposat tan plenament que funciona (per regla general) sense conflictes i sense problemes, per les seves pròpies lleis internes, i societats en les quals, a conseqüència de no haver-se establitzat la intervenció de les diverses classes en el sistema de producció, el normal ha de ser l'aplicació de la nova violència "extraeconòmica" (Historia y conciencia de clase, p. 108-109). No em correspon a mi de dir si Freedman participa o no d'aquest plantejament, però sí que aporta elements d'investigació que podem situar en aquesta línia. No estudia, certament la sostracció salvatge, cosa que algun dia caldrà fer i mesurar: em refereixo als episodis de brutalitat nobiliària (robatoris, segrests, violacions, mutilacions) a que a voltes es lliuraven els cadells de la noblesa amb el propòsit d'obtenir ingressos suplementaris i castigar o tornar més dòcils a pagesos recalcitrants. Penso més aviat en les formes de violència legalitzada que constitueixen l'essencial de les servituds: les exaccions arbitràries, els mals usos, la remença, i, sobretot, en el dret de maltractar els pagesos que els senyors introduïren com un costum i que aconseguiren convertir en constitució a les Corts de Cervera de 1202.

Segons aquesta disposició els pagesos dels senyorius de la noblesa no podien apel·lar al tribunal del rei quan el seu senyor els infligia maltractes corporals o els segrestava els béns. Sembla que cal interpretar els maltractes no en el sentit de mutilació de membres, que afebliria la capacitat productiva del pagès, sino en càstigs corporals menors i empresonament. El que sorpren del ius maletractandi, que devia ser en definitiva la forma de coerció extraeconòmica habitualment emprada pels ~~senyors~~

feudals, és que es convertís en dret escrit, perquè, com a tal, violava les concepcions legals imperants. Això planteja obviament el problema de la contradicció entre el costum i la llei. Era costum que els senyors, arbitràriament (sense mediació de judici), coaccionessin els pagesos maltractant-los, presumiblement, quan oferien *A*juristes que aquest costum, que atemptava contra tot el seu sistema de referències (el dret diví, el dret comú, el dret romà, la llei dels gots, els Usatges), tingués el rang de constitució, és a dir, fos ^{dret} ~~costum~~ escrit.

Tot això poden semblar disquisicions legals intrascendents, però Freedman s'encarrega de demostrarnos el contrari quan extreu de la pols dels arxius documents que ens mostren el drama de carn i os: pagesos que, havent patit injustament maltractes, la presó i l'expoliació de béns, intenten reclamar contra la brutalitat senyorial davant del tribunal del rei però, indefensos, fracassen en el seu propòsit perquè un dia el costum fou elevat a la categoria de constitució, i la constitució preval sobre els Usatges.

Algun tipus de correlació hi deu haver entre el ius maletractandi aprovat a Cervera el 1202 i l'evolució socioeconòmica del sistema: la *↓*pluja dels feudals, el creixement, l'expansió del règim senyorial, l'avanç de les servituds i la resistència pagesa. Tot plegat, fenòmens poc cone- guts encara però vinculats, sens dubte, a la creació o organització dels mecanismes (legals i violents) d'extracció de renda. Freedman sembla pen- sar més aviat en l'aprovació en circumstàncies estranyes d'una constitució, reflexe d'un costum més o menys estès, que seria un arma formidable pels feudals quan el segle XIV pressionin per expansionar les servituds.

L'historiador no és un jutge que hagi de discernir entre culpables i innocents, però ha de valorar l'impacte social de les conductes i analit- zar-ne motivacions i limitacions. Freedman, en un dels articles més inte- ressants d'aquest recull, es pregunta pel paper que els juristes (i en certa manera els historiadors) van jugar en l'evolució de la condició pagesa a Catalunya. D'entrada acumula nombrosos càrrecs que tendeixen a

convencen-nos de la responsabilitat dels homes de lleis en el procés d'asserviment. Ells, com a experts en dret, haurien acomplert la tasca de fer entrar en l'ordenament jurídic les categories pageses i el complex teixit de relacions, obligacions i dependències que lligaven els rústegs als senyors. En definir i estandaritzar la condició servil n'haurien facilitat la generalització i expansió.

Es difícil de dir, donada la nostra ignorància del tema, si Freedman, que demostra ser un gran coneixedor del dret i dels textos dels juristes catalans, s'ha deixat impressionar per les fonts legals i, en conseqüència, sobrevalora el paper dels homes de lleis. Tota manera, els testimonis i arguments que aporta són sòlids cara a demostrar la important funció dels juristes i valorar-los com a quelcom més que uns mers instruments del sistema. Però el lector farà bé, penso jo, de no oblidar que en les escriptures d'encomanació, reconeixement i redempció, en els contractes d'establiment i en els capbreus, malgrat la casuística legal, el primer pla l'ocupen pagesos i senyors. Cadascú amb les seves armes. I, com que aquests prevalen, difícilment pot el jurista escapar dels límits estrets del sistema.

La lliçó és impressionant: sembla que generacions de professionals del dret van trobar-se en certa mesura violentats en la seva consciència moral i professional a causa de les servituds i, en particular, les pràctiques violentes, però legalitzades, de la noblesa (el ius maltracandi) que estaven en contradicció amb les fonts del dret i amb els ensenyaments de l'Església. Els pagesos sotmesos a aquest règim opressiu clamaven per la seva abolició, però aquesta reivindicació, que a més d'un ~~opressiu clamaven per la seva abolició, però aquesta reivindicació, que a~~ més d'un jurista li semblava justa, era ensems sentida per aquests homes d'orde com una amenaça de descomposició del sistema. Calia trobar un desllorigador i es trobà: fou el mite de la covardia pagesa davant la invasió musulmana i del refús dels pagesos a col·laborar en la conquesta de Carlemany, conducta que, com una mena de pecat original que calia redimir, hauria estat penalitzada amb les servituds. Així durant un temps a finals de l'Edat Mitjana una llegenda històrica va poder servir com a

lenitiu per a les consciències dels legistes i els descarregà de la penosa tasca de justificar amb arguments legals l'injustificable.

Freedman diu que d'alguna manera qualsevol recerca sobre la pagesia catalana medieval acaba portant l'esguard de l'investigador cap al desenllaç dramàtic de la guerra remença. De fet, confessa amb això, em penso, el que és la raó principal del seu treball d'historiador: l'estudi de les arrels llunyanes del conflicte agrari. Per a l'acompliment d'aquest objectiu ha aprofundit en el coneixement de la condició social de la classe pagesa, la cronologia de les servituds i el punt de vista dels juristes que tingueren un paper rellevant en la qüestió.

De moment, tal com mostra aquest recull d'articles, la recerca i les conclusions no s'oposen a les hipòtesis de Vicens -més aviat semblen corroborar-les- sobre el procés d'asserviment i les servituds com a causa principal del conflicte agrari. Sens dubte, Freedman seguirà treballant i afinant en la qüestió; es tracta, per tant, de conclusions provisionals. Unes coses semblen clares, però: cap el 1400 les càrregues servils globalment considerades eren mecanismes importants d'extracció d'excedent, els mals usos i la remença limitaven fortament la capacitat d'iniciativa i de desenvolupament de la pagesia i cada dia s'estenia més la consciència de que les tares de la servitud, en particular el ius maltractandi, eren pràctiques vexatòries. Està clar, doncs, que motius per a revoltar-se contra aquest règim n'hi havien, però a tot els camps de l'Occident baixmedieval hi hagueren episodis més o menys importants de lluites de classes.

Interessa conèixer la guspira que encen la foguera i el temps precís en que es desencadena el drama, però seria més important encara saber perquè el foc adquirí tals proporcions, durà tant de temps i finí amb modificacions importants del paisatge. Vicens explicà les conductes dels homes de la revolta i els de la reacció i l'actuació notable de la monarquia. El desenllaç de Guadalupe quedà així emmarcat. Freedman ens mostra

la marxa cap al conflicte, però resten encara per estudiar les condicions en què es desenvolupà aquesta lluita de classes.

Al famós assaig de Robert Brenner, a que Freedman fa al·lusió (especulació teòrica que pren per model entre altres la guerra remença per a sostenir en essència que l'estructura de classes i la lluita de classes són les claus explicatives de l'evolució i, per tant, de la transició al capitalisme), i a les propostes d'anàlisi i interpretació d'aquell historiador, cal respondre amb una recerca que transcendeixi el nivell de les relacions de producció i l'utilització sumària i purament ideològica d'aquells conceptes per a submergir-se en l'anàlisi de les forces productives. Per comprendre, doncs, les fortaleeses i febleses de la pagesia i l'abast de la seva lluita no n'hi ha prou (i aquesta podria ser una observació crítica a la recerca de Freedman) amb estimar la duresa del règim senyorial, les formes d'extracció d'excedent i els mecanismes de coerció extraeconòmica, cal analitzar la marxa dels grans índexs econòmics, les fases d'expansió i de contracció, les conjuntures i els cicles de llarga durada. Mentre això no es faci la història medieval a Catalunya restarà desfassada. Només reorientant la recerca ^(siguerament) (no és un problema de fonts) podem potser algun dia mesurar l'evolució de les condicions de vida material de la pagesia i de la noblesa, calcular el grau d'exploatació social i la fortaleesa de cadascú, les causes de la crisi de la renda feudal i les dificultats de recuperació del sistema després del tombant del 1300. Tot això vol dir, en resum, que en l'estadi actual dels nostres coneixements ja no interessa tant saber qui s'enfronta amb qui i per què (aquest llibre ho explica prou) sino saber per què en l'evolució i la lluita unes classes desapareixen de la història i altres persisteixen, uns guanyen i altres perden.

Penso que un bon llibre d'història, i aquest ho és, no tanca portes sino que exposa el resultat d'una recerca (dades empíriques i interpretació) i sugereix directament o indirecta nous camins per a la investigació. Ben segur que, amb aquest recull d'articles Freedman aconpleix aquest servei.

Josep M. Salrach

CES

NÚMERO 42 - 26 D'OCTUBRE 1988

Els fets de mil anys enrera i els orígens de Catalunya

Conferència pronunciada pel Sr. Josep Maria Salrach professor d'Història Medieval
de la Universitat de Barcelona, a l'acte de commemoració del Mil·lenari del
Naixement Polític de Catalunya, celebrat al Saló de la Caixa de Sabadell,
el dia 28 d'abril de 1988

 Caixa de Sabadell

Honorable conseller, excel·lentíssim alcalde, senyores i senyors. En sento afalagat pel fet que hagin vingut a escoltar aquest assaig de «diàleg» de l'historiador amb la matèria històrica i amb l'efemèrides que estem commemorant.

I. REFLEXIONS AL LLINDAR DEL MIL·LENARI

De la història, el sentiment i la raó

D'entrada, voldria fixar uns límits al «diàleg», dient que qui us parla creu que els catalans som un poble d'arrels mil·lenàries, però com a historiador també creu que en història hi ha poques veritats absolutes. És més, com a historiador penso que la meua feina no és tant restituir veritats com preguntar al passat, i apropar-s'hi. Es tracta d'un constant apropament a una realitat que, en la mesura que és realitat passada, no és aprehensible del tot. Com historiador també entenc que la meua feina ha d'estar al servei dels meus contemporanis, i que, per tant, el coneixement històric no és un coneixement pel coneixement per si mateix. La conclusió seria, doncs, que és ben legítim utilitzar els coneixements històrics assolits, per molt provisionals que sempre siguin.

Aquest apropament al passat amb el propòsit d'obtenir coneixements útils al present, es pot fer des d'una perspectiva «polítista», és a dir, cercant que les lliçons de la història tinguin utilitat immediata en el present. En aquest sentit, els governants des de sempre han demanat receptes d'història per a guarir malalties del present, dit més correctament, coneixements del passat susceptibles de ser utilitzats per a consolidar o transformar la societat del present i construir la del futur. Tot plegat és ben legítim, i a cadascú la seva

feina. Tanmateix, també deu ser feina d'historiador advertir del risc que es corre d'errar o condicionar apriorísticament el diagnòstic quan les necessitats o immediateses del present es disposen amb força sobre el passat.

Segurament és inevitable, i no és dolent, que l'historiador tingui simpatia i fins amor pel país que estudia. Cosa absolutament natural, si aquest és el seu país. Però no seria bo, perquè seria perjudicial per a la utilitat de la història, que el sentiment minvés possibilitats a la raó. Cal, doncs, que l'historiador pugui treballar amb el màxim de desapassionament possible, posant una certa distància entre present i passat, distància que separa la història de la política. D'aquesta forma d'apropament a la història, que hauria de ser la de l'historiador pròpiament dit, en podríem dir la forma professional o científica.

Postulem l'ideal d'una ciència neutra i d'uns científics reclosos en llurs laboratoris? No! Proposem l'ideal d'uns científics dialogant entre ells per posar-se d'acord sobre la veritat (la república dels savis) i oferir-la elaborada als polítics? No! Justament al contrari, pensem en uns professionals de la història amb dos compromisos, el present i la professió; uns professionals que, lluny de tot dogmatisme, extreguin dades i interpretacions del passat, que seran necessàriament plurals, i és bo que ho siguin. Però uns professionals, també, que es puguin anomenar historiadors pel fet de «pensar històricament», és a dir, d'entendre que l'evolució de les societats humanes és intel·ligible, que la missió de l'historiador és intentar comprendre aquesta evolució, i que el passat és instrument necessari per explicar el present i projectar el futur. Tot això diferencia la narrativa o l'erudició de la història.

Al meu entendre, la missió de la història tampoc és fer justícia al passat (als caiguts per la pàtria o per qualsevol ideal) o restituir-lo, perquè el passat és passat, i l'únic que podem fer és intentar de comprendre'l. El resultat d'aquest diàleg en recerca de la comprensió entre el present i la història són (o haurien de ser) «lectures», que no inventaris, del passat. Lectures diverses, dèiem, però fetes amb exigències de racionalitat. Això, que en dic «pensar històricament», s'oposa a tota pretensió d'«història oficial», que és sempre la dictada des del poder, generalment des de l'Estat o de les seves proximitats. Es pot dir que durant el franquisme Catalunya ha fet el paper de víctima d'una història oficial espanyolista, i que aquesta experiència ens allunya (o ens hauria d'allunyar) de tota temptativa de construir una història oficial catalanista.

Aquest «pensar històricament», que és condició necessària per a elaborar una història professional o científica, implica també un esforç d'objectivitat i racionalitat, un desig d'apropament desapassionat al passat, gairebé amb

l'horitzó inassequible d'estudiar el passat des del passat. Es tracta d'allunyar les immediateses del present i el pes del present en l'anàlisi del passat, justament perquè (i això és essencial) només un coneixement sòlid i durador de la història pot ser de veritat útil present.

La història nacional

En resum, i dit metafòricament, hi ha dues formes d'apropar-se a la història: des d'una perspectiva presentista o des d'una voluntat d'immersió en el passat. El Mil·lenari és, sobretot, una exigència de present, i s'ha arribat a dir que és un acte d'afirmació nacional, afirmació contundent que posa l'historiador fora de joc perquè el descarrega de l'anàlisi crítica que és la seva missió. La imatge per aquell «pensar històricament» seria la d'haver posat el carro davant dels bous o el sentiment davant de la raó. I això és humanament explicable, perquè el temps dels orígens de Catalunya el sentim com quelcom d'entranyable i molt nostre, fet que ens porta a fer més afirmacions que proposicions. Aquest pot ser un exemple de les dificultats de diàleg amb la matèria històrica en què es troba l'historiador que treballa per cercar i fonamentar les arrels de la Nació. I òbviament l'historiador no es pot desdoblar en professional i ciutadà; no pot evitar, doncs, de topar amb dificultats.

La història de la Nació o dels seus orígens és, d'alguna manera, un intent de veure'ns a nosaltres mateixos a través del passat. Exercici apassionat, però enutjós si el fem honestament; potser fins i tot perillós, si el fem sense misericòrdia! Els psiquiatres saben de les virtuts de la introspecció i del moment en què cal aturar el buidatge de records. En canvi, l'historiador de la Nació, que no és un psiquiatra, practica l'exercici d'introspecció col·lectiva més tímidament, i sovint acaba per aturar-se en els episodis heroics de la nació, i oblidant els lamentables o ~~ofensius~~ culpables els veïns. És per això que cal ser prudents davant les històries escrites amb perspectiva nacionalista: si els seus autors no han estat exigents, poden fomentar sentiments d'identitat precaris pel simple fet de fonamentar-los en un coneixement parcial del passat.

En detriment de les ruptures, l'historiador de la Nació subratlla les continuïtats, prenent del passat un fil conductor de la filiació nacional, que generalment és el poder o la forma política. Sempre es tracta de buscar les arrels i mostrar com els que ens han precedit s'han succeït els uns als altres. Per mostrar aquesta continuïtat, abans es pretenia el fil conductor dels comtes i els reis, però avui no podem resoldre de la mateixa manera el problema de la filiació nacional, perquè ja no ens sentim fills de Borrell ni de Jaume I o de Pere el Gran. Si a les portes del segle XXI encara hem de fonamentar la nostra per-

sonalitat nacional, ho hem de fer per altres camins. Però avui la història no té receptes fàcils perquè, superada l'etapa erudita, la història és més, que abans, una ciència de construcció.

La història de la Nació i dels seus orígens és plena d'exigències. La primera i més important és que volem saber o sentir que venim de molt lluny, i en conseqüència, afirmar-nos en el compromís d'anar més lluny encara. Però aquesta aspiració ben humana equival a una lluita contra l'oblit, que crec impossible de guanyar, perquè tot passa, també la nació. Vegeu, doncs, que la història nacional concebuda com a memòria d'una Nació que aspira a perpetuar-se té moltes concomitàncies amb el fet religiós. I no cal recordar que vivim en un Occident en plena crisi religiosa.

A la fi, l'historiador que se sent instrument o vehicle d'expressió de la memòria nacional porta a les espatlles una càrrega de responsabilitat gairebé insostenible. I la imatge entranyable del mestre Ferran Soldevila emocionat davant la tomba sarda de Martí el Jove, darrer descendent del Casal de Barcelona (la ruptura de la filiació nacional!), mostra palesament el problema de l'historiador davant del fet «Nació». L'historiador que escriu des d'aquesta òptica pateix amb la història perquè la sent com a pròpia: s'indigna quan el país és atacat pels seus enemics i es descoratja quan creu que la Nació no segueix la trajectòria que pensa que hauria d'haver seguit. La seva és una història arrelada, fortament apassionada.

Història social / història nacional

Això no obstant, hom pensa que ha de ser possible construir una història que expliqui com el nostre poble, a les portes del segle XXI, encara afirma la seva identitat i voluntat de futur. Sospito que ja no ho podem fer a la manera tradicional, és a dir, llistant biografies de reis o de governants, ni tampoc estudiant institucions i estructures sense ànima.

L'altra manera d'explicar-ho, que cal anar cercant, és el que n'hem dit una història en construcció: una història que es faci més des del passat, intentant de submergir-s'hi, tot prenent certes distàncies respecte dels problemes immediats del present; una història que apel·li menys a les gestes dels governants i més a la vida del poble; una història, per exemple, que es planteji la hipòtesi que l'estructura bàsica del poble català es va mantenir en l'essencial des del segle X fins al segle XVIII, i cerqui d'entendre com, dins d'aquesta societat tradicional, les famílies i les comunitats es van transmetre la llengua, la manera de fer i de ser i les experiències de vida en comú; una història que mesuri ensem les continuïtats i els canvis perquè els homes de cada generació dipositen

creacions pròpies i canvien herències del passat; però, no essent els mateixos, tots ells porten quelcom dels seus predecessors o creuen portar-ho.

Com podeu veure, doncs, la matèria històrica és pensable i cada generació té l'obligació de pensar-la, i, doncs, revisar críticament les interpretacions històriques dels predecessors. Es tracta d'una història crítica que qüestionï els conceptes d'anàlisi, i fins i tot, els resultats de la pròpia anàlisi. Naturalment, això implica acceptar que el coneixement històric és provisional, que la història arriba a resultats perpètuament provisionals; acceptar també que no hi ha memòria definitiva perquè aturar el pas del temps i bloquejar el treball de l'oblit és impossible. Per consegüent, no es tracta tant de restituir o fotografiar el passat com d'apropar-nos-hi i mirar de comprendre'l.

Tot el que vaig dient em porta a contraposar una història nacional tradicional a una història, que d'alguna manera en podríem dir més de tipus social, que també pot voler explicar (i fer-ho millor que altres) la formació i la persistència d'un grup humà original. Una història nacional tradicional (i, per favor, que ningú pensi que empro aquesta paraula en sentit pejoratiu), com la de Soldevila o la de Rovira i Virgili, és una història fonamentalment narrativa en la qual el discurs porta quasi unívocament a una reflexió sobre el desplegament del fet nacional en la història pel camí del poder, les lluites pel poder i el control de l'espai. En definitiva, la Nació es confon amb l'estat, i l'evolució s'explica més per la voluntat de ser dels dirigents que per les voluntats, necessitats i possibilitats del col·lectiu. Sens dubte, es tracta d'una lectura del passat (la del poder) important i legítima, però segurament insuficient per a les exigències del nostre present.

Hi ha una altra possibilitat d'apropament a la història del col·lectiu nacional pel camí, dèiem, de pensar la història en termes d'evolució social. Em penso que així podríem definir la Història de Catalunya que, sota la direcció de

Pierre Vilar, està publicant Edicions 62. No en faig propaganda pel fet de ser-ne un dels autors. Es tracta de mostrar el que em penso que és una alternativa, de la que n'hi han altres exemples; i fer-ho, assumint que, com tot producte historiogràfic, aquest també és provisional. La idea és la d'una història elaborada amb pretensions totalitzants, pel camí de considerar que els homes que ens han precedit, sempre han estat organitzats en sistemes socials, que han tingut un grau corresponent d'organització política i desenvolupament cultural, i unes lleis internes pròpies que n'han impel·lit l'evolució, i que haurien de ser l'objectiu primordial de la recerca històrica. La transició d'un sistema a l'altre implica ruptures de velles articulacions i creació de noves formes d'organització. Des d'aquest punt de vista, els homes d'un sistema consolidat no són els mateixos dels d'un altre sistema (no és el mateix el pagès o l'artesà del món feudal que el pagès o l'obrer d'avui) perquè fins i tot pensen i senten de manera diferent. Tanmateix, i malgrat aquestes ruptures d'articulacions, el temps d'una vida és massa curt perquè l'home prengui consciència dels canvis. Per contra, les generacions es transmeten llurs records i experiències de vida en comú, i naturalment també el propi vehicle de transmissió que és la llengua. No hi ha doncs miracle tampoc en les continuïtats perquè és ben natural que els homes d'una mateixa terra o d'una mateixa llengua o d'un comú origen desenvolupin un sentiment d'identitat que els porti a sentir-se «col·lectiu» i formar unitat a través del temps amb generacions passades, organitzades de manera diferent, és a dir, en uns altres sistemes socials que per la seva pròpia naturalesa són més amplis que les fronteres del col·lectiu nacional. Fet social i fet nacional són, doncs, dos aspectes interrelacionats de la realitat que una història ha de contemplar si pretén ser veritablement explicativa; perquè aquesta història ha d'explicar ensem els canvis i les continuïtats i mesurar la solidesa dels sistemes. Per exemple, el fet

social, més que el nacional, és necessari per analitzar el pas del sistema feudal al capitalisme. Però el fet nacional és més útil que el social per explicar com una comunitat postindustrialitzada com la nostra se sent vinculada als homes que aquí van viure mil anys enrera. La interrelació entre els dos plans no és però un miratge d'avui. Per més que els pobles no hagin pogut exercir la plenitud de drets polítics fins l'època contemporània, és poc dubtós, per exemple, que els contorns nacionals sempre (fins i tot en època feudal) hagin exercit certa influència sobre els espais polítics i econòmics, i viceversa. Nació i Estat no són, doncs, realitats indiferents, sinó relacionades dialècticament. En aquest sentit jo no podria dir que els feudals van construir Catalunya, però tampoc podria negar-ho.

Heus aquí, doncs, la proposta d'una història desmitificadora (potser massa pretenciosa per a les nostres possibilitats) que pretén davallar dels altars la Pàtria i la Nació, per a fer-les realitats més «pensables» que «sentibles», i així contribuir a fer el poble més amo del seu destí.

Aquestes reflexions emmarquen la manera personal que he escollit d'apropar-me al Mil·lenari: el temps històric i la celebració.

II. PREGUNTES I RESPOSTES SOBRE ELS ORÍGENS

En una primera aproximació, el Mil·lenari del naixement polític de Catalunya, o Mil·lenari de la independència política de Catalunya, m'indueix a fer-me preguntes sobre el passat, més que a formular-ne afirmacions. I això potser per deformació professional; perquè, ja ho sabeu, la primera obligació de l'historiador és interrogar el passat. La primera pregunta és: Què vol dir el concepte «independència política» aplicat al segle X?

El concepte independència

Pel segle X, el concepte independència política potser té sentit referit a una dinastia governant, no pas al poble governat, perquè el poble és sotmès al poder d'un llinatge que no ha escollit. Per tant, la idea d'una independència política de Catalunya el segle X no és vàlida a no ser que s'admeti una total identificació entre Catalunya i els seus governants d'aleshores.

Què vol dir, però, el concepte independència de Catalunya referit a les cases comtals que governen aquesta terra el segle X? Vol dir que aquestes assoleixen, de fet, la potestat reial, perquè no tenen damunt cap poder que se'ls imposi. Quan el comte de Barcelona no està sota el control d'un poder reial que el domini, actua de fet com un rei, encara que no en tingui la titulació. És més, penso que el comte de Barce-

lona no va sentir, el segle XI, la necessitat de titular-se rei, perquè en realitat ja ho era. Els comtes assoliren durant el segle X aquesta posició política de reialesa com a culminació d'un procés d'afebliment de l'autoritat reial, que fins aleshores havien ostentat els monarques carolingis, i sens subte també com a conseqüència d'una voluntat de poder que s'aferma a mesura que el poder s'obté. Per tant, independència dels comtats, si es vol dir així, per afebliment dels lligams exteriors i per una aspiració de domini que potser els comtes triguen una mica a descobrir. Tanmateix, aquest poder propi, que s'assoleix més per declivi del poder carolingi que per voluntat pròpia, és un poder aparentment fort la segona meitat del segle X, però en realitat feble o amenaçat pel joc de forces que es desenvolupa a l'interior dels comtats: em refereixo a la correlació de forces entre llinatges comtals i llinatges aristocràtics.

Per tant, en la mesura en què el mot independència sembla evocar una posició forta, d'autoafirmació, estem obligats a utilitzar-lo amb cautela. Així, doncs, el comte Borrell (947-992) volia o no volia ser independent? Jo no sé si en el seu esquema mental el concepte independència existia o tenia algun valor. Més aviat penso que els governants de l'època actuaven amb certa idea de la potestat i de la *iussio*, i que pel comte de Barcelona la segona meitat del segle X l'aspiració era obtenir el màxim de dominis, és a dir, de capacitat de manar, castigar i cobrar impostos. Respecte dels carolingis, em penso que Borrell ja havia heretat del seu pare Sunyer (911-947) una posició de plena potestat, de fet, i que la vinculació de dret amb els hereus de Carlemany no li feia nosa. Més aviat podia ser útil com a principi jurídic de referència. A finals del segle X el problema devia ser més interior que exterior, i consistia en organitzar el govern des de dins dels comtats on els comtes, els vescomtes, els veguers, els grans propietaris i la jerarquia de l'Església, tots, volien poders de manar, castigar i cobrar impostos. D'aquí que el mot independència el vegi com un concepte reductor que encobreix la complexitat del procés històric. Proposo, per contra, contemplar l'evolució des del punt de vista de la formació d'unes sobiranes feudals a Catalunya. Sobiranes que evolucionen i es transformen fins que una d'aquestes, l'encarnada pel Casal de Barcelona, acaba recollint al seu voltant el respecte i la fidelitat de la resta. Per tant, políticament, la construcció del principat feudal que avui coneixem com a Catalunya és fruit d'un procés en el centre del qual podem situar perfectament el temps del Mil·lenari. Tanmateix aquest procés, que no és pas privatiu de Catalunya, sinó comú a tot l'Occident, és un fenomen de llarga durada, inintel·ligible si hom es fixa només en el temps curt del 988.

Dissociació dels espais de poder

A l'Antiguitat hi havia hagut un Imperi d'aspiracions universals que englobava les actuals terres catalanes; fou l'Imperi romà. Per unes transformacions interiors, el segle IV l'Imperi es va dividir en dos, començant així un procés de fragmentació que amb avanços i retrocessos ja no s'aturaria fins el segle XI. Durant l'Alta Edat Mitjana, l'Imperi romà occidental es fragmentà en els estats successors que en diem regnes germànics. Això passava cap el segle V i VI. Després hi ha un intent de reconstruir l'Imperi; fou l'Imperi carolingi, les vicissituds del qual afectaren de ple les terres catalanes. Aquest intent de reconstruir un Imperi romà seria un somni de clergues materialitzat per una dinastia germànica (els carolingis), però, en realitat, un somni curt d'alguns anys del segle IX. Després, la represa del procés de dissociació política que mena a la crisi de l'Imperi carolingi, porta el segle X a la prefiguració d'uns principats feudals, que sovint, com el cas de Catalunya, no s'acabaran de perfilar fins el segle XI.

Políticament (com un espai d'organització dels poders), Catalunya es pot pensar que és una herència d'aquest fracàs del Món Antic, és a dir, un producte de la crisi del sistema antic i de les noves articulacions que acompanyaren la gènesi del sistema feudal. La hipòtesi és discutible, però coincideix amb tot un corrent historiogràfic que, reflexionant sobre les estructures socials, postula la supervivència del sistema antic fins els segles VIII-X. Aleshores tindriem que una gran part dels pobles europeus haurien definit la seva personalitat en el temps d'aquesta transició i l'haurien solidificat dintre de les estructures feudals. Vistes les coses des d'aquesta òptica, és obvi que cal preguntar-se: per què es produí aquesta dissociació que portà, d'un Imperi romà, a una nebulosa de principats feudals, entre els quals Catalunya? Per respondre, podríem reflexionar sobre l'impost, que sostenia l'Estat antic, i la renda, que alimentava els senyors feudals que el destruïren.

L'Imperi o Estat antic comptava amb un monarca (l'emperador), que encarnava la potestat pública, i era garant del dret i de la justícia; un govern central; un exèrcit comandat per professionals o per una casta militar, que funcionava sobre la base del servei militar obligatori dels homes lliures; i una burocràcia escampada per les ciutats, que eren els centres de poder, que drenaven per l'impost l'excedent del pagus o camp circumdant. Hem d'imaginar que Tarraco, Barcino i Gerunda feien aquesta funció. En aquestes ciutats hi havia, doncs, la classe governant pròpiament dita, que vivia de l'impost satisfet pels homes del pagus, o pagenses, és a dir, els pagesos. I per tant, des de la ciutat antiga es governava el camp. A la ciutat hi havia,

a més, guarnicions militars que asseguraven el manteniment de l'ordre en aquest Imperi de pretensions universals. L'Església, que neixia dintre del món romà, cada dia tenia més importància: cristianitzava l'Imperi, s'incorporava a les tasques de govern i estimulava la vocació d'universalitat d'aquesta estructura política que ara ja podem anomenar Imperi cristià.

En aquest món, doncs, hi ha una forma centralitzada d'acumulació, és el sistema impositiu, fet de tributs i serveis públics (tots els homes lliures han de pagar l'impost i servir a l'exèrcit), i l'explotació de les terres de l'Estat, és a dir, els béns fiscals, que poden ser explotats per ramats d'esclaus o assignats a arrendataris. També hi ha una forma descentralitzada d'acumulació, que és la representada pels grans propietaris de villae, que viuen del treball d'esclaus propis i de la renda satisfeta per pagesos arrendataris (coloni). Aquests grans propietaris constitueixen al mateix temps la classe governant de les ciutats i per tant es beneficien també de l'impost i dels fiscs, que tendeixen a privatitzar, convertint-los tot en renda i afeblint la força material de l'Estat. A la base, els esclaus malden per escapar del jou servil i els pagesos no esclaus per escapar del jou fiscal. L'actitud dels grans propietaris enfrontats a l'Estat acabarà essent la conversió dels esclaus en arrendataris i la protecció pagada (renda) dels pagesos contra el fisc. Així diríem que l'acumulació local, feudal, avança en detriment de l'acumulació central, i la renda guanya terreny a l'impost. Aquesta dialèctica és la que presideix la caiguda de l'Imperi romà el segle V, la que afebleix l'Estat hispanogot el VII, a la vigília de la invasió àrab, la que fa il·lusori, insostenible, l'Imperi carolingi (el darrer Estat antic?) el mateix segle IX, i la que infantia els principats territorials, entre els quals Catalunya, els segles X i XI. Però l'evolució no és lineal ni automàtica: la crisi de les successives formes estatals i l'ascensió dels poders feudals equival a una marxa que topa amb resistències, experimenta entrebancs i fa marrades.

El segle VII els grans propietaris estan inquiets perquè els esclaus fugen, i l'Estat ho està (ho segueix estant) perquè el volum d'excedent drenat per l'impost minva. És fàcil d'imaginar una solidaritat dels miserables contra tota forma de domini i una dificultat dels poderosos a trobar una forma alternativa a l'antiga organització i explotació del treball. Per exemple, els grans propietaris triguen a descobrir que és més còmode establir els esclaus donant-los casa i terra (permetent-los de formar famílies conjugals) i cobrar-los rendes que tenir-los com un ramat a la cort del costat de casa. I el segle IX encara hi ha esclaus treballant els camps a Catalunya! Però els esclaus quasi sempre han estat un percentatge minoritari de mà d'obra. La majoria devien ser pagesos

jurídicament lliures que vivien en petites comunitats, agrupades i estabilitzades per vincles de consaguinitat. És sobre aquestes comunitats que devia recaure la part més gran de l'impost a l'Antiguitat. Però ja sabem que la força de l'Estat per obligar a satisfer impostos minva durant l'Alta Edat Mitjana, i és segur que l'entrada de comunitats de pagesos lliures en la xarxa de les dependències feudals no es produeix de manera automàtica i proporcional a l'allunyament de l'impost. El tombant, l'hem d'ajornar fins al voltant de l'any mil. I, en el cas dels habitants de la futura Catalunya, aquests trets de l'evolució general resulten encara accentuats per dos fenòmens particulars: en primer lloc, la invasió musulmana, que afebleix el poder dels grans propietaris els quals es queden sense Estat, molts fugen cap al nord i perden terres i mà d'obra. En segon lloc, la incorporació del territori català a l'Imperi carolingi i la seva conversió en una frontera militar (la Marca Hispànica), la qual cosa significa que els serveis militars hi pesaran més que l'impost i que caldrà concedir franquèses per a retenir-hi població. La conclusió és obvia: el volum d'excedent que el fisc deixa d'incorporar és superior al volum d'excedent que guanyen els potents. La minva de l'impost és superior als guanys de la renda, i la diferència va a favor d'aquests pagesos miserables que els segles VIII-X arreu de l'Occident poden retenir una part més gran del seu pobre excedent, allunyar a poc a poc el fantasma de la fam i engegar el creixement medieval.

Orígens materials de Catalunya

Catalunya, la identitat catalana o els signes d'identitat, no són únicament la llengua i la cultura literària. També és un paisatge, una manera de ser o de viure i una forma de relacionar-se amb la terra. És possible que algunes o moltes d'aquestes coses ja fossin establertes pels homes d'aquesta terra els segles del creixement altmedieval. Cal, doncs, que fem propostes sobre el sentit i les conseqüències d'aquest creixement, que pressuposa la ruptura final de les cotilles antigues.

Ja hem parlat del procés de conversió de l'esclau en un arrendatari. Ara cal afegir que el fenomen té conseqüències: a nivell econòmic, que l'amo s'acostuma a viure de renda, és a dir, que ja no espera d'aquella mà d'obra serveis en treball i productes artesanals fabricats, sinó diners i/o parts del fruit de les collites. Naturalment, un amo que rep diners i productes agrícoles ha d'anar al mercat a comprar i vendre. També hi ha d'anar l'antic esclau convertit en arrendatari, perquè té l'autonomia econòmica suficient per vendre-hi una part dels excedents i així obtenir diners per pagar, quan cal, la renda en diners, i també per comprar-hi el que no produeix. La mateixa lògica econòmica val per als page-

sos lliures de les comunitats primitives que, impel·lits pel creixement, trenquen els vincles de sang, s'allunyen de les velles llars, fragmenten els territoris i creen explotacions agrícoles de petites dimensions, adaptades al canvi de l'organització familiar: per a ells, com per als descendents dels vells esclaus, és l'establiment com hegemònic del sistema de la petita producció familiar, i del seu corol·lari, la família conjugal o nuclear. Naturalment, una petita explotació pagesa, per molt que vulgui, no pot ser autosuficient, i per tant els pagesos lliures, més que ningú, han d'anar a mercat. En realitat, es pot dir que són ells amb els seus excedents els que creen, els segles IX-X, la xarxa de mercats rurals que, encara avui, és una imatge típica de Catalunya.

Tenim, doncs, ben identificat el protagonista d'aquests orígens materials de Catalunya que és la família pagesa. Al seu treball cal atribuir els guanys principals: les millores tècniques, la conquesta dels erms i l'increment de la població. Primer, les millores tècniques, il·lustrades per la difusió del molí hidràulic, un giny antic esdevingut més necessari a mesura que el treball forçat (el de l'esclau) desapareix i la mà d'obra deixa de ser gratuïta. Els molins, que des del segle IX emplenaren els marges dels rius i torrents de Catalunya (també una imatge tradicional del país), foren construïts i posseïts pels pagesos, abans d'esdevenir un monopoli senyorial. Ells evolucionen millor que ningú el que és una conquesta fonamental de la humanitat: em refereixo a la consideració del treball com una activitat digna. Perquè, per molt que els pagesos del feudalisme estiguessin oprimits (i sens dubte ho estaven), entre ells i els esclaus de l'Antiguitat (simple bestiar amb cara humana) hi havia aquest grau de dignitat que fou la gran conquesta de les poblacions rurals de l'Alta Edat Mitjana. Jo no dic que la veneració tradicional del català pel treball i la feina ben feta tingui arrels mil·lenàries, però tampoc em sembla que sigui només un mite de creació burgesa o contemporània, com diuen alguns.

El creixement altmedieval fou sobretot agrari, i la seva manifestació més pregonera, el moviment de rompedes, que a Catalunya Vella començà a finals del segle VIII i finí per l'essencial a mitjan segle X. L'increment de la superfície conreada és impossible de mesurar, però potser fou aleshores de l'ordre d'un 20 a un 30%. En tot cas s'ha de parlar de creixement i de canvi en les formes d'hàbitat, en consonància amb el canvi del sistema social/no de repoblament. La meua impressió és: 1/ que, en aquesta banda de Catalunya, la conquesta del sòl agrícola, encetada a l'Antiguitat, finí el segle X; 2/ que els guanys posteriors seran irrisoris per consideració a les posicions aleshores assolides; 3/ que la darrera batalla contra els erms, en fer-se en el marc d'una evolució social cap

al feudalisme i, doncs, cap a l'hegemonia de la petita producció, comportà modificacions substancials del paisatge i de l'hàbitat. Mentre els terrers de les velles comunitats pageses es parcel·laven en explotacions familiars, en els erms en procés de colonització sorgien explotacions agrícoles purament aïllades. És l'hàbitat dispers de la masia, un altre signe d'identitat catalana, les arrels del qual són mil·lenàries.

Cal insistir ara en les conseqüències jurídiques i mentals d'aquest sistema de la petita explotació que s'estableix els segles VIII-X, perquè encara perduren. La família pagesa (i això és clar en els documents de la Catalunya carolíngia) considerava que la terra era una propietat els drets de la qual havia adquirit la família per herència, compra o rompuda. L'expressió *terra mea propria* es repeteix milers de vegades. Fins i tot els pagesos arrendataris o parciers contemplaven la terra com una possessió molt propera a la propietat. L'herència romanogoda del dret (la llei escrita i la justícia) sobreviu, i és aprofitada pels pagesos de l'any mil per a defensar els drets sobre la terra. Acaba per convertir-se en un fenomen de mentalitat perquè el pagès català dels masos, malgrat les servituds i càrregues del feudalisme, sempre seguirà considerant la terra que transmet per herència com una propietat. D'aquí també la confiança i fins veneració proverbial del pagès català pel notari i per l'escript que li garanteix els drets de la terra. Quantes masies catalanes conserven encara avui el seu propi arxiu de pergamins! Això és també un signe d'identitat, perquè en altres terres la documentació la genera només el poder i la seva burocràcia.

Les millores tècniques i l'expansió dels conreus suposaren un increment de la producció que va sostenir el creixement de la població. D'això en tenim indicis en les construccions de temples rurals, molt nombroses els segles IX-XI, testimoni del naixement de nous nuclis de població, i de la insuficiència dels temples primitius per acollir una feligresia més nombrosa. Així, mil anys ençà prengué forma aquesta imatge venerable del pre-romànic i el romànic català, que és també un signe d'identitat.

Finalment, en aquests orígens materials de Catalunya s'ha de considerar la civilització vegetal-agrària, que per l'essencial els homes dels segles IX-X heretaren de l'Antiguitat, però adaptaren a les necessitats del seu sistema de petita producció. En el Món Antic els potents de les ciutats i de les *villae* eren amants de la bona taula i tenien mitjans de proveir-la. Per això, al costat dels cereals, el vi i l'oli, consumien una varietat notable de productes ramaders i hortícoles. Res d'estrany que a la Hispania romana el regadiu fos important. Però la dieta dels rics no era la dels esclaus i dels pagesos miserables que havien de consumir cereals quasi únicament. En

aquestes condicions, la decadència del sistema antic i la transició vers el feudalisme, en posar en un primer pla la petita producció pagesa (que és autònoma, per la lògica econòmica del sistema que es gesta), també hi posa la preocupació pagesa per la subsistència, més que l'interès senyorial per la qualitat de vida. Conseqüentment els pagesos, que volen guanyar la batalla de la fam, expansionen el conreu del cereal en detriment de la resta, forçant l'entrada en la civilització cerealística característica del feudalisme. Aleshores, per voluntat dels pagesos més que per imposició dels senyors, el blat guanyà a la Catalunya Vella les posicions que ja no perdria fins el segle XIX. Heus aquí, doncs, una altra imatge tradicional del país.

Podríem seguir per aquest camí, però és hora de tornar a considerar les formes de poder, perquè també elles han contribuït a conformar un espai català i una identitat conseqüent.

Orígens polítics

En resposta a l'expansió musulmana i a les ràtzies pel sud de la Gàl·lia, els francs, governats per la dinastia carolíngia, establiren el seu domini sobre la Catalunya Vella la segona meitat del segle VIII (Girona 785 i Barcelona 801). El territori, que rebé el nom de Marca Hispànica, fou dividit en districtes, els comtats, més o menys coincidents amb les àrees d'influència de les ciutats antigues, que eren ensems seus episcopals. Per a governar aquests comtats, el rei o emperador carolíngi designava uns comtes sovint escollits entre els membres de l'aristocràcia franca, encara que també hi hagueren comtes d'extracció local i de possible ascendència goda. Al costat dels comtes (i d'una importància gairebé comparable) hi havia els bisbes, que el segle IX també eren homes de confiança dels carolingis, que els nomenaven directament o per mediació de l'arquebisbe de Narbona. Els bisbes tenien autoritat sobre els religiosos dels monestirs i sobre el clergat de les parròquies. L'Església era una institució de notable pes cultural, polític i fins demogràfic. A cada parròquia hi havia una comunitat de clergues, i el conjunt dels homes d'Església devia constituir un percentatge important de la societat dels lliures, comparable en molts aspectes a la burocràcia de l'Estat antic. En els comtats hi havia castells potser organitzats com petits districtes que englobaven, cadascun, tres o quatre pobles o parròquies. Al front dels castells, més densos en uns comtats que en altres, hi havia els veguers, que eren delegats dels comtes.

La funció dels comtes i dels seus col·laboradors consistia a executar les ordres que l'emperador enviava per mitjà dels seus ambaixadors; a negociar amb els poders veïns (l'emir de Còrdova o els governadors musulmans de Sagossa, Tortosa i Lleida); i a mantenir

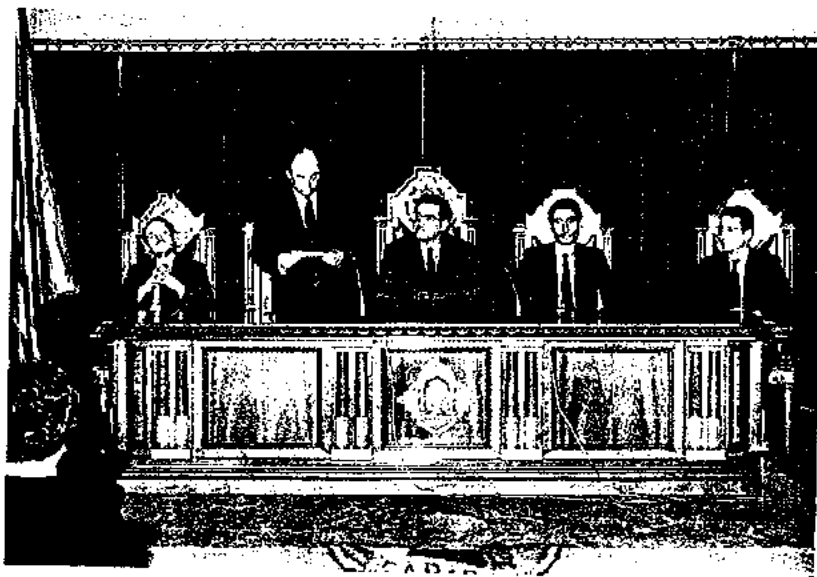
l'ordre i el respecte a la llei. A l'Imperi carolíngi, i concretament a la Marca Hispànica, hi ha moltes herències antigues, entre les quals aquest respecte a la llei escrita, que és llei romano-goda, i la consideració de la justícia com un servei públic, perquè els tribunals estan integrats per agents de l'autoritat, i els jutges són professionals formats a les escoles de l'Església. En la mesura en què a la Catalunya carolíngia la justícia s'aplica després d'examinar proves orals i escrites, invocant un codi jurídic escrit, estem encara davant d'una justícia que és més antiga que feudal.

El comte, per mitjà dels seus col·laboradors, recluta l'exèrcit per a defensa dels comtats. També és un exèrcit més antic que feudal perquè no és el cos armat d'una casta militar, per molt que els seus dirigents fossin nobles, és a dir, professionals del govern i de la guerra: el servei militar era una obligació de tots els homes lliures, singularment dels pagesos aloers (propietaris).

Diferència essencial amb el feudalisme és també l'existència d'un sistema fiscal que engloba dins la seva xarxa el conjunt de la societat; és a dir, que els contribuents són tots els homes lliures no exempts, mentre que els perceptors de les rendes i serveis públics són els governants, laics i eclesiàstics, justament els exempts de tributació. Herència de l'època romana, la càrrega impositiva reposava sobre els productes mercantils i l'agricultura (les collites i/o les terres), i és de suposar que gravava d'una manera més o menys homogènia i no molt forta el conjunt de la pagesia. El comte era el responsable del fisc (impostos, serveis i terres). A ell i als seus col·laboradors corresponia la recaptació dels tributs públics. Com deïem, les contribucions sobre les comunitats pageses dels segles IX i X devien ser relativament poca cosa, però el suficient per a mantenir el comte i els seus col·laboradors, que vivien també del producte dels dominis fiscals i de llurs propietats.

Hi havia algun lligam material entre els comtes que governaven la frontera i l'emperador? És difícil de dir. Teòricament l'emperador podia haver exigut que una part dels impostos recollits en aquesta terra li fos lliurada periòdicament. De fet, els comtes, quan no estaven en rebel·lió (cosa cada cop més freqüent des de vers 840), assistien a les assemblees generals del regne que acostumaven a celebrar-se en primavera en algun lloc de la Gàl·lia o de Germània. Podia ser el moment per a lliurar a l'emperador la part acordada de l'impost.

El sistema monetari carolíngi potser estava previst que servís per a aquest transvasament d'excedents, però l'Imperi carolíngi no era l'Imperi Romà, perquè a diferència d'aquest era un imperi continental on el cost afegit del transport havia d'encarir enormement els productes. Per tant, no es veu com podia haver-hi

una correlació massa estreta entre moneda i producte i llur inserció en una xarxa àmplia de circulació. Ben al contrari, la tendència, que ja venia del Baix Imperi, era cap a l'encellulament econòmic (en correspondència també amb l'hegemonia de la petita producció, la família conjugal i l'explotació unifamiliar), és a dir, cap a una producció, comerç i consum de curt radi d'acció. D'aquí, el paper rellevant dels mercats locals i comarcals i el canvi de significació de la ciutat. El gran comerç o comerç de llarga distància, el segle IX ja havia experimentat una forta contracció: restava limitat a proveir de productes de luxe les cases dels governants. A nivell fiscal aquest encellulament exclou la centralització física de recursos provinents de l'impost (no la decisió sobre el seu destí, que segueix corresponent a l'emperador), recursos que són absorbits i consumits in situ pels comtes, els jerarques de l'Església i els seus col·laboradors respectius, d'acord amb pautes dictades, de fet, pels carolingis en els seus preceptes.

Des d'aquest punt de vista, em penso que s'entenen millor les revoltes dels comtes francs nomenats per a governar la Marca Hispànica el segle IX. No es revoltien per a ser independents políticament dels carolingis, és a dir, per a segregat llurs comtats, sinó per a decidir sobre el destí (la distribució interna) dels recursos fiscals i perpetuar-ne la percepció, és a dir, fer el càrrec hereditari. En resum, els comtes francs de la Marca, quan es revoltien, ho fan per a obtenir un marge de maniobra més gran, però es obvi que llur actitud desgasta l'autoritat central i esquerra l'edifici imperial. És el procés de dissonància política que forma part del canvi global que anomenem feudalització. Per tant, es més que dubtos que d'una forma feudal els comtes de la Marca fossin pagaments d'impostos a l'emperador. Fins i tot, es pot pen-

sar que, com que la Marca era una terra de frontera, i calia pagar bé els qui la governen, l'emperador consentia, més que en altres llocs, que els recursos fiscals fossin repartits pel comte mateix entre els seus col·laboradors, i res, o quasi res li fos lliurat.

Els carolingis, de què vivien, doncs? Com qualsevol família governant, tenien moltes propietats privades. D'altra banda, es movien molt entre terres del Loira i del Rin, i allà devien reservar-se una bona part dels impostos i del producte de les terres del fisc. La cort carolíngia, seguint un costum molt germànic, era itinerant (una mica nòmada), i consumia in situ la part de l'impost en diner o en natura que s'havia reservat, a més del producte dels dominis fiscals i familiars. Després de cap el 810 que Lluís el Pietós va estar en terra catalana per a una expedició a Tortosa, ja no ens consta que la cort hagi passat mai més al Pirineu per Catalunya. La vida política en els comtats catalans sembla ser, durant el mateix segle IX, relativament autònoma, encara que els carolingis seguïen ordenant els comtes i els destituïen quan es revoltaven.

H. ha, doncs, un procés d'allunyament de la monarquia i la impressió que l'Imperi carolíngi era una construcció insostenible. L'Església va fer tot el possible per donar suport a aquest Imperi, però a la fi es va haver de resignar a la seva fragmentació: els governants arreu privatitzaven l'impost, que convertien en renda feudal, amb la qual cosa buidaven la carcassa política de contingut material. El tren del sistema antic començava a ruixar-se per manca, sense màquina. Quan tingueren a aturar-se? Abada! va seguir fins al final aquest procés pel qual el maquinatge que els el rei carolíngi portava a terme de la màquina

Els comtes hereditaris

La segona meitat del segle IX, el monarca, escaïmentat dels nobles francs que no l'obeïen i es revoltaven, van dipositar la confiança en unes famílies de potents, originaris probablement de l'àrea pirinenca. A finals del segle IX un comte de nom Ramon governa les terres de Pallars i Ribagorça; probablement és oriünd de Bigorra. Al mateix temps, Guifré el Pelós és nomenat comte de Barcelona, Girona, Urgell i Cerdanya; el seu pare ja havia estat comte d'aquestes terres i la família tenia propietats als comtats pirinencs. Potser eren d'ascendència goda. Un altre home amb possibles arrels pirinenques, Sunyer, fou designat comte d'Empúries-Rosselló; potser era parent de Guifré el Pelós. Tenim, doncs, a la Marca tres comtes que, a nivell de força material, deuen representar en el marc de l'Imperi la noblesa mitjana, i que a nivell polític deuen encarnar una posició de fidelitat a les directrius dels carolingis. Per això han estat promoguts al govern dels comtats catalans. En les tormentes en què aleshores naufragava l'Imperi, aquests comtes es van distingir per la fidelitat a la dinastia, fidelitat que, tal com estaven les coses, devia ser també un camí per obtenir una posició de força i d'independència més grans. A un monarca feble se li podien arrancar les prerrogatives per la força de la revolta o per la necessitat de premiar rares fidelitats, i aquest fou el camí triat, o simplement seguit, pels comtes catalans. Com la «crònica d'una mort anunciada», jo tendeixo a contemplar l'Imperi carolíngi com una construcció abocada al fracàs; potser ho faig per deformació, perquè conec el desenllaç d'aquesta història.

A finals del segle IX, els potents francs aconseguïen interrompre temporalment la successió legítima a la corona i entronitzar un dels seus. Això és important, perquè en aquelles circumstàncies, els comtes catalans, nomenats per un rei carolíngi, no es pogueren sentir vinculats a l'usurpador, sinó més aviat desligats de l'obediència deguda i lliures per a transmetre el càrrec de pares a fills. Entrat el segle X, ruptures més traumàtiques de la legitimitat carolíngia, reafirmaren l'heretabilitat de la dignitat comtal. Dit altrament, la independència comtal s'afirma a mesura que s'afebleix el poder dels hereus de Carlemany. Així els fills i, per descomplat, els nets de Ramon de Pallars, Guifré el Pelós i Sunyer d'Empúries, acaben per sentir-se plenament sobirans en llurs comtats.

Les anades i vingudes dels homes que governaven aquesta terra il·lustren el procés d'allunyament i ruptura de vincles. Els comtes catalans del segle X potser només van traslladar-se a la cort carolíngia dues vegades. El fill de Guifré el Pelós, Guifré Borrell, hi va anar cap al 910. Hem de pensar que, en veure'l venir d'una frontera tan llunyana i anti-

ga, el rei devia sentir-se afalagat. No li faltava raó, perquè aquell comte que s'acostava a jurar-li fidelitat havia succeït al seu pare anys enrera i governava, de fet, de manera independent. Però fem la lectura de l'altre costat: per què hi va anar, Guifré Borrell? El comte, convençut que el rei no el destituïria, hi va anar per obtenir de dret el que ja tenia de fet, i així consolidar-se en el càrrec. Les coses devien sortir com estaven previstes i Guifré Borrell seria el darrer comte de Barcelona en entrevistar-se amb un rei carolíngi. El camí de França fou resseguit per darrera vegada, el 952, per un nebot seu, el comte Guifré de Besalú. Aquest fill de la Casa de Cerdanya anà a la cort per recaptar dos preceptes, un de confirmació de les propietats del monestir de Camprodon, que acabava de fundar, i l'altre de ratificació de la confiscació dels béns d'una família vescomtal culpable d'haver traït el llinatge comtal de Cerdanya en els afers fiscals. Una mesura tan forta (la de confiscació), susceptible de crear reaccions interiors, potser justifica un viatge com aquest, ja una mica fora de lloc. Això mereix una ràpida reflexió.

La monarquia, en aquesta època, era molt feble; és pot dir que governava en la mesura en què els nobles li ho deixaven. No obstant, tenia arrels antigues i una imatge de prestigi heretat; a més, per a una gent com la catalana, de mentalitat romana, podia seguir essent en certa mesura font de dret i garantia de justícia. Per exemple, un document redactat per un monarca carolíngi, encara a mitjan segle X, devia pesar davant d'un tribunal. Tenim, doncs, per un costat, un poder reial que s'eclipsa, però que encara viu de les romanalles del passat, i per això és visitat; i, per l'altre costat, un poder comtal en construcció. Així queda més emmarcat aquest darrer viatge d'un comte català a la cort carolíngia. Per contra, des de mitjan segle X, tenim unes noves relacions exteriors: els viatges a la Còrdova califal i a Roma, que confirmen l'allunyament de la Gàl·lia carolíngia.

Borrell i Hug Capet

Els viatges a Còrdova no responen a una voluntat política de vinculació. És un itinerari penós i obligat que segueixen els delegats dels comtes, els bisbes i vescomtes, per a negociar la pau i la seguretat de les fronteres. El califa, que és molt fort, imposa condicions, i algun tribut; però això és diferent de la relació política anterior dels comtes amb els carolíngis. És simplement una relació entre veïns de força desigual, enormement desigual.

Els viatges a Roma tenen més interès. Ens mostren les ambicions polítiques dels comtes i com aquests van assumint la funció tutelar de l'Església que els carolíngis havien realitzat. Singularment important fou el viatge del comte

Borrell a Roma l'any 970, perquè expressa una voluntat clara d'obtenir la plenitud de la postestat en els comtats: és el desig de trencar el vincle eclesiàstic amb l'arquebisbe de Narbona, que era el darrer lligam dels comtats amb la Gàl·lia carolíngia. Borrell demana al Papa la creació d'un arquebisbat propi de Catalunya, fet que li hagués donat un poder de control sobre el conjunt de l'Església catalana. I és que Borrell segurament volia ser com un monarca absolut, diríem un petit monarca absolut, a la mesura de la petitesa dels seus comtats. A la fi, el projecte fracassa, potser per l'oposició de l'arquebisbe narbonès, però ens serveix a nosaltres per a copsar que ara sí que sembla existir una voluntat interna de sobirania.

Borrell intentà, doncs, reorganitzar l'Església i mantenir la pau amb el califat de Còrdova, però fracassà en els seus propòsits. Les tropes musulmanes, dirigides pel general Almansur, atacaren els comtats i assaltaren Barcelona el juliol del 985. En aquelles circumstàncies, Borrell havia de sentir la seva petitesa i soledat. No ens ha d'estranyar que per un instant somiés amb un Carlemany benefactor que l'ajudés, i que per un «si de cas» s'adreçés als darrers carolíngis, Lotari i Lluís V, en demanda d'ajut. L'abat de Sant Cugat pogué tramitar la petició el gener-febrer de 986 en l'entrevista que tingué amb Lotari a Compiègne. Tanmateix, demanda d'ajut no vol dir voluntat d'obediència, i en la carta pobla de Cardona, d'abril del 986, Borrell s'expressa amb un to manifest de plena sobirania. Per aquestes dates, allunyades ja les tropes musulmanes de Barcelona, el comte degué recuperar la confiança i contemplar amb més serenitat l'únic camí que se li ofería, i que no era altre que el de seguir en solitari, sense vincles amb una monarquia massa feble per a protegir els seus vassalls. En aquestes circumstàncies, la mort de Lotari el 986 i de Lluís V el 987, l'entronització del magnat Hug Capet i la ruptura, ara definitiva, de la legitimitat carolíngia posaren el punt final a aquest procés secular d'allunyament dels comtats catalans respecte de la monarquia franca. Si quelcom d'entre jurídic i sentimental unia els comtes catalans amb els reis carolíngis, encara a finals del segle X, aquest cordó umbilical es trencà el 987 amb la mort del darrer carolíngi i l'entronització del primer Capet.

Així, doncs, per resumir, en aquest procés que Abadal en deia «la marxa a la sobirania» entenc que la fita primera i més decisiva se situa en el 987 quan, amb la mort de Guifré el Pelós, s'encetà la successió hereditària en la dignitat comtal, i la fita segona i darrera és el 987 quan es produí el canvi de dinastia a França. Tanmateix, entremig d'aquestes dues dates i més a prop de la primera que de la segona se situa la trasllació efectiva del poder de mans dels reis a mans dels comtes.

En aquestes condicions permeteu-me que no malgasti el vostre temps i el meu, parlant de la carta d'Hug Capet a Borrell l'any 988 oferint-li ajuda a canvi de vassallatge, i que no especuli sobre el significat de la suposada no resposta de Borrell, perquè em penso que tot això és anecdòtic. Quan la carta va arribar a Barcelona, si és que mai hi va arribar, els fets polítics decisius que marcarien el futur polític dels comtes catalans ja havien passat. La sort ja estava tirada i el rumb que la història havia pres no el podia canviar un rei llunyà i megalòman. Aquell dux vel rex, que es deia Hug Capet, no era Carlemany; no podia portar de nou les tropes franques a Girona i Barcelona, perquè d'aquesta imatge del passat li'n separaven dos-cents anys d'història.

Orígens materials i orígens polítics de Catalunya, hem dit. Convencionalismes, però, perquè en qüestió com aquesta l'historiador, amb tota la seva subjectivitat, està obligat a escollir els mots i al·lerrar el temps. No sé, per exemple, per què m'he parat el 988, quan la meitat del territori que avui diem Catalunya estava sota domini musulmà i l'altra meitat estava dividit en comtats independents uns d'altres. Segurament ho he fet perquè he valorat més la ruptura de vincles exteriors que el nuament de vincles interiors. Presa des d'aquest angle, la història seria més lenta i tardana. Perquè no és fins la segona meitat del segle XI que podem començar a parlar d'un principat feudal català regit pel Casal de Barcelona. Tanmateix, des del treball i des del poder, la impressió és que la societat de finals del segle X va llençar cap al futur unes línies que generacions successives van seguir i perllongar, de tal manera que encara avui nosaltres creiem tenir quelcom en comú amb aquells homes de mil anys enrera. Hi hagi entre ells i nosaltres unes filiacions o herències biològiques, materials o culturals, o simplement hi hagi la il·lusió, és a dir, la necessitat de lluitar contra la soledat i l'oblit, forjant des del present la imatge d'una comunitat mil·lenària, el cas és que quelcom hi ha. Segurament hi ha una mica de tot, i no ens avergonyim de reconèixer que en la idea de «Catalunya nació mil·lenària» hi ha il·lusió. Sabem que el temps passa, les generacions canvien i els vells signes d'identitat es desgasten, però sabem també que noves generacions creen nous signes d'identitat que dipositen en el «sobres de la consciència nacional», i que a la fi també aquí hi ha relació dialèctica entre continuïtat i canvi. És des d'aquesta perspectiva entre la il·lusió i la realitat (el sentiment i la raó) que podem pensar en el «nadó» del 988 i considerar-lo avui com un jove de 1.000 anys que vol contemplar optimista el futur.

Avui
abril 1988

MIL·LARS

Catalunya, un país i un poble de velles arrels

Josep M. Salrach
Professor de la
Universitat de
Barcelona

Durant l'antiguitat, l'influx dels pobles mediterranis i el desenvolupament de la civilització ibèrica donaren una certa homogeneïtat cultural a les regions mediterrànies de la Península: l'espai que avui ocupen els Països Catalans. Tanmateix, no era un espai català, ans al contrari, perquè la romanització, amb el llatí, el cristianisme i la idea d'Imperi, era una aspiració d'universalitat. Així mateix, en època romana, Espanya no existia ni com a Estat ni com a país perquè Hispània era un concepte geogràfic i un districte de l'Imperi, però tampoc existia Catalunya, i la Tarraconense era una província de Roma. La romanització és, doncs, un substracte general de l'Occident i del món mediterrani. Només en aquest sentit es pot dir que Catalunya és país romà, però, paradoxalment, allò que diferencia el poble català dels seus veïns i en definitiva explica la seva existència és la pulverització de l'herència romana: un procés de desestructuració - reconstrucció que va conèixer tot l'Occident cap als segles V-X i del qual van sortir els pobles peninsulars.

El procés començà amb la crisi de les grans construccions socials, polítiques, econòmiques i culturals de l'antiguitat: l'esclavisme i l'impost com a formes de treball i d'extracció de l'excedent, l'Imperi com a organització política, la unitat econòmica del món mediterrani i el llatí com a llengua i vehicle d'una cultura universalista. Tanmateix, aquest sistema antic, a través de crisis i mutacions, sobrevisqué fins cap al segle VII, quan la Hispània goda, Estat successor de l'Imperi, arribà a una situació terminal de descomposició. Aquesta Hispània ha estat tradicionalment considerada pels historiadors castellans com una prefiguració d'Espanya, i és cert que Sant Isidor li dedicà el segle VI uns elogis sovint interpretats com a testimoni d'un sentiment de pàtria. De fet, era un Estat, i, com a tal no és estrany que tradicionalment la historiografia castellana l'hagi pensat com a Espanya. Podriem estar-hi d'acord si Espanya-Hispània fos llegida com a nom geogràfic polític, però no com la pàtria dels *hispani* perquè, més enllà de la visió cultista de l'èlite eclesiàstica i política, els habitants de la Península, malgrat la romanització (d'altra banda universalització), no tenien experiència de vida en comú, tenien encara velles (prehistòriques) clivelles de base tribal i no tenien el sentiment d'unitat que s'expressa en la visió d'una pàtria com a llar comuna. Al nivell dels sentiments de pertinença, el món antic deu donar als seus components una doble referència: l'univers de civilització romana (l'univers conegut) i la ciutat (ciutat-Estat), que era centre de poder polític, religiós, militar i fiscal.

Les romanalles d'aquest món antic fan crisi el

segle VII quan els esclaus fugen dels amos, l'impost costa de cobrar i proporciona al fisc un volum baix d'ingressos, l'exèrcit s'aplega amb dificultats i els potents s'apropien dels recursos de l'Estat. En aquesta tensió, el feudalisme guanya, però la invasió musulmana (711) ho trastoca tot. Un segle més tard el mapa ha canviat: ha desaparegut Hispània com a Estat i el seu lloc l'ocupen la formació social andalusina (la terra de l'Islam), que senyoreja la major part del territori, i les formacions socials cristianes del nord integrades per pobles en procés de formació. Aquests nuclis són producte d'herències antigues (pre-romanes, romanes i godes), influències diverses (la Gàl·lia carolíngia, la Itàlia llombarda, al-Andalus) i una peculiar conjuntura històrica (la lluita contra l'Islam i la població de les terres guanyades en aquest duel peninsular). En els comtats catalans, nascuts com a frontera hispànica (Marca Hispànica en deien) de l'Imperi carolíngi entre el 785 (Girona) i el 801 (Barcelona), la influència franca és forta el segle IX. El passat got, en canvi, sembla que s'esvaeix, sobretot després del fracàs de la revolta gòtica del 826-827. El teixit bàsic és, doncs, el romà i potser hi ha un reviscolament d'elements pre-romans a les àrees muntanyenques.

Mentre els comtats catalans, per mor de la con-

«... Catalunya i els catalans es van formar a través de la feudalització...»

Miniatura del «*Liber Feudorum Maiorum*» que representa el noble Gausbert de Peralada en el moment de prestar homenatge al comte Ramon Berenguer IV, posant la vila i batllia de Peralada sota la seva protecció

Les dinasties comtals de la Marca van iniciar el camí cap a la sobirania amb la successió hereditària a la mort de Guifré el Pelós (897), representada aquí per Pau Bèjar (1895), Canet de Mar, Castell de Santa Florentina juntament amb la llegendaria invenció de l'escut de Catalunya

12

questa franca, s'allunyen de la marxa general de la Península i s'incorporen a la vida de l'imperi construït per Carlemany (un darrer intent de frenar la feudalització i reconstruir l'Estat antic), al nord-est peninsular sorgeix una monarquia astur lleonesa sense gaires influències foranes, poc substrat romà i feble aportació goda. Més aviat fa l'efecte que el regne astur neix d'un passat muntanyenc i pre-romà.

Però molt aviat els clergues de l'Església astur investeixen la jove monarquia amb els atributs dels reis de Toledo, desenvolupen una ideologia gòtica i presenten els monarques com a depositaris de l'herència hispànica, i encarregats de refer la unitat de la península.

Heus aquí, mil anys enrera, que els diguem-ne *intel·lectuals del centre* i de la *perifèria* ja comencen a pensar la història i la política de manera diferent: pels astur lleonesos i, després, castellans, el passat era Hispània com regne-Estat, i el futur havia de ser la reconstrucció d'aquesta unitat a través d'un present de Reconquesta. Segurament és inútil preguntar-se si això és sentiment patriòtic de l'èlite o expressió de voluntat hegemònica o ambdues coses. El cas és que la cort lleonesa i castellana, i els seus cronistes, van mantenir aquesta visió de la història i aquesta voluntat de futur tota l'Edat mitjana.

Als comtats catalans (i després a la Corona d'Aragó) no hi ha un plantejament tan clarament hispànic de la història i de la política. De fet, la manca d'una monarquia catalana (fins la constitució del principat feudal els segles XI-XII) explica la feblesa de la producció historiogràfica als comtats durant els segles IX-XI. No obstant, quan la producció comença, s'observa una tendència per part dels cronistes a replegar-se sobre el passat immediat i, doncs, a catalanitzar més que hispanitzar la història.

La dominació carolíngia va contribuir, dèiem, a separar nord-est del conjunt peninsular i vincular-lo temporalment a la marxa de les terres ultrapireniques: comtes depenents del rei-emperador franc, bisbes i abats units jeràrquicament a l'arquebisbe de Narbona, influències culturals i artístiques del renaixement carolíngi, preceptes carolíngis que completaven el *Liber Iudiciorum* (còdex visigòtic vigent fins al segle XII), moneda adaptada

al sistema monetari creat per la reforma carolíngia, etc. Però, a la base del sistema social, la tendència ja secular empeny cap a la reducció dels àmbits polítics i econòmics. Per això podem dir que l'imperi carolíngi era una construcció insostenible. El segle IX ja s'esquerdava arreu.

El pages treballava la terra amb reflexos d'auto-substència, i el seu excedent el drenaven el *dominus* o amo de la terra, mitjançant la renda, i els governants (comtes, vescomtes, veguers, jutges), mitjançant l'impost (serveis i contribucions públiques). Però els segles IX i X la majoria d'aquests pagesos eren propietaris de la terra que treballaven i, per tant, només estaven sotmesos a obligacions públiques (impostos i serveis) que devien ser poc carregoses. Fins cap el 950 els reflexos dominants d'auto-substència en aquella societat agrària i subdesenvolupada expliquen la decadència i pobresa de la xarxa urbana, la contracció fins a la quasi desaparició dels fluxos mercantils i l'escassa circulació dels recursos col·lectius (els béns de la producció drenats per l'impost).

Pels carolíngis, els comtats catalans eren una frontera, i com a tal, tenien més interès militar que econòmic. Les terres fiscals i les prestacions públiques devien ser aplicades al manteniment *in situ* dels delegats de l'autoritat pública, en primer lloc el comtes i els bisbes, i després els col·laboradors d'aquests. Durant el segle IX els comtes (generalment francs) eren nomenats pel monarca carolíngi i destituïts, si calia. Els bisbes també eren homes de confiança de la cort. Però la tendència d'aquests poderosos, geogràficament allunyats del poder central, és la de perpetuar-se en el càrrec i transmetre'l als seus descendents. I és lògic, perquè la base de la seva riquesa i poder, més que les grans propietats (la renda de la terra), que en tenien, provenia del control dels recursos col·lectius: terres fiscals i impos (la punició sobre els homes). D'aquest procés és difícil dir-ne independència de Catalunya, sense més. Sembla més correcte parlar de la formació d'unes sobiranes locals o regionals limitades de caràcter feudal, perquè els protagonistes d'aquest esquarterament de l'Estat són arreu les aristocràcies governants de l'Imperi, i la seva conducta, ben segur, no obeeix a sentiments nacionals sinó a interessos particulars.

Més interessant que aquesta història política englobada, és veure que a dins dels comtats els pagesos conquereixen el sòl agrari i creen l'estructura bàsica de petites explotacions que durant segles fou característica del sistema de producció feudal a Catalunya. El mas n'és l'imatge típica, però aleshores també, amb la cristianització o recristianització de la ruralia, s'aixequen arreu les esglésies parroquials, avui dites pre-romàniques, i s'envolten de cases, donant naixement a la xarxa poblacional de la Catalunya Vella, que encara avui identifiquem. El clergat d'aquestes parròquies, fill de la pròpia pagesia, serà un element decisiu en la cristianització del col·lectiu català perquè fou vehicle de transmissió de coneixements, dipositori de memòria històrica i missatger entre el poder i la pagesia i, a la inversa. Les famílies pageses deuen també començar aleshores a elaborar un sistema d'heretament adaptat a les seves necessitats i, com que l'horitzó no deu ser gaire més ampli que les terres del mas i de la parròquia, la llengua catalana, després del vell llatí, es transmet de pares a fills en espais tancats sense influències exteriors i amb fortes variants comarcals.

Aquesta pagesia, que durant segles ha estat cel·lula primària de Catalunya, cap a l'any mil ja produïa més del que consumia i més del que la renda i/o l'impost li prenia. Això vol dir (i és essencial per entendre el món feudal) que havia començat l'època de l'autonomia relativa de la petita producció, una autonomia que ni les servituds de la remença, desenvolupades més endavant, aconseguiran eliminar. A partir d'aquesta autonomia, els treballadors del camp comencen a produir per al mercat i a posar en marxa el creixement medieval amb la seva xarxa típica de mercats rurals de caire comarcal. Així l'horitzó del pagès s'amplia

en el llindar de l'any mil, i d'aquest horitzó sorgeix una classe mercadera que, de tira en tira i de mercat en mercat, construeix un altre espai econòmic més ampli i integrador. Segurament, és en aquest *moll de fós* o textura bàsica, més que en les efemèrides polítiques, on millor podem trobar els fonaments de la identitat catalana i de la construcció del país.

Això no vol dir que els potents no s'interessin per modelar la terra i la societat d'acord amb els seus objectius. Teòricament és una qüestió de pes i d'articulació, i nosaltres contemplem els senyors feudals com a distants, dalt dels seus castells, prenent dels pagesos la renda però no intervenint directament en la producció. Aquest sistema econòmic i la forma de govern corresponent adquireixen entitat els segles X i XI. El segle X es formen, a la vella Marca Hispànica, quatre dinasties comtals (les de Rosselló-Empúries, Cerdanya-Beaslu, Pallars-Ribagorça i Barcelona-Girona-Osona-Urgell), que, des de cap el 900, transmeten el poder hereditàriament, s'allunyen de la feble dinastia carolíngia i assumeixen, de fet, la potestat reial. Quan el 987 mor el darrer carolíngi i a la *Francia Occidentalis* és entronitzat Hug Capet, els comtes ja fa temps que actuen de manera independent, al marge de la monarquia; després van seguir fent-ho així, i no crec que les coses canviessin gaire. Potser el problema som nosaltres, que, acostumats a la precisió i a l'exploració fàcil de les coses, volem veure un canvi significatiu en aquella data.

Els comtats catalans s'allunyen, però, del poder carolíngi el segle X perquè el feudalisme en formació implica al nivell polític dissociació, i la dissociació és un procés en marxa a tots els nivells. És a dir, que al mateix temps que els comtats s'allunyen

Una empresa amg segles d'experiència

Codorniu ha fet importants aportacions a la producció vitivinícola catalana

L'any 1872, Josep Raventós Codorniu destapava la primera ampolla de cava produïda a Catalunya i l'Estat espanyol.

Aquest moment històric, decisiu per al futur de la casa Codorniu, estava precedit per molts anys de tradició i treball en el camp de l'elaboració de vins.

El primer document que demostra l'existència de la casa Codorniu i la seva dedicació a la producció de vins específica tots els béns cedits per Jaume Codorniu al seu hereu l'any 1551. Entre els objectes detallats ja s'hi troben una bóta de dues càrregues i un parell de portadores.

Una altra fita important és la unió, per via matrimonial, amb la família Raventós i la consegüent suma dels patrimonis. Era l'any 1659.

El cava

A mitjans del segle XIX, la línia hereditària arriba a mans de Josep Raventós Codorniu. Durant anys es va dedicar a estudiar els vins que es produïen a casa seva, fins a arribar a la seguretat que reunien condicions per esdevenir caves, i va lluitar fins a aconseguir la primera ampolla. Cinc anys després el cava Codorniu ja arribava a països com l'Argentina i Cuba. Abans de final de segle, la marca estava registrada als Estats Units.

Manuel Raventós, fill de Josep, va ser a qui va correspondre la tasca de perfeccionar el procés d'elaboració i la qualitat dels productes finals. Va viatjar, estudiar i treballar amb aquests

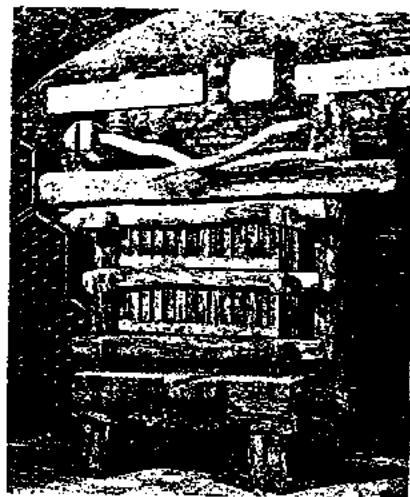
objectius. També va ser qui va donar una forta embranzida a la dotació infraestructural de la casa i va augmentar la capacitat de producció.

El reconeixement internacional, a través de nombroses medalles aconseguides en diverses mostres i fires i el creixement de l'empresa familiar, amb accions com la compra de les bodegues Raimat de Lleida, van anar consolidant la presència dels caves Codorniu al mercat. L'any 1926, l'empresa familiar esdevenia la Societat Anònima que actualment és el grup Codorniu.

Innovadors

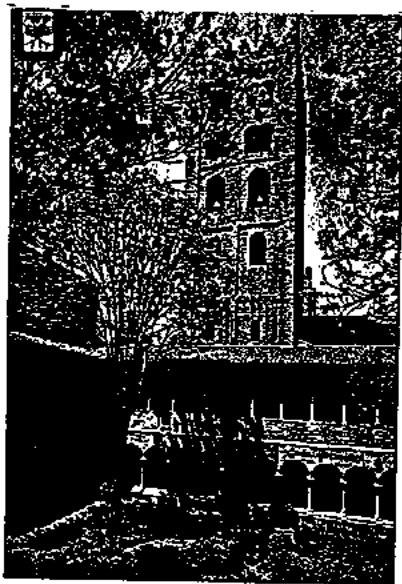
Codorniu sempre ha estat una empresa innovadora. Per una banda, pel fet d'iniciar la producció de cava, van provocar la producció de vins blancs a la comarca del Penedès.

També van ser capdavanters de la lluita contra la fil·loxera; Manuel Raventós va ser un dels primers a empetar els ceps de sempre sobre peus de varietats americanes resistents a la plaga. Durant la primera dècada d'aquest segle, Manuel Raventós va crear un sistema hidràulic de premsat del raïm que millorava els existents fins aleshores i comportava un considerable estalvi de temps. Entre moltes altres innovacions, destaca el sistema mecànic que, dissenyat a Codorniu després d'estudis minuciosos, permet remoure les ampolles en grup de cinc-centes vuitanta en comptes de fer-ho una a una, sense que, però, hi hagi cap alteració de l'eficàcia de l'operació.

Prensa del segle XVI citada a l'inventari de Jaume Codorniu

Actualment, el grup Codorniu —que aplega també les marques Raimat, Rondel, Masia Bach i l'empresa comercial Codorniu USA— continua amb la seva dinàmica de projecció cap al futur, que li permet afrontar amb força les noves exigències d'una economia cada vegada més internacionalitzada i uns sistemes de producció tecnològicament avançats. L'aplicació de la biotecnologia al cultiu de la vinya, els estudis i investigacions per a la implantació de noves varietats i la ferma presència als mercats internacionals, fruit d'una vocació exportadora ja consolidada, marquen el present de l'empresa i són la seva resposta particular als reptes que afecten tot el país.

16

en del rei, els vescomtes i els veguers (guardians de castells) s'allunyen dels comtes. Cap a l'Any Mil, doncs, lluny d'existir Catalunya com a unitat política, existeixen deu comtats amb vuit comtes, independents els uns dels altres. I, encara, aquests petits comtes s'han d'enfrontar amb la tendència de vescomtes i veguers a privatitzar els castells i beneficis annexos (terres fiscals i impostos) i a transmetre hereditàriament càrrecs i honors. De fet, els comtats es fragmenten en senyories i la tendència és irreversible, perquè les relacions de producció es basen en el control sobre els homes (més que sobre la terra) i aquesta oració només es pot realitzar en el marc de la senyoria.

El despullament de recursos a què es veu sotmesa l'autoritat comtal i la violència que els senyors dels castells exerceixen sobre la pagesia culmina en una primera crisi feudal (la més decisiva) cap al 1050, quan els comtes, hereus dels carolingis i garants del sistema antic (franqueses pageses, justícia pública, nivell moderat de taxació), són objecte d'una ofensiva dels senyors dels castells, vells col·laboradors seus en el govern. Per a la història de Catalunya, és important la solució final de la crisi, perquè la Casa de Barcelona, al preu d'acceptar i, doncs, legitimar el sistema d'exploació social que anomenem règim senyorial, aconseguí ser reconeguda com a principal autoritat a la zona. A poc a poc els senyors feudals, entre els quals els altres comtes catalans, establiren vincles privats d'obediència i serveis amb els comtes barcelonins, que així es convertiren, de fet, en monarques feudals (sobirania limitada) de Catalunya. L'Església va jugar un paper decisiu en l'estructuració de les relacions socials en mirar de llimar les violències del sistema (assemblees de pau i treva de Déu, sagreses) i en la creació del sistema polític: proclamà que els comtes ho eren per gràcia de Déu, construí la memòria genealògica dels casals comtals, indicà, doncs, als comptes i als seus feudals com havien de pensar la història, i va mirar, en definitiva, d'orientar totes les línies de força del sistema cap el Casal de Barcelona.

En aquesta tasca de construcció de Catalunya des de dalt excel·lí l'abat-bisbe Oliba, a principis del segle XI. En la seva ploma la paraula «pàtria» sembla tenir dimensions catalanes. Està clar que la visió i el sentiment que Oliba i els monjos de Ripoll expressen deu ser propi de l'èlite cultural. De més del 90% de la població, pagesos il·lustrats, no en podem saber amb certesa la visió del món. Tanmateix, a la segona meitat del segle XI, el col·lectiu català, com altres pobles del nord peninsular, ja té una personalitat prou definida des del punt de vista de la llengua, la cultura, la història i el poder. D'això, a l'època, en deien a vegades una nació; el mateix rei de Castella i Lleó, Alfons VI,

en l'apoteosi del seu regnat, quan conquereix Toledo (1085), es titula «emperador de les nacions constituïdes a Hispània», encara que, de fet, només tenia autoritat efectiva sobre una part d'aquestes nacions. No seria estrany que algun dia es trobessin testimonis escrits que ja en aquesta època es començava a emprar el nom de Catalunya i de catalans.

Avui, però, el testimoni més sòlid és encara el poema d'Enric de Pisa, cronista de l'expedició del 1114 a Mallorca, que es refereix al comte de Barcelona, Ramon Berenguer III, com a cabdill català, sense dubte perquè té una autoritat supracomtal que s'estén sobre el conjunt dels homes de parla catalana. Enric de Pisa també anomena la terra d'aquests homes *Catalonia*. El fill d'aquest comte, Ramon Berenguer IV, en impulsar i dirigir la conquesta de la Catalunya Nova (Tortosa, 1148; Lleida, 1149), va dibuixar els límits amb què actualment identifiquem Catalunya. Però, per a la identitat catalana, devia ser més decisiu el poblament de les noves terres amb gent vinguda dels diferents comtats de la Catalunya Vella, gent portadora de variants dialectals i experiències històriques plurals, gent, en suma, que, en barrejar-se, va contribuir a esborrar velles diferències i crear noves realitats. Una generació més tard, Alfons de Cast, rei d'Aragó, i comte de Barcelona, impulsà la creació de vegueries, reformà el sistema fiscal i mirà d'avançar vers la centralització de l'autoritat. En consonància amb això, a voltes, des de la cort, es parla de barons catalans i de Catalunya com el territori de sobirania del rei habitat pels seus súbdits catalans.

Així, per concloure, diríem que la carcassa política o organització del poder (en llenguatge modern l'Estat) recobria i donava més cohesió al col·lectiu humà (la Nació en llenguatge medieval o modern?), que, no obstant, l'havia precedit en el temps. Per això i per moltes coses més, si s'ha de celebrar un mil·lenari, jo m'apunto al d'aquest darrer, que és de més velles i venerables arrels.

L'abat-bisbe Oliba, que serà recordat també com un pare de la pàtria: defensor de béns eclesiàstics, organitzador de la frontera, reformador de l'Església i pacificador de Catalunya gràcies a l'organització del moviment de la Pau i Treva de Déu. Escultura de Josep Llimona conservada a Montserrat fins al 1936

A l'esquerra, claustre i campanar del monestir de Santa Maria de Ripoll. Els seus monjos, mentors intel·lectuals del Casal de Barcelona, van redactar les gestes dels seus comtes (Gesta Comitum Barchinonensium)

Potser és un sorpres que la categoria dels historiadors no hagi reaccionat de manera unànime i prou entusiasta a la crida institucional per commemorar el Mil·lenari del naixement polític de Catalunya. No es pot dir sense reserves que això sigui per raons polítiques o per manca de sensibilitat catalana. Cal considerar la manera d'entendre l'ofici d'historiador i com evolucionen els homes de la professió. El Mil·lenari planteja tres ordres de problemes i induïx a una reflexió global sobre la història i la idea de nació.

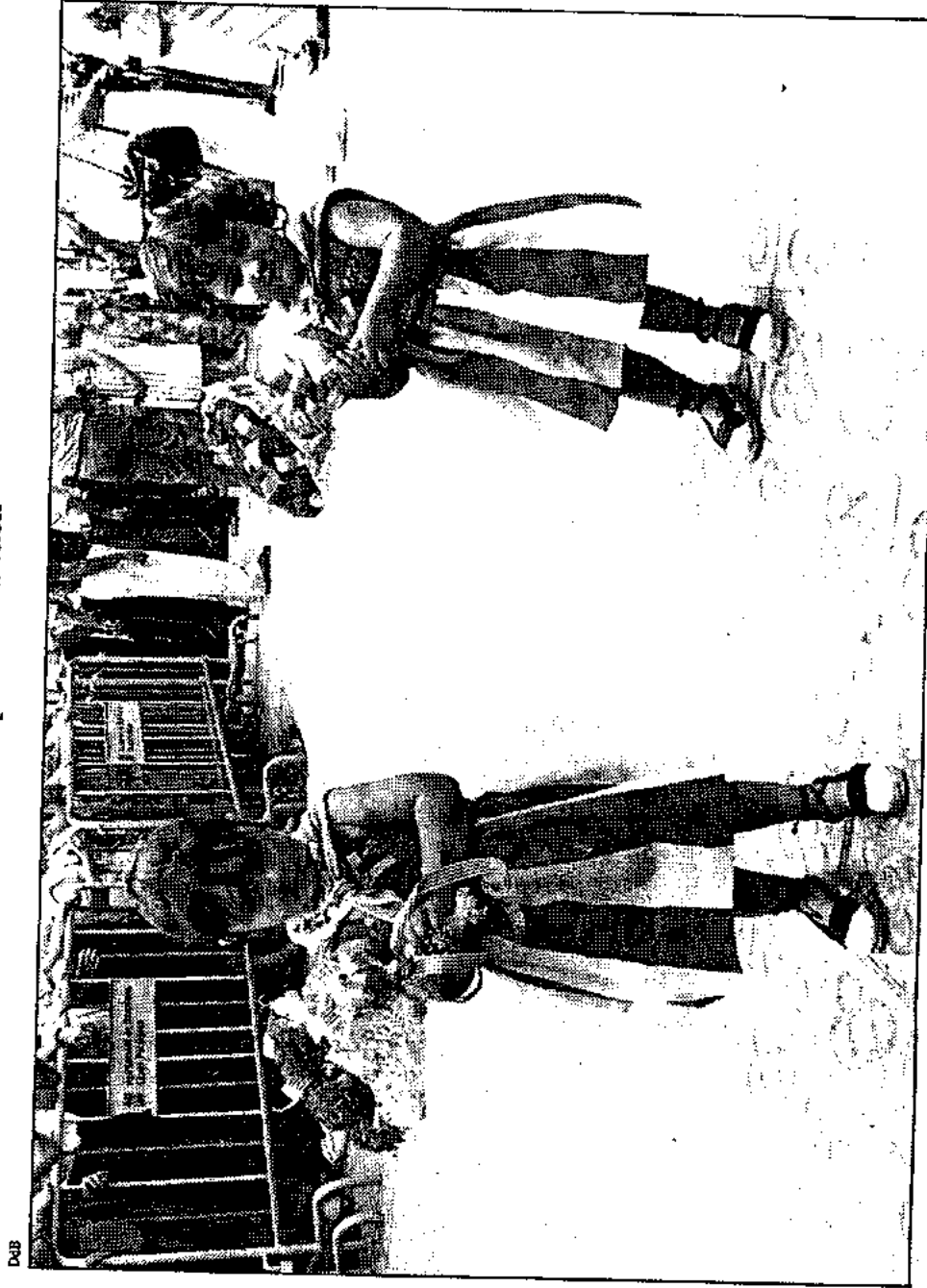
A nivell elemental hi ha l'erudició i la interpretació de les dades. És la qüestió del *quid*, és a dir, el temps històric escollit perquè el 988, essent segurament un moment significatiu en l'evolució del món franco-català, potser no ho és tant com es creu. La successió comtal hereditària havia començat 100 anys abans; durant el segle X potser només dos comtes catalans van anar (vers el 910 i el 952) a la cort franca i van retre homenatge al rei corresponent; les relacions o ruptura de relacions entre el comte Borrell i el rei Hug Capet (amb la carta de Gerbert pel mig) és qüestió fosca; la manca de preceptes reials francs després del 988 planteja el problema de la seva validesa jurídico-política i de la seva força en aquella època de disociació, etc. Per entendre el tema de la formació d'uns poders locals, la seva dispersió, primer, i el seu relatiu agrupament, després, fins a tenir dimensions catalanes, la visió s'ha d'ampliar molt cap enrere i molt cap endavant del 988. Estructura d'un procés.

Un "racó de memòria"

A un nivell més elevat hi ha la selecció de l'objectiu. La

Els historiadors i el Mil·lenari

Josep Maria Salrach*

El component antropològic, a parer de l'autor, serveix millor per explicar el fenomen Catalunya

"Potser el 988 és una data menys significativa del que es creu"

Compte, pau, compte: la història

"A la història no hi ha veritats absolutes"

són emprats per pensar en aquell moment històric. I l'historiador dubta que siguin els mots escalents i pensa que, sense definir-los críticament, inexorablement es dona una visió distorsionada (misticant) del passat.

D'algun manera, doncs, entre gent del gremi hi ha un sentiment d'incomoditat respecte d'una celebració que no hem triat i que ens arreplega del *laboratori* per transpirar-nos a un present que voldríem poder contribuir a fonamentar sobre bases més sòlides. Perquè la raó última del Mil·lenari, en una societat postcientífica com la nostra, en la qual el sentit d'una comunitat d'identitat sembla amenaçat arreu, és la voluntat de memòria: parar el temps, bloquejar el treball de l'oblit i fixar un estat de coses. I això tothom sap, i l'historiador el primer, que és empresa heroica, però irrealitzable.

Lluny del romanticisme

La història és avui una ciència en transformació que s'ha allunyat inexorablement del positivisme i romanticisme tradicionals i que, en plena renovació, intenta crear o redefinir el seu mètode. No té, doncs, receptes còmodes.

Dues generacions, carrera el retrat o la imatgeria tradicional (les biografies dels reis) imperaven, i encara els nostres pares i avis podien llegir tranquils les grans síntesis d'història nacional. Els servia per saber de qui eren fills i per veure's a si mateixos a través del passat.

Avui, en què la història interna (la de les estructures, de les relacions dels homes entre ells i amb la naturalesa), predomina sobre l'externa (el poder, les batalles i les batalles pel poder) poden dir

després del 988 planteja el problema de la seva validesa jurídica-política i de la seva força en aquella època de disociació, etc. Per entendre el tema de la formació d'uns poders locals, la seva dispersió, primer, i el seu relatiu agrupament, després, fins a tenir dimensions catalanes, la visió s'ha d'ampliar molt cap enrere i molt cap endavant del 988. Extractat d'un procés.

Un "racó de memòria"

A un nivell més elevat hi ha la selecció de l'objectiu. La pregunta és per què hem de commemorar el naixement polític de Catalunya i no simplement els orígens de Catalunya? Si els polítics traslladen a l'anàlisi del passat les preocupacions del present ho entendrem. Seria com una confirmació de que el que els preocupa és la fórmula política. Però potser la raó és més simple: una dada precisa i exacta, naturalment política, és fàcil de captar i retenir, és un *racó de memòria* que resisteix més fàcilment a l'oblit.

El Mil·lenari seria així l'expressió de la voluntat de retenir el món que hem perdut. D'aquest món jo preferiria, si fos possible, retenir el procés de formació del col·lectiu humà, el poble, i allò que internament l'identifica (llengua, vida familiar, costums, organització del treball, creences) abans que l'estructura de poders, que l'identifica més externament. I, de fet, crec que el poble català preedia en el temps el poder polític català (propi i privat de Catalunya). En l'anàlisi convé, doncs, distingir entre el que en podríem

El component antropològic, a parer de l'autor, serveix millor per explicar el fenomen Catalunya

"Potser el 988 és una data menys significativa del que es creu"

dir el component antropològic i el polític del fenomen Catalunya. Com a historiador, el primer m'interessa més que el segon perquè potser em serveix una mica més per entendre com un col·lectiu sense estat propi ha pogut preservar la identitat fins a les portes del segle XXI.

Res d'història sentimental

Però un Mil·lenari amb aquests termes suscitaria l'adhesió unànime del gremi d'historiadors? Motivacions polítiques a part, crec que tampoc. I aquí arribem a un problema de tercer nivell. En història, tal com avui molts l'entenen, no hi ha veritats absolutes, i l'historiador està en revolta oberta contra la història sentimental d'altres temps. En la nostra disciplina l'aliança del patriotisme amb la ciència i del sentiment amb la raó no és fàcil de mantenir, encara que hom, de manera innocent o idealista, s'hi esforci. La ciència històrica, i

la pedagogia de la història, tal com s'imparteix a les universitats del nostre món occidental, és més un mètode d'abans. I el Mil·lenari exigeix de

Amb Guifré I va començar la successió com tal hereditària

"A la història no hi ha veritats absolutes"

l'historiador una presa de posició sense reserves a fi de fonamentar-ne la legitimitat històrica. Segurament és massa responsabilitat per uns professionals que tenen més sentiments d'incredulitat que de certitud respecte del saber tradicional. Res d'estrany doncs, que historiadors sense compromisos expressin públicament o en privat reserves sobre la identitat del Mil·lenari.

Cal definir els mots

És justament aquesta concepció de la història com a matèria a interrogar, a pensar, i com quelcom que força l'historiador a reflexionar sobre si mateix, el present i el futur, el que allunya la història de la simple erudició. La crítica històrica i la històrica crítica "que en deriva" aplica des a l'anàlisi del mil·lenari, foren per exemple, a interrogar-se pel sentit dels mots *natarenent, política, independència i Catalunya*, tal com

el retrat o la imatge troncional (les biografies dels reis) imperaven, i encara els nostres pares i avis podien llegir tranquil·ls les grans síntesis d'història nacional. Els servia per saber de qui eren fills i per veure's a si mateixos a través del passat.

Avui, en què la història interna (la de les estructures, de les relacions dels homes entre ells i amb la naturalesa), predomina sobre l'externa (*el poder, les batalles i les batalles pel poder*) poden dir que la història ens mostra que som fills de ningú i de tothom. Així, doncs, hom es resisteix a acceptar sense crítica la idea d'un mil·lenari polític que ens retrotreu a l'època i a la voluntat de poder del comte Borrell i del rei Hug Capet perquè no els pot reconèixer ja com a pares.

Nibonidolent

A la fi d'una conferència sobre el Mil·lenari en què l'historiador ha expressat amb ingenuïtat aquestes inquietuds i, implícitament, quelcom de la seva pròpia evolució, la pregunta inevitable és: així doncs, és bo o no de celebrar el Mil·lenari? Penseu que la commemoració, com el nacionalisme amb el qual l'època femàride va unita, no són ni bons ni dolents. Depèn de l'ús que en fem. Si aquesta retrospectiva vers els orígens de la identitat catalana serveix, per exemple, per a integrar més que per a segregar, per a fomentar sentiments de solidaritat més que d'insolidaritat, per

(Passa a la pàgina següent)

«FAMÍLIES QUE AJUDEN FAMÍLIES»

A prop teu hi ha famílies que a causa dels seus horaris de

Busquem per a elles ALTRES FAMÍLIES que acullin a casa

Podran comptar amb ajut professional i els seran

ria a seques, és a dir, tema científic i crític.

El Mil·lenari pel camí del naixement polític de Catalunya porta, penso que ben voluntàriament, cap a la consideració dels orígens de la nació. Però què era una nació al llindar de l'any mil? Com a historiador m'he fet moltes vegades aquesta pregunta. Altres historiadors (mestres de la historiografia catalana, castellana i francesa), amb molts més mèrits, van passar la vida somiant amb el mateix fantasma i combatent la pena de cor de la història nacional perduda, els *racons de memòria* que fomenten el sentiment d'identitat que cal preservar.

L'espectre "nació"

La impressió és que les històries nacionals escrites no han servit per a guarir l'angoixa de la nació que passa, i Catalunya dona l'exemple d'un país petit i antic en què, per comparació, potser s'han escrit més històries nacionals que arreu. I és que l'espectre *nació* no és fàcil de capturar. Ho és? Primer hi ha una qüestió terminològica i conceptual. Els medievals a vegades empraven el mot *nació*, següentment en el sentit de col·lectiu lingüístic, i a Catalunya sovint els mots *pàtria* i *terra*, potser en el sentit de receptacle del col·lectiu i sentiment de pertinença.

Després, a un nivell primari, tendim a pensar la nació

com un concepte abstracte, sense cap contingut, raonablement hem de dubtar que els catalans de l'any 1000 fossin una nació i ens hem de reportar a un procés vaporós de presa de consciència com a fenomen de llarga durada. Però com que la nació definida en aquests termes de característiques vivencials, de psicologia col·lectiva, d'identitat, és un ens dinàmic en constant mutació, i com que les societats medievals estaven fortament jerarquizades, amb visions del món diferents en funció de la condició social, hom desespera de poder saber mai què era la nació entre mil i cinc-cents anys ençà.

De fet, podem saber alguna cosa del que pensaven i sentien els homes del poder, que controlaven l'escrit, però és impossible saber amb prou certesa la visió del món i la idea que de si mateixos devien tenir els homes del poble: pel cap baix, el noranta per cent de la població. Hi ha, reconeguem-ho, un xoc entre nació i modernitat en la reflexió de l'historiador.

La qüestió del poder

Per sobre d'aquell nivell primari de nació com a comunitat d'identitat, hi ha el concepte polític-ideològic de nació que d'ençà de la Revolució Francesa podria ser definit com el receptacle místic de la sobirania en nom del qual s'exerceix el poder. Pot sorprendre en la definició la desviació

parra i, a vegades, *nació* en un discurs ideològic que volia aglutinar el col·lectiu contra el Rei.

I el vocabulari religiós del "receptacle místic"? En les nostres societats occidentals,

naixement espanyol ens reia aprendre allò de la *unidad de destino en lo universal*. I els catalans, que sempre tenim la sensació d'arribar tard a tot arreu, per una vegada farem bé de no arribar, i no fer

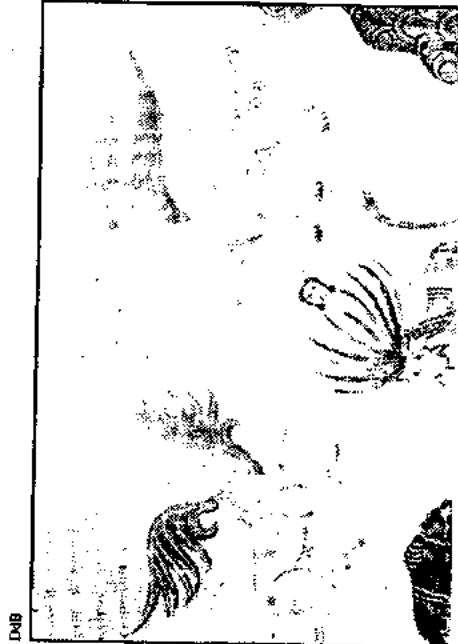
Una ter aquesta desestructuració de símbols? Ben segur que sí, però prenent compte de tres consideracions. En primer lloc, la conveniència d'afinar en l'exercici d'estil, perquè un país com el nostre

mentalsines com bones unitats de racionalitat.

* Josep Maria Salrach és historiador i coautor del llibre *Història dels Països Catalans*, editat el 1982.

No hemos hecho
más que empezar.
Enhorabuena

(Ve de la pàgina anterior)

estímul la crítica més que la intolerància, per fer-nos més receptius que xovinistes, més amants del debat i la lliure expressió de les idees que de les veritats dogmàtiques que es defensaven amb la censura i la inquisició, per reflexionar amb seny i no mistificadament sobre el passat... el Mil·lenari serà bo de celebrar. I hom no ignora pas les raons històriques de l'existència d'un nacionalisme català com a instrument ideològic de defensa d'una identitat amenaçada. És justament per això, i perquè l'historiador creu que la història només pot ser tècnicament útil al present si es fonamenta en bases sòlides, que proposa fer menys història-memòria i més història a seques, és a dir, feina científica i crítica.

El Mil·lenari pel camí del naixement polític de Catalunya porta, penso que ben voluntàriament, cap a la consideració dels orígens de la nació. Però què era una nació al llindar de l'any mil? Com a historiador m'he fet moltes vegades aquesta pregunta. Altres historiadors (mestres de la historiografia catalana, castellana i francesa), amb molts més mèrits, van passar la vida somiant amb el mateix fantasma i combatent la pena de cor de la història nacional perduda, els *rucons de memòria* que fomenten el sentiment d'identitat que cal preservar.

L'espectre "nació"
La impressió és que les històries nacionals escrites no han servit per a guarir l'angoixa de la nació que passa, i Catalunya dona l'exemple d'un país petit i antic en què, per comparació, potser s'han escrit més històries nacionals que arreu. I és que l'espectre nació no és fàcil de capturar. Ho és? Primer hi ha una qües-

"Cal distingir entre el component polític i l'antropològic de Catalunya"

com el poble en el qual la llengua, l'espai, l'activitat econòmica i l'experiència de vida en comú (història) han desvetllat sentiments d'identitat. La idea de nació és, doncs, una categoria històrica canviant que només pot ser explicada històricament. No és —o no hauria de ser— un concepte idealitzat ni una categoria eterna. Però, si definim la nació com comunitat d'identitat, raonablement hem de dubtar que els catalans de l'any 1000 fossin nació i ens hem de reportar a un procés vaporós de presa de consciència com a fenomen de llarga durada. Però com que la nació definida en aquests termes de característiques vivencials, de psicologia col·lectiva, d'identitat, és un ens dinàmic en constant mutació, i com que les societats medievals estaven fortament jerarquitzades, amb visions del món diferents en funció de la condició social, hom desespera de poder saber mai què era la nació entre mil i cinc-cents anys enrera.

De fet, podem saber alguna cosa del que pensaven i sentien els homes del poder, que controlaven l'escrit, però és impossible saber amb prou certesa la visió del món i la idea que de si mateixos devien tenir els homes del poble: pel cap baix, el noranta per cent de la població. Hi ha, reconeguem-ho, un xoc entre nació i modernitat en la reflexió de l'historiador.

"S'ha de fer menys història-memòria i més història científica i crítica"

presa per a no al·ludir directament al poble com a sobirà, però és que l'historiador que pensa en nació no pot evitar de preguntar-se qui exerceix el poder, qui utilitza el concepte nació, en nom de què i per quins objectius. Analògicament, podríem recordar que al segle XV, quan la revolta de la Generalitat contra Joan II, els antijonistes empraren sovint els conceptes *terra*, *pàtria* i, a vegades, *nació* en un discurs ideològic que volia aglutinar el col·lectiu contra el Rei.

I el vocabulari religiós del "receptacle místic"? En les nostres societats occidentals,

"El culte de les abstraccions polítiques no és satisfactori"

un temps profundament cristianitzades, la laïcització contemporània sembla que només hagi consistit en una transposició: la substitució de Déu per la nació convertida en realitat superior, suprema. Els italians aixequen altars a la pàtria, els francesos construeixen panteons a les glòries de França i monuments de la pàtria reconeguda als seus grans homes, i el nacionalisme espanyol ens feia aprendre allò de la *unidad de destino en lo universal*. I els catalans, que sempre tenim la sensació d'arribar tard a tot arreu, per una vegada farem bé de no arribar, i no fer

"El Mil·lenari pot convertir-se en una cerimònia col·lectiva de sacralització"

estudiar als nostres fills allò de la Formació del Espiritu Nacional, ni una història emblemàtica. El culte de les abstraccions polítiques no és satisfactori.

Campanya contra els mites

Uns anys enrere, historiadors que aleshores professaven d'incredulitat van llançar una campanya contra els mites de la història catalana. Calia fer aquesta desestructuració de símbols? Ben segur que sí, però prenent compte de tres consideracions. En primer lloc, la conveniència d'afinar en l'exercici d'estil, perquè un país com el nostre

que energia de tans traumes col·lectius no es mereixia una iconoclastia tan barroera.

En segon lloc, la consideració que els mites de la historiografia castellana que ens havien fet aprendre eren al cap i a la fi més alienants encara. I en tercer lloc, la constatació que el mite és història i, per tant, més que esborrat ha de ser estudiat històricament.

La referència a aquest minidebat d'uns anys enrere es justifica perquè el Mil·lenari, amb la idea subjacent d'una nació deu vegades centenària, pot convertir-se (així dit metafòricament) en una cerimònia col·lectiva de sacralització, i hom creu que un país, sotmès a tantes sotragades històriques, no necessita tant essencialismes i fonamentalismes com bones dosis de racionalitat.

* Josep Maria Salrach és historiador i coautor del llibre *Història dels Països Catalans*, editat el 1982.

QUÈ SUCCEÍ L'ANY 988

LA GRAN CRISI DE L'IMPERI CAROLINGI, APROFITADA PELS JERARQUES PIRINENCS PER A LA INSTAURACIÓ D'UNES SOBIRANIES LIMITADES, JA EN LES ALBORS DE LA SOCIETAT FEUDAL, ÉS PER A L'HISTORIADOR JOSEP MARIA SALRACH EL FET DECISIU EN LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE X, UN MOMENT EN QUÈ LA COMUNITAT HUMANA QUE VIU AL NORD-EST PENINSULAR —¿PODIA JA DIR-SE'N CATALUNYA?— ESTÀ EN PROCÉS D'INTEGRACIÓ COM A POBLE.

Mil·lenari del naixement polític de Catalunya? Per molt que tothom s'aboqui a celebrar aquest mil·lenari i es pugui estar d'acord o en desacord amb les raons també polítiques de commemorar l'efemèrides, és obligació de l'historiador exposar la seva opinió crítica respecte a la idea i el missatge, tal com es formula. Respecte a la idea, perquè el naixement polític de Catalunya és part d'un procés on hi ha components més importants: primer es comença a formar un poble amb la seva llengua, espai, costums, teixit de relacions socials, organització del treball i formes de transmissió cultural; després, potser bastant després, aquest poble comença a ser organitzat políticament des de dintre.

Per tant, la idea és pobre: no es commemoren tant els orígens dels catalans i de Catalunya com la seva construcció política. Després el missatge no em satisfà com a historiador perquè, volent-lo fer fàcilment entenedor, resulta massa simple. Podríem pensar, per exemple, que Catalunya ja existia el 988 i que existia com a estat independent, i això no és exacte. No obstant, es pensa que a finals del segle X la col·lectivitat humana que viu al nord-est peninsular està en procés d'integració com a poble, i la terra sobre la qual estén la seva existència també té de començar a ser considerada com a espai propi. Tindríem, doncs, un poble i un país en formació. La forma política capaç d'englobar el conjunt no existia encara, però és veritat que, entre les diferents possibilitats, la Casa de Barcelona tenia més trumfos i ambició que altres.

L'historiador se sentiria, doncs, més a prop de la iniciativa dels polítics i de les forces de la cultura que mobilitzen si tots plegats tinguessin

el coratge de dir que el 988 és un pre-text, en el sentit d'una data còmoda, per commemorar simplement «les arrels mil·lenàries de Catalunya». Si, per contra, es vol mantenir la idea del naixement polític, caldria, almenys, explicar que ahir molt més que avui cal distingir en l'anàlisi entre poble, país i poder. Seria més correcte parlar de formació d'unes so-

biranies comtals locals o regionals limitades de caràcter feudal, que no de naixement polític de Catalunya. La primera fórmula indica un moment de l'evolució política (amb els seus continguts); i és més precisa. La segona assenyala més aviat un resultat final (l'existència d'una organització política d'abast català), i és més vaga.

Sant Climent de Taüll. Pantocràtor.

¿Què passà, però, amb el poder que ens permeti situar un tombant cap al 988? El fenomen ha de ser analitzat mirant alhora cap enfora (relacions dels comtats amb la monarquia carolíngia) i cap endins (constituïció d'unes dinasties privatives del territori català).

Les comunitats, fonamentalment pageses, que habitaven l'extrem oriental de la Tarraconense amb els seus dirigents, nobles i eclesiàstics, caigueren sota domini islàmic cap al 713-715. La conquesta musulmana accelerà un procés de desarticulació política i social que almenys venia del segle VII i afectava tota la península. El resultat previsible d'aquest procés hauria estat, tard o d'hora, la fragmentació del regne got en principats feudals. Davant l'invasor islàmic una part dels potents de la Tarraconense fugiren a la Gàl·lia, on els primers monarques carolingis els acolliren i situaren en terres meridionals. Aquí, amb els seus pagesos dependents i esclaus, realitzaren una tasca de colonització i defensa de la frontera. Per interès d'aquests refugiats i dels francs, que volien refusar els musulmans i ampliar els límits del regne, el rei carolíngi Pipí el Breu conquerí Narbona i fixà per un temps la frontera al Pirineu (vers 750). L'emperador Carlemany, més ambiciós, maldà per estendre els seus dominis al sud del Pirineu, i si fracassà en una temptativa de conquesta de Saragossa (778), reeixí a incorporar Girona (785) i Barcelona (801) al seu imperi.

La conquesta franca de les terres que avui diem Catalunya Vella fou decisiva perquè les segregà de l'evolució general de la península i les incorporà per un temps al món carolíngi, un espai polític i cultural on es féu la darrera experiència de contenir la feudalització i mantenir el sistema antic: la dinastia carolíngia i els seus aliats intentaren fer marxar la màquina de l'estat sobre la base dels béns i drets fiscals (terres del fisc i impostos), la consideració de la milícia com un servei públic, la incorporació de l'església a l'administració en substitució de la burocràcia romana ja desapareguda, l'administració de justícia també de caràcter públic sobre la base de lleis escrites garantides per la *potestas* (el monarca), etc.

Les terres de la Catalunya Vella, on la romanització havia estat important, s'incorporaren de ple a aquest engranatge. A la base, desa-

paregudes una bona part de les velles camises de força (l'esclavisme) i molt afeblides altres (l'impost), emergí amb força la pagesia, lliure i propietària, que colonitzà erms, creà una estructura duradora de petites propietats i impulsà el creixement material del món medieval. Aquesta pagesia, cristianitzada o re-cristianitzada, fou enquadrada en parròquies per obra conjunta de clergues seculars i regulars dependents de bisbes (els d'Urgell, Elna, Girona i Barcelona) jeràrquicament vinculats a l'arquebisbe de Narbona, que era un home de confiança de l'emperador. En aquesta primera etapa els monestirs jugaren un paper decisiu en l'evangelització, colonització i culturalització del país.

Alguns bisbes del segle IX foren nomenats directament per Carlemany o pels seus successors; es tracta de prelats francs que introduïren les novetats litúrgiques i culturals que anomenem renaixement carolíngi.

Altres foren clergues de la terra, elegits pel clergat de la diòcesi amb el consentiment del comte local i de l'arquebisbe narbonès, o simplement nomenats per aquests. Els dignataris eclesiàstics i les principals institucions d'aquesta església estaven plenament incorporats a la vida dels comtats: col·laboraven en l'administració judicial i fiscal, preparaven el personal comtal en les seves escoles, administraven els seus dominis territorials com a districtes de l'estat (immunitats), actuaven d'ambaixadors i consellers de l'autoritat, contribuïen a integrar el col·lectiu entorn dels governants, etc. Per pagar els serveis d'aquesta església integrada en l'aparell de l'estat, els monarques carolingis empraven els recursos fiscals, heretats en terra catalana dels visigots: donaven *villae* i terres del fisc a monestirs i catedrals, els dotaven amb una part dels impostos de pobles i ciu-

tats i introduïen el delme, que era una forma d'impost.

Tant cada comunitat rural com cada mas formaven part d'una parròquia que contribuïa al sostenir econòmicament, la qual, al seu torn, s'integrava en una diòcesi presidida per un bisbe que se sustentava amb una part dels impostos de la ciutat episcopal, de les rendes de les terres del seu domini i de prestacions que li satisfien les parròquies. Hi havia, doncs, el que en podríem dir una circulació complexa de béns espirituals, culturals, polítics i materials, a través de la xarxa eclesiàstica.

Paral·lelament hi havia una administració civil (la distinció és ben artificial). Les comunitats pageses, en general, eren integrades dins de districtes de castell. A cadascun hi havia un delegat de l'autoritat pública, dit veguer, que, amb l'ajut d'alguns *milites* o guerrers, vetllava per la seguretat de la zona, imposava la llei i l'ordre i recollia o garantia la reco-

llida d serveis els pa aquest remun terres ruralm milies dir qu nis pro si digu ven re nomen tituns frutav temps

És c model; da, per catalar maven funcio via fur guers comtes ques ca

Tapís de la Creació. Catedral de Girona.

era
om
ma
os-
al
esi
en-
de
de
ita-
ies.
em
éns
ite-
ca.
mi-
ar-
en
lis-
ha-
ca,
uns
se-
lle-
co-

llida dels impostos, i la prestació de serveis públics a què estaven obligats els pagesos. Com els clergues, aquests guardians dels castells eren remunerats amb recursos públics: terres fiscals i part de l'impost. Naturalment, els veguers eren de les famílies poderoses de la terra. Això vol dir que disposaven també de dominis propis, amb pagesos tenents (com si diguéssim arrendataris), que pagaven rendes. Aquests veguers eren nomenats i, si calia, podien ser destituïts pels comtes, i teòricament disfrutaven dels béns i drets públics el temps que estaven en el càrrec.

És clar, el que dibuixem ací és un model; la realitat devia ser més fluïda, però resta la idea que els comtats catalans (la Marca Hispànica) formaven part d'un estat que intentava funcionar com a tal, és a dir, com havia funcionat l'estat antic. Els veguers dels castells depenien dels comtes, representants dels monarques carolingis en uns districtes, dits

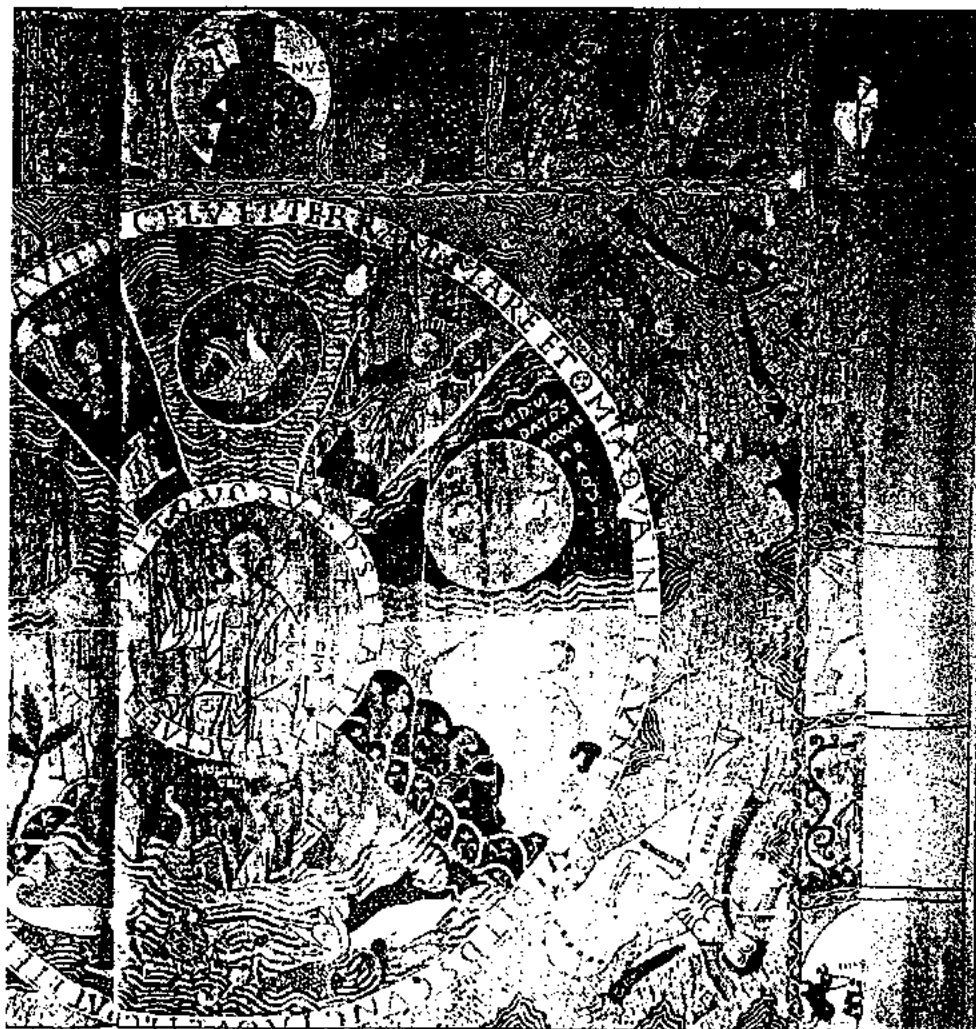
comtats, que dividien el territori de la Catalunya Vella (Rosselló, Cerdanya, Pallars, Ribagorça, Urgell, Empúries, Girona i Barcelona). Els comtes del segle IX eren beneficiaris: nomenats i destituïts pels reis carolingis, tenien el càrrec i la seva remuneració (terres fiscals i impost) com un benefici. Eren magnats poderosos de la noblesa franca, però no van faltar tampoc alguns membres de la noblesa local hispanogoda. Els comtes, per delegació dels reis carolingis, exercien funcions fiscals, policials, judicials, diplomàtiques i militars. Els seus principals col·laboradors eren els vescomtes, als quals sovint s'encarregava l'administració d'un territori ampli i la representació del comte, i els bisbes, que governaven les ciutats, i, quan calia, feien d'ambaixadors.

En bona part la història política del període és reduïble al descabellament d'una tensió entre l'impost i la renda, entre l'estat i els poders

feudals. Des de l'antiguitat tardana (baix imperi i regne got) els grans propietaris i caps de la milícia i de l'administració maldaven per refusar les obligacions tributàries i retenir com a bé privat els recursos públics que l'estat els assignava com a benefici (terres fiscals i porcions de l'impost) en pagament de serveis. Per sota els petits i mitjans propietaris rurals també procuraven escapar de l'impost i d'altres obligacions de tipus públic per diferents formes de resistència, però, sobretot, posant-se sota la protecció (*patrocinium*, *commendatio*) dels potents a canvi d'una prestació particular: la renda durant un temps degué ser menys gravosa que l'impost. Des del segle IV o V hi havia, doncs, una tendència a buidar de contingut (força material, militar i política) l'estat, fragmentar-ne els poders, i crear com alternativa uns poders (unes sobirania) locals o regionals limitats. L'imperi carolingi és un moment important d'aquesta dialèctica, i això afecta de ple la Marca Hispànica, és a dir, els comtats catalans.

Durant el segle IX, organitzats els comtats catalans com a frontera de l'imperi, els comtes francs, nomenats a fi de regir-los, intentaren perpetuar-se en el càrrec i privatitzar-ne els beneficis (terres i impost). Però la tendència és general, i els comtes d'aquests districtes meridionals s'apleguen amb altres de l'imperi formant grans lligues nobiliàries i enfrontant-se a la monarquia. En realitat, uns combaten el rei-emperador i altres el sostenen, tots amb el mateix propòsit d'obtenir el màxim de poder i riquesa, i perpetuar llurs llinatges en aquesta posició. Pel que fa als comtats catalans, només una vegada la noblesa local hispanogoda intentà la revolta contra el poder carolingi, el 826-827. Els rebels foren vençuts pel comte franc Bernat de Septimània. Potser fou aleshores la darrera vegada, abans del feudalisme, que tropes franques passaren el Pirineu. Després d'això els potents locals, tal vegada per afirmar la seva força davant l'aristocràcia franca, tan sovint rebel, es converteixen en defensors del legitime carolingi i sostenen amb les armes la monarquia dels hereus de Carlemany.

Tanmateix, aquests episodis de lluita contra l'estat, és a dir, la monarquia que l'encapçala i els seus fidels, són el resultat més visible d'unes transformacions irreversibles

que es donen a la base social. Les mutacions en l'organització del treball i el destí de l'excedent expliquen que, sigui quin sigui el partit pres pels llinatges locals, el resultat (amb noms personals diferents) serà el mateix: l'imperi carolingi s'esfondrarà i de les seves cendres sorgiran principats feudals. Els carolingis només podien pagar els serveis dels seus vassalls donant-los beneficis, és a dir, béns i drets fiscals amb caràcter temporal, però aquests vassalls només podien sentir-se forts «instal·lant-se» en el poder i creant dinasties governants. Aquesta «instal·lació en el poder» no podia ser més que de caràcter local o com a màxim regional pel fet que la circulació de recursos s'havia limitat i els canals de recaptació fiscal estaven rovellats. El poder central era cada vegada menys capaç de drenar

en els comtats. Lògicament, la tendència d'aquests comtes és la d'arrelar en el càrrec i transmetre'l a la descendència, ja sigui a través de reiterades rebel·lions, ja sigui per mitjà d'una fidelitat persistent. El resultat sempre serà el mateix: l'allunyament progressiu del poder central i la creació de poders locals. D'això, evidentment, no se'n pot dir «sentiment d'independència», potser tampoc «independència».

Però, aleshores, quins vincles materials unien els comtats amb el

i tot o quasi tot l'excedent de producció dels dominis fiscals d'aquests comtats fou consumit pels comtes i els seus col·laboradors (dignitaris laics i eclesiàstics), i que aquest i no altre és el sentit de les lluites de l'època i de l'anomenat naixement polític de Catalunya. Així, doncs, tampoc no puc subscriure sense reserves l'opinió que els comtes catalans es feren independents el 988 perquè deixaren aleshores de pagar impostos al rei franc: en primer lloc perquè no sé si mai en pagaren i, en segon lloc,

Detall del Tapís de la Creació. Representació del mes de març i del dia.

excedent i redistribuir-lo entre militars i funcionaris. Justament al contrari.

El mecanisme s'ha anat invertint gradualment fins el punt que, quan la inversió ja és total, l'estat passa a ser com un mite que es manté per fixació mental, però que resulta materialment insostenible. En abstracció, això és el que passa entre els comtats catalans i l'estat carolingi els segles IX i X. Els monarques no tenen altra forma de pagar els serveis dels seus comtes que atorgar-los terres fiscals i el dret a disposar del producte (total o parcial?) de l'impost

Tapís de la Creació. Catedral de Girona.

poder central carolingi el segle IX? Encara que pugui semblar il·lògic, potser cap. Es diu, a vegades, l'impost, però això no està gens clar. Abadal deia que potser alguns anys del segle IX, els comtes de la Marca, quan es van mantenir fidels a la dinastia, van acudir a les assemblees generals de l'imperi, en primavera, portant a l'emperador la part acordada de l'impost recaptat en els comtats. Abadal parla com a hipòtesi i fa bé perquè la impressió és que molt poc de la recaptació fiscal devia passar els Pirineus si és que alguna vegada es va fer aquest lliurament de recursos col·lectius a l'emperador. Més aviat fa l'efecte que els carolingis vivien de l'excedent de producció dels seus dominis familiars i d'alguns dominis fiscals que es reservaren en terres entre el Loira i el Rin i segurament consumiren *in situ* producció drenada per l'impost en les ciutats i comtats pels quals es desplaçaven. ¡I, després de Lluís el Piadós, cap al 810, cap rei-emperador carolingi no trepitjà comtats catalans al sud del Pirineu!

La meua impressió és que tot o quasi tot el que era recaptat pel sistema impositiu als comtats catalans,

cas que se'n trobessin indicis, caldria saber la periodicitat i durada veritable d'aquests pagaments. I aquí sí que quasi es pot assegurar que, com a mínim, hi hagué un tall ja a principis dels segles X.

Aquesta mena d'assaig d'estat antic que és l'imperi carolingi es va podrint (malgrat l'esplendor de l'art carolingi!) perquè les ciutats, antigament centres de percepció fiscal, decauen o ja no compleixen bé la vella funció; el món rural funciona sobre la base de reflexos d'autosubsistència; l'impost (l'excedent per ell drenat) minva i no circula; l'exèrcit es feudalitza (els homes lliures, no nobles, en són apartats i la monarquia té dificultats per controlar-lo), és a dir, es fragmenta en cossos militars privats; l'administració s'esquerda i els poders locals s'allunyen del central, etc. En aquest pendent en què la història es precipita, tres famílies d'arrels hispanogodes, o simplement de la muntanya pirinenca, aconseguixen a base de fidelitat a la monarquia rebre el govern dels comtats de la Marca: els seus caps són el comte Ramon de Pallars-Ribagorça, el comte Guifré d'Urgell-Cerdanya-Barcelona-Girona i el comte Sunyer

d'Emp
ques as
juntur
carolin
tre la f
dència.
de l'an
ficatiu
«indep
988, pe
ça la ci
o regio
dal. ¿S
turales
dalism
forma
absolu
te (alia
que es
mits a

Els c
poder
també
s'allun
quies i
princip
pactes
sociad
és l'em
marca,
prés re
segle X
pracor
gle XI
per pa
inferic
els sen
cia d'u
o d'un
poder
dans,
tat per
nyoriu
l'esglé

Aix
vol dir
depen
discuti
segle)
reix m
aquest
Catalu
dels c
ment i
taluny
estave
partav
fent es
camí s
és el n
que l'i
prar a
no seri
sinó e
això p.

d'Empúries-Rosselló. Aquests jerarques assoleixen el poder en una conjuntura de greu crisi de la dinastia carolíngia i per això poden transmetre la funció comtal a la seva descendència. Això, que es produeix entorn de l'any 900, és, per a mi, més significatiu i important que l'anomenada «independència de Catalunya» del 988, perquè aquí, cap al 900, comença la creació d'unes sobiraniaes locals o regionals limitades de caràcter feudal. ¿Sobiraniaes limitades? ¿És la naturalesa de la societat feudal! El feudalisme és un sistema en què la forma política no admet sobiraniaes absolutes, perquè es basa en un pacte (aliança, vinculació) entre poders que es limiten mútuament i posen límits a la seva disseminació.

Els comtes catalans s'allunyen del poder central, però inevitablement també els veguers dels castells s'allunyen dels comtes. Les monarquies feudals i, en el nostre cas, el principat feudal català, són fruit de pactes de poder entre tendències dissociadores. El compromís resultant és l'emergència progressiva d'un monarca, el comte de Barcelona, després rei d'Aragó (a partir de mitjan segle XII), que va esdevenint líder supracomtal (sobretot a partir del segle XI), però amb autoritat limitada per pacte amb senyors de potencial inferior (els altres comtes catalans i els senyors dels castells). A diferència d'un sobirà absolut del segle XIX o d'un estat contemporani, en què el poder polític arriba a tots els ciutadans, el sobirà feudal es troba limitat per barreres infrangibles: els senyorius particulars de la noblesa i l'església.

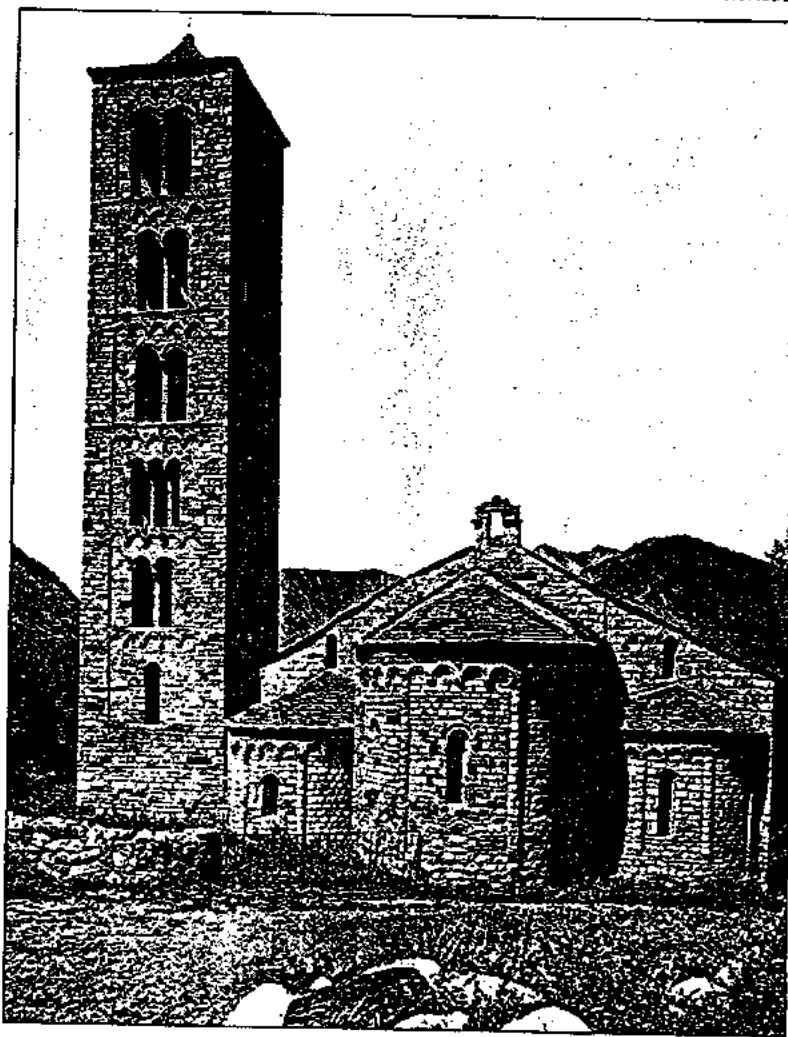
Així, doncs, sobirania feudal, que vol dir sobirania limitada. ¿Però independència de Catalunya? Es pot discutir l'ús del vocable *Catalunya* al segle X, per tal com la paraula apareix més tard, però la qüestió no és aquesta, perquè em fa l'efecte que Catalunya era, simplement, la terra dels catalans, és a dir, que teòricament es podia haver anomenat Catalunya l'espai dels comtats atès que estaven habitats per una gent que parlava una mateixa llengua i estava fent experiència de vida en comú (el camí seria llarg, però). El problema és el mot independència, en el sentit que l'independent (si es pogués emprar aquest concepte per al segle X) no seria Catalunya (el poble i el país) sinó els seus dirigents. És clar que això passa afreu i, per tant, també és

impropi parlar, per exemple, d'independència de Castella.

Pel que fa al segle X, el procés és fàcilment resumible. Els darrers comtes catalans que viatjaren a la Gàl·lia per anar a trobar un rei franc, retre-li homenatge i obsequiar-lo amb algun present (potser símbol de l'impost) foren Guifré Borrell, primogènit de Guifré el Pelós, cap al 910 i Guifré de Besalú el 952. Els jerarques de l'església, més conservadors, anaren més vegades a la cort carolíngia on reberen preceptes d'immunitat i de confirmació de propietats per a catedrals i monestirs. Eren diplomes que tenien força jurídica per tradició, però que progressivament foren substituïts per disposicions dels comtes catalans. És com un fil que s'aprima, i s'aprima tant que el 987, quan el darrer carolíngi es mor i l'aristocràcia franca entronitza el noble Hug Capet, el fil ja no es veu de tan prim com és. Que el 988 Hug jugui amb el pretext d'anar a

Barcelona a ajudar el comte Borrell contra els musulmans i que amb aquest argument aconseguixi que els grans acceptin coronar el seu fill Robert, i així es consolidi la dinastia Capeta, és possible, encara que problemàtic. Els grans havien de saber que Borrell ja estava geogràficament i políticament massa lluny. Que Borrell rebés una carta d'Hug en què aquest li feia el xantatge d'oferir-li ajut a canvi de vassallatge, i que Borrell es negués al xantatge per voluntat d'independència, encara resulta més estrany. En qualsevol cas, és cert que després del 988 cessen els viatges de bisbes i abats catalans a la cort franca i, amb això, cessen els diplomes dels reis francs per a Catalunya. D'això en diuen naixement de la independència política, però ¿quin valor polític real tenien els preceptes carolíngis de la segona meitat del segle X? ¿En tenien algun als comtats catalans?

Josep Maria Salsrach
Historiador

Sant Climent de Taüll.

D E B A T

EL MIL·LENARI COM A PRETEXT PER A UN DEBAT ENTRE HISTORIADORS

Josep M. Salrach

ARRAN DE LA COMMEMORACIÓ DEL PRIMER MIL·LENARI DE «L'OBTENCIÓ, DE FET, DE LA INDEPENDÈNCIA DELS COMTATS CATALANS» L'AVENÇ HA PROPOSAT UN DEBAT PER TAL DE CONTRASTAR LES OPINIONS DEL MÓN HISTORIOGRÀFIC SOBRE EL CONEIXEMENT DE LA HISTÒRIA I EL SEU ÚS. ÉS PER AIXÒ, QUE AQUEST ARTICLE DE JOSEP M. SALRACH HA ESTAT ENVIAT A DIVERSOS HISTORIADORS QUE, AMB LES SEVES RESPOSTES, COMENTARIS I RÈPLIQUES QUE TROBAREU A CONTINUACIÓ, CONFORMEN UN AMPLI VENTALL DE PARERS.

L'1 d'octubre de 1987 el Parlament de Catalunya aprovava una proposta no de llei per commemorar amb la dignitat merecuda —diu el *Diari de Sessions*— el primer mil·lenari de l'obtenció de fet de la independència dels comtats catalans. Poc després el Govern de la Generalitat creava una Comissió Executiva encarregada d'organitzar els actes de tota mena (culturals, festius, populars, acadèmics) que durant un any se celebraran amb motiu de l'efemèride. I, a partir d'aquesta Comissió i de la seva Secretaria Permanent, s'impulsava la creació d'un Plenari, a manera d'assemblea general consultiva (integrada per escriptors, historiadors, polítics i, en general, personalitats de la vida cultural, política i econòmica del país), i es formaven comissions específiques per desenvolupar diferents línies de treball relacionades amb el Mil·lenari. Finalment, el divendres 22 d'abril de 1988, en una sessió solemne al Saló de Sant Jordi del Palau de la Generalitat, el rei Joan Carles I presidia l'obertura dels actes del Mil·lenari de Catalunya. Això no obstant, el ciutadà poc coneixedor dels temes d'història manifesta certa perplexitat davant de tanta mobilització cultural, ciutadana i política (i el ressò corresponent en els mitjans de comunicació) i davant de la transcendència del Mil·lenari en si mateix. El raonament és senzill: és sentiment comú i ens afalaga saber que som ciutadans d'un país d'arrels mil·lenàries, però, si se sabia que com a

catalans vam néixer a la independència, a la vida política, ara fa mil anys, justament el 988, com és que no se'ns havia dit i preparat abans per a tan important commemoració? Com és que no ho sabíem? Hom pot pensar que aquesta, diguem-ne, anormalitat s'explica perquè les condicions polítiques del passat immediat han impedit al poble de tenir un coneixement adequat de la història pròpia, però el cas és que entre els homes de l'ofici també hi ha certa perplexitat. Això fa pensar que el Mil·lenari pot ser un bon pretext perquè els historiadors reflexionem sobre la nostra disciplina, en concret sobre el coneixement de la matèria històrica i l'ús de la història. Sense voler prefixar les línies d'un debat, hom pensa en dues qüestions generals com a marc possible de discussió: la distància entre el present i el passat (com superar-la?) i l'estatut o la funció de la història en la societat present. La distància entre el temps de l'historiador (el present) i el temps de la història (el passat) és, en certa manera, insalvable, però, en funció dels instruments d'anàlisi posats en joc, segurament es pot dir que la distància s'apropa o s'allunya. El problema el planteja el pes del present en el punt de partida, perquè l'aplicació sense crítica de conceptes i idees actuals a l'anàlisi del passat porta fàcilment a la construcció d'imatges i interpretacions distorsionadores. Aplicat el temps del Mil·lenari (el present i la història), aquesta reflexió

indueix a discutir la validesa dels conceptes «independència política» i «Catalunya» i obliga a precisar-ne el contingut i l'abast (no cal dir que no ens referim pas a Catalunya com a nom geogràfic). La història crítica resultant d'una anàlisi d'aquesta mena potser restaria llússor al Mil·lenari, perquè podria interpretar-se que hi ha desproporció entre la commemoració i la matèria històrica: segurament es rebaixaria el 988 a la categoria d'element d'un procés llarg, se substituiria el concepte «independència de Catalunya» pel de «creació de sobirania feudal» (que vol dir sobirania limitada) i es convindria que a finals del segle X no hi ha un marc unitari d'exercici de poders (un principat feudal o pre-feudal) que puguem anomenar Catalunya, en el sentit d'un poder polític d'abast català (exercit sobre el conjunt dels homes de parla catalana). Naturalment, a finals del segle X hi ha *predisposicions* (de la natura, del poblament, de la història del poder) que «Catalunya arribi a ser» en tant que país i organització del poder (principat), i el principi de causalitat en la història porta cap aquí, però el mot «naixement», aplicat al temps del Mil·lenari («naixement polític de Catalunya»), indica ja una realitat o suggereix una *predestinació* més que una *predisposició*. Potser semblarà que una reflexió d'aquesta mena, de tan crítica, pot acabar negant la validesa del coneixement històric. Nosaltres més aviat

cre
tiu:
tèr
exe
l'hi
cor
ma
cla
pol
per
aqu
cio
mé
nal
De
tat
pe
titu
les
Ca
fet
ja
ta,
pr
i r
ne
Pr
Mi
ca
d'i
en
gu
cio
d'i
ra
se
ur
d'
co
de
de
d'
gc
sa
nc
til
qu
qu
tu
la
ri
E
qu
co
la
d'
fe
gi
si
p
(r
d

creiem que n'indica límits i objectius, i això també val per a la matèria històrica del Mil·lenari. Per exemple, en tant que professional, l'historiador, interpel·lat per la commemoració, es pot resistir a sumar la seva veu al cor dels que proclamen que fa mil anys va néixer políticament Catalunya, perquè pensa que la seva missió no és aquesta (ho és?), no és fer afirmacions i restitucions del passat, sinó més aviat apropar-s'hi per tal d'analitzar-lo i mirar de comprendre'l. Des de fa un temps diverses entitats culturals i cíviques treballen per aconseguir que, de manera institucional, s'introdueixi a les escoles l'ensenyament de la història de Catalunya com a assignatura. De fet, les escoles més sensibilitzades ja imparteixen la matèria. Es tracta, per dir-ho així, de fer entrar la pràctica en el dret i estendre més i millor entre els escolars el coneixement de la pròpia història. Presumiblement aquest any del Mil·lenari serà idoni per a aquesta campanya, i això no pot deixar d'interessar els historiadors, que ens hem de preguntar pels continguts: quin tipus d'història, en funció de l'edat dels escolars, s'ha d'impartir? És que la commemoració del Mil·lenari, tal com es presenta, permet suposar que hi ha una voluntat institucional a favor d'una història més aviat política, concebuda com a història del poder i dels seus homes? Quin tipus de filiació hi ha entre els catalans d'avui i els comtes i reis que van governar la nostra terra en el passat? I si la història emblemàtica ja no serveix a una societat postcientífica com la nostra, ¿com volem que sigui la història de Catalunya que s'imparteixi a les escoles? Naturalment, això porta a considerar la funció de la història i de l'historiador.

En el fons es pot dir, segurament, que hi ha dues formes (sens dubte connectades) de relacionar-se amb la història i, doncs, dues formes d'entendre'n la funció social. Una forma «politista» en què les exigències del present immediat pesen amb força sobre l'anàlisi del passat. En aquest supòsit el polític (nacionalista, revolucionari, de dretes, d'esquerres) manlleva a

l'historiador arguments, lliçons i elements d'anàlisi per als seus objectius immediats de cohesionar (d'illusionar) el col·lectiu, de transformar la societat o de fer el país impermeable a les idees de canvi. Aquesta ha estat i és funció de la història, en la mesura que la història és pensable, i ben segur que en poc o en molt el Mil·lenari, el Cinquè Centenari del Descobriment d'Amèrica, el Bicentenari de la Revolució Francesa i la França de l'Any Mil (*colloqui Hug Capet*) han perseguit o persegueixen en part objectius diguem-ne polítics de fomentar sentiments d'identitat, establir o estrènyer lligams entre nacions, fomentar legitimitats històriques i fer-se propaganda. En tant que historiadors no ens podem pas negar a servir amb el nostre treball la societat en què vivim; justament al contrari: hem de procurar posar a l'abast del ciutadà els coneixements històrics adquirits, però ben segur que també ens hem d'interessar pel destí que es dona a aquests coneixements, i ens hem d'inquietar quan la història ens sembla que és manipulada o quan l'historiador en el seu treball fa massa concessions.

Pensem que hi ha una altra forma d'apropar-se a la història que, absolutitzant els conceptes i desafiant tota acusació d'ingenuïtat, gosariem anomenar «científica», mot que apliquem aquí no tant des del punt de vista teòric i metodològic com d'actitud d'aproximació a la matèria històrica. És l'actitud de l'historiador crític que pretén submergir-se en el passat distanciant-se de l'utilitarisme i dels condicionaments immediats del present. Obviament no proposem el model d'una ciència i d'un historiador neutrals, indiferents als problemes d'avui; la nostra és, més aviat, una expressió de confiança en el treball històric i una reivindicació d'autonomia relativa de la disciplina fetes des del convenciment que les transformacions socials i/o els projectes de futur que vulguin tenir solidesa han de partir d'anàlisis rigoroses del present i del passat de les societats. En aquest sentit, l'historiador submergit en la matèria històrica que treballa per descobrir i compren-

dre els mecanismes d'evolució social és més útil als seus contemporanis que l'historiador al qual es manlleven receptes fàcils i engrescadores.

Traslladant aquestes reflexions al tema del Mil·lenari, ens podem preguntar, per exemple, per què s'ha decidit commemorar el naixement polític de Catalunya i no simplement els orígens de Catalunya. És com si la preocupació de la classe política per la distribució de poders en l'Estat de les Autonomies hagués influït (conscientment o inconscientment) en l'elecció. Tanmateix, darrera del 988 hi ha per a molts la imatge dels orígens de la nació, i així s'ha dit i escrit. Però potser avui, veient les dimensions que ha pres el tema i l'ús que es fa d'imatges i conceptes, l'historiador ha de ser més prudent que abans en l'ús dels mots. Es tracta, simplement, de fonamentar sobre bases més reals les il·lusions i les esperances col·lectives. ¿No és, doncs, una actitud destructiva, sinó ben constructiva, la que força l'historiador a preguntar-se què és una nació avui i què era ahir i abans d'ahir? I, en cada moment històric, qui utilitza el concepte, quan i per què? Una reflexió crítica sobre el concepte de nació (una comunitat lingüística?, una comunitat d'identitat?, una comunitat política?) pot portar, per exemple, a dubtar sobre el seu correcte ús per referir-se als homes de la nostra terra l'any 1000 o a restringir-ne l'accepció. I, si partim de la idea de nació com a concepte canviant (o com a concepte del present que es disposa sobre el passat en l'anàlisi), ens hem de plantejar de retruc el tema de l'entitat de les síntesis d'història de les nacions: el temps històric escollit (en quin moment del passat comença «la nostra història?»), la filiació nacional (abans els reis eren el fil conductor de la història; i ara?), els objectius (comprendre o restituir?, fer ciència o fer memòria?), etc. I, pensant en la història de Catalunya a l'ensenyament, ¿ha de ser una història social o una història nacional? O és aquesta una falsa dicotomia? «

JOSEP M. SALRACH

Professor d'Història Medieval a l'U.B.

—dice el *Diari de Setona*— el primer milenio de la obtención de la independencia de hecho de los condados catalanes. Los peñados y los ciudadanos interpretan el hecho como el deseo de las más altas instituciones catalanas de conmemorar el nacimiento de Cataluña hace un milenio, exactamente el año 988. Creo que tanto la propuesta parlamentaria como esta interpretación interpelan al historiador, que en su análisis debe establecer tres niveles de reflexión: los hechos del 988, el fenómeno o proceso que los explica y la lectura que de los mismos hacen nuevas instituciones.

Es bien sabido que las tierras del noreste de la vieja Hispania quedaron segregadas de la mar-cha general de la Península por la invasión musulmana (hacia el 713-718) y de la conquista franca (785-801). Los reyes-emperadores carolingios organizaron sus conquistas en el sur de los Pirineos como una frontera militar, a la que llamaron Marca Hispánica, y que comprendía algunos valles navarroaragoneses y las tierras que hoy llamamos Cataluña Vieja, fundamentalmente las de Gerona y Barcelona. Muy pronto la zona de dominio franco quedó reducida al área catalana, dividida en condados: los de Ribagorza, Pallars, Urgell, Cerdania, Rossellon, Ampurias, Gerona, Ausona y Barcelona. El gobierno de estos distritos fue encomendado a nobles francos e hispanogodos que ostentaban el título de condes y eran nombrados y destituidos por el monarca carolingio.

Los potentes hispanogodos, que hacia el año 800 tenían, sin duda, una conciencia de identidad goda, intentaron emanciparse de la tutela franca en los años 826-827, pero fracasaron en su empeño. A partir de aquí, optaba R. d'Abadal, el góticoismo político se desvaneció en la Marca Hispánica, donde finalmente los linajes hispanogodos parecen aceptar su incorporación plena al

Existen unas raíces milenarias de Cataluña, pero singularizar el año 988 es desvirtuar la realidad mucho más rica de un año el milenario de Cataluña.

imperio de Luis el Piadoso, sucesor de Carlomagno. La mutación política estuvo acompañada de cambios en la esfera cultural (influencia del renacimiento carolingio), de una profunda reorganización eclesiástica (dependencia del arzobispo de Narbona y adopción de la regla benedictina) y del ascenso de algunos linajes de origen pirenaico al gobierno de los condados.

No obstante, el imperio que Carlomagno había construido era, probablemente, el último imperio de la antigüedad, una estructura política que reposaba sobre bases socioeconómicas en crisis y mutación. En la segunda mitad del siglo IX esta estructura

estaba ya en proceso de desintegración, acosada desde fuera (árabes, eslavos, normandos) y, sobre todo, minada desde dentro por las luchas: luchas fratricidas entre los propios carolingios y re- beldías de la nobleza, que no dis- timula su ambición de poderes reales. La disociación política, corolario de la atomización de los espacios económicos, lleva a la división del imperio carolingio en reinos (hacia el 850) y a la pos- terior fragmentación de estos rei- nos en principados (hacia el 950). Los carolingios asisten impoten- tes a la ruina de su poder, que es particularmente débil en las fron- teras más alejadas.

En la Marca Hispánica, don- de los potentes no discuten la le- gítima herencia, las decisiones se toman cada vez con mayor margen de autonomía y, en este proceso de alejamiento, se pro- ducen, hacia 870-900, los últimos nombramientos de condes por designación real: Ramón, de Pa- llars-Ribagorza; Vifredo el Vello-

so, de Cerdania-Barcelona, y Su- nario, de Ampurias. A partir de entonces, la dignidad condal y sus funciones se transmitieron por herencia en el marco de un proceso que Abadal llamó mar- cha hacia la soberanía. Durante el siglo X, todavía algunos con- des (hasta el año 952), obispos y abades acuden a la corte carolin- gia, pero la frecuencia de estos viajes decrece hasta que los con- tactos se extinguen, a fines de si- glo, a la par que en la *Francia Oc- cidental* florece la dinastía carolin- gia y sube al poder el noble Hugo Capeto (987).

Vínculos de dependencia

En esta época gobernaba los con- dades de Barcelona, Gerona, Au- sonya y Urgell el conde Borrell, nieto de Vifredo el Velloso, que in- tentó mantener buenas relaciones con el poderoso califato de Córdoba pero sufrió los ataques de Almanzor (saqueo de Barcelona, en el 985). A partir de fuentes contemporáneas a los hechos, se supone que Borrell, acosado por los musulmanes, inició en 985 una política de acercamiento a los úl- timos carolingios, que no se tra- dujo en una reanudación de los vínculos de dependencia, porque en pocos años cambió la situación político-militar: los carolingios fueron incapaces de enviar ayuda a Barcelona y Almanzor dirigió sus *razzias* hacia León y Castilla. Esta es, más o menos, la pe- lícula de los hechos, tal como nos los ha mostrado la historiografía tradicional. Me parece que no hay dificultad en aceptar que la evolu- ción político-militar expuesta for- ma parte de un proceso más am-

plio de conformación de Cataluña y de la identidad catalana. Pero conviene razonar el proceso y percatarse de su *naturalidad*. Abadal ya lo decía: no hay un sen- timiento de independencia que aliente el proceso, sino un aleja- miento de los condados, progresi- vamente fortalecidos, respecto de un imperio y de una monarquía carolingia en crisis.

Así, hay que imaginar un pro- ceso inverso: el desgaste del impe- rio, o de la *Francia Occidental*, precedió al "sentimiento de ser o de querer ser independientes" de las casas condales y sus colabora- dores. Abundando en esta idea, por una parte nos parece razona- ble valorar el siglo X como una época importante en la formación del hecho catalán, puesto que, sin duda, la mayor parte de los pue- blos hispanos (gallegos, leone- ses, castellanos, aragoneses y ca- talanes) pueden retrotraer sus orígenes (lengua, espacio, perso- nalidad política) hacia el umbral del año 1000, pero, por otra, nos parece un tanto mistificador o re- dccionista singularizar para Cata- luña el año 988, por que situar la visual en esta fecha distorsiona la realidad de un proceso más complejo y dilatado en el tiempo.

Por un lado, es ignorar el he- cho de unos linajes que gobiernan con independencia desde mucho antes, y por otro, es olvidar que el hecho catalán es más amplio (la primera fase formativa no se cie- rra hasta el siglo XII) que unos simples datos político-militares. queda claro, pues, que el tema del nacimiento o de los orígenes de Cataluña en el sentido de país, es decir, de territorio pensado o sentido como propio por una co- munidad humana que ha hecho

un uer nuevo y, nasia cierto punto, es ajena al comportamien- to de Borrell, Almanzor y Hugo Capeto. Puestas así las cosas (y desearía que no se me entendiera mal), un historiador debe interro- garse también sobre el uso de los conceptos *independencia* y *Catalu- ña* por referencia a los hechos del 988.

El concepto *independencia*, que con frecuencia utilizamos, debe matizarse, puesto que no estoy seguro que pueda utilizarse sin reparos para un territorio feo- dal o prefeudal, donde el poder y, por tanto, la *independencia* son cuestión de unos pocos. Pero ha- bhar de Cataluña para referirse al siglo X es también problemático: al sur del Llobregat empieza Al Andalus, mientras que al norte hay varios condados, con condes *independientes* entre sí. Borrell es, sin duda, el más poderoso, pero no es el soberano de todo el con- junto. Es posible que los condes y sus colaboradores laicos y ecle- siásticos empezaran a contem- plar la vieja Marca como una unidad, pero aún fallaba mucho para que los de fuera y los de dentro percibieron, sin duda, un espacio catalán: la palabra Cata- luña no aparece hasta 1114. Aba- dal, más escrupuloso, hablaba de pre-Cataluña.

Mi idea es, pues, que existen unas raíces milenarias de Catalu- ña, pero que singularizar el año 988 es desvirtuar la realidad mu- cho más rica de un proceso y que incluso la elección es artesgada. Se basa en una carta del secreta- rio de Hugo Capeto redactada en circunstancias excepcionales (la entronización del nuevo monar- ca) y de la que no tenemos segu- ridad de que llegara a Cataluña; quiero decir, a los condados de la vieja Marca. Sin duda, todo pue- blo, y el nuestro no es ninguna excepción, necesita unos puntos de referencia históricos para pensarse a sí mismo, pero, since- ramente, no creo que la elección del 988 sea la más acertada.

Josep M. Salrach es profesor de la uni- versidad de Barcelona.

A partir del mes de abril comenzarán oficialmente los actos conmemorativos del milenario del "nacimiento político de Cataluña". La decisión para celebrarlos también ha sido política; la ha tomado el Parlamento catalán. Parece que en estas circunstancias al historiador le corresponde buscar entre los conocimientos históricos acumulados las razones por las cuales se ha singularizado el año 988. Creo que las hay pero que son de entidad relativa e ~~interpretación discutible~~. Es más, pienso que ~~no hay~~ ^{es discutible la} idea del ~~un~~ "nacimiento político de Cataluña" en el sentido preciso y exacto que indican las palabras nacimiento y milenario. Por contra, entiendo que hay un proceso de formación de Cataluña en el centro del cual se enmarcan y explican los hechos de finales del siglo X. Este proceso, de raíces evidentemente milenarias -que en esencia es semejante al que conocieron otros pueblos del norte peninsular-, es lo que podemos llamar orígenes de Cataluña y de los catalanes. Excuso decir que un país y un pueblo no nacen como una persona, de ahí que resulte inadecuado el vocablo "nacimiento".

Singularizar el año 988 es también hacer entrar en escena dos personajes de la época, el conde de Barcelona, Borrell, y el rey de Francia, Hugo Capeto, y atribuirles implícitamente decisiones que iban a afectar de modo trascendental el futuro de las tierras catalanas. No cabe dudar de la importancia de los dirigentes en la historia ~~de las comunidades humanas~~, pero las decisiones que adoptan en sí mismas no son suficientemente explicativas del devenir. ~~Las tendencias pesan más.~~ Los nombres de los monarcas, las fechas de los tratados y los lugares de las batallas son fundamentalmente hechos que la erudición descubre y que resultan útiles y necesarios para capturar y pensar el cambio histórico, pero la formación de una comunidad humana estable es más bien un fenómeno que como tal precisa explicación. Es harto conocido que en la época medieval y moderna se construyeron mitos, ~~que a menudo se han confundidos y se confunden~~ con los orígenes de la nación (nationes Hispaniae constitutas decía Alfonso VI; nationes sive linguae decía Tomás de Aquino) y, en época contemporánea, la historiografía romántica atribuyó a los monarcas el papel más decisivo en esta historia. Y, es cierto, los mitos y las "gestas" de los grandes están en los orígenes de Cataluña, pero no los explican, en parte porque el pueblo, como colectividad con características propias (importa poco si estas eran reconocidas), precedió a la forma política (el principado o la monar

quía feudal) y así fue el espacio conquistado y poblado el que recibió el nombre de sus gentes y no al revés. ~~Digámoslo simplemente~~ Catalonia no era un nombre geográfico como lo ~~era~~ ^{era} Hispania en la Antigüedad. En lenguaje moderno, quizá inadecuado pero que sugiere el fenómeno correspondiente, diríamos que la Nación precedió al Estado. ~~pero que la forma política, una vez alcanzada, dió más cohesión al colectivo.~~

En los orígenes de Cataluña cabe, pues, reflexionar en un doble plano, el de la historia interna (relaciones entre los hombres y la naturaleza, relaciones de los hombres entre sí) y el de la historia externa (las lu chas por el poder y el control del espacio). ~~ambos entrelazados.~~

Al primer nivel corresponden los grandes cambios de la vida material: el cierre progresivo de los espacios económicos (siglos III-VIII), el pre dominio de la actividad agrícola, la desaparición del gran comercio. Tam**bién**, a partir de los siglos IX y X, los inicios del crecimiento medieval con la producción en el campo de excedentes comerci**ables**, la progresiva aparición de un tejido de mercados rurales (siglo X) y el consiguiente renacimiento de la vida urbana (siglo XI). En el curso del proceso Barcelona perdió su papel de ciudad antigua, drenadora de los recursos del campo, y adoptó el de centro mercantil medieval y, poco a poco, capital del Principado. El movimiento roturador es, sin duda, la primera y más importante manifestación del crecimiento medieval: comenzó hacia el 800 en los valles pirenaicos y finalizó en los siglos XII y XIII en la Cataluña Nueva (y más allá, en Mallorca y el País Valenciano).

La historia es cambio escribía Marc Bloch. Efectivamente, en la Tarraconense oriental se perciben rupturas y continuidades en el paso del Mundo Antiguo al Medieval. Es ferzoso imaginar el espacio catalán poblado de antiguo, pero las densidades y la distribución del hábitat y sus formas. debieron cambiar entre una y otra época. El sistema vegetal, ^(agrícola) ~~sobre~~ la base de la clásica trilogía mediterránea (trigo, vid, olivar), pervivió en esencia, si bien el feudalismo bloquearía su desarrollo y en cierto modo lo llevaría a su agotamiento: los grandes cambios ~~en el sistema vegetal irían~~ ^{se irían} ~~acompañados de la emergencia del capitalismo.~~ La novedad de aquellos siglos medievales (IX-XIII) sería el crecimiento de la población y de la producción, que en un primer momento tomó, ~~al parecer,~~ la forma de migraciones de la montaña-refugio (los valles pirenaicos) hacia las tierras meridionales ~~más llanas.~~

~~Cataluña, sobre todo,~~ ^{de} la Cataluña Vieja, es tierra generosa, con un suelo

~~relativamente alto para un país mediterráneo, días soleados, temperaturas~~
~~apacibles~~ y una formación vegetal natural que permite el desarrollo de
 una ganadería de apoyo. No hay razones para pensar que mil años atrás la
 situación era ~~muy~~ distinta ~~de la actual~~, salvo el hecho indudable de que
 el agua corría con mayor generosidad ~~por los cursos fluviales~~, posibili-
 tando la construcción de molinos y el desarrollo limitado del regadío. La
 geografía de pequeños valles y altitudes poco elevadas permitía que las
 comunidades rurales desarrollaran en un reducido radio de acción sus ~~múlti-~~
~~tiples~~ potencialidades productivas. Pero antes de la industrialización y
 de los abonos químicos, la lucha contra el rendimiento decreciente del sue-
 lo solo podía realizarse a través de una considerable inversión de trabajo
 (lo cual quiere decir una demografía y una división interna, específicas,
 de la sociedad campesina en época feudal) y un cuidado equilibrio entre
 agricultura y ganadería.

Los campesinos de la vieja Cataluña encontraron en sus tierras numerosos
 puntos de agua con lo cual pudieron crear un hábitat disperso de masos o
 masías que es, quizá, la mejor imagen del modo de producción feudal. ~~(siglos~~
~~XI-XVIII) hasta el triunfo del capitalismo como sistema dominante.~~ La masía
 era el centro de una pequeña explotación familiar donde se combinaban dis-
 tintas actividades productivas con un doble objetivo: asegurar la reproduc-
 ción (autoconsumo y siembra) y proporcionar excedentes para el sustento de
 los feudales. Los reflejos de autosubsistencia eran dominantes en este mun-
 do rural que vivía encerrado sobre sí mismo, pero sería absurdo imaginar a
 un campesino que no consumía absolutamente nada más que lo que producía.
 Desde hacia 950, probablemente, los campesinos catalanes dedicaron una par-
 te, ciertamente pequeña pero creciente, de su producción al mercado con el
 objeto de intercambiarla por otros productos y por moneda que podía servir
 para efectuar determinados pagos al señor. Es un problema teórico todavía
 no resuelto el saber si el comportamiento económico del campesino obedecía
 a reflejos espontáneos o al dictado de la sustracción feudal. En principio
 la paternidad del crecimiento medieval nos parece más campesina que seño-
 rial.

El hábitat y la demografía se organizaron, pues, en función de estas ne-
 cesidades de producción, consumo y sustracción. El maso, como unidad de
 producción, alojaba a una familia que podía ampliarse (siempre que se incor-
 poraran nuevas tierras a la explotación), situando bajo la autoridad del
pater familias una o varias parejas jóvenes formadas por ~~unos~~ hijos e hijas,

con sus respectivos cónyuges y su propia descendencia. Estas situaciones, quizá un tanto excepcionales, no deben explicarse tanto en función de la biología como de las necesidades ~~productivas~~ y ~~su~~ coste (de la mano de obra). En los mansos más grandes la familia campesina invertía toda su potencialidad de trabajo y contrataba mano de obra en los meses punta del año agrícola. Los mansos pequeños, aquellos que ni siquiera disponían de la superficie de tierra suficiente para garantizar el sustento familiar, ~~(por eso a veces se llamaban simplemente cabezas)~~, proporcionaban jornaleros a los más grandes.

Esta sociedad tradicional intentaba controlar su demografía. ~~y hacerlo de modo más humano que otras (se ha supuesto que en los dominios de la familia carolingia se practicaba la exposición de niños recién nacidos)~~. Las hijas eran más una carga que una ayuda; sin duda colaboraban en las labores agrícolas y el cuidado de la casa y de la ganadería menor, pero su matrimonio gravaba con la dote la economía familiar. Los hijos eran la fuerza de trabajo y la garantía para el futuro sustento de los padres en la ancianidad, pero demasiados hijos podían ser una carga de consumo insostenible para la explotación familiar. La tosudez de los hechos obligó pronto, durante la plena Edad Media, a privilegiar a uno de los hijos, generalmente el primogénito (l'hereu), en la sucesión. Él heredaría el manso y las tierras, podría casarse y tener descendencia, con lo que sería la base para la continuidad de la familia y de la explotación. Sus hermanos, ganado, dinero o alguna tierra, pero, si no encontraban una heredera (recibirían) (la pubilla) con la que casarse o no tenían dinero suficiente para establecerse por su cuenta, permanecerían en la casa familiar bajo la autoridad del hermano mayor, encarnación del padre difunto, y seguirían aportando su fuerza de trabajo. ~~a cambio de sustento y algún estipendio~~. La Iglesia absorbía una parte de este excedente poblacional de los mansos y sublimaba el celibato a que muchos estaban condenados.

La cristianización o recristianización del agro, con la construcción de los primeros templos parroquiales, ~~neo~~-románicos y románicos, es también un factor importante de los orígenes de Cataluña. El manso y la parroquia atan el campesino a la tierra más que el castillo y la servidumbre. En este microcosmos, el clero parroquial, surgido de la propia comunidad rural, es depositario de tradición y cultura. Su función es primordial: aconseja a las familias, amenaza con sanciones espirituales las desviaciones de la norma y su rectoría es la notaría (escrbanía y archivo) de la comunidad.

En torno a la iglesia parroquial puede surgir un pequeño hábitat concentrado, pero solo uno entre varios de estos núcleos desarrollará actividades económicas diferenciadas y concentrará un número significativo de pobladores, será la villa, capital comarcal o subcomarcal, donde la agricultura se combinará con la producción artesanal y el comercio. (mercado semanal, feria anual). En la villa surgirá a partir del siglo XIII un notariado laico en competencia con el eclesiástico y a ella acudirán campesinos de los mansos, aldeas y parroquias en un radio aproximado de 15 Km. para vender, comprar y colocar de aprendiz en el mundo de los oficios a alguno de sus hijos.

En este universo ~~cerrado~~, el matrimonio y la herencia constituyen actos políticamente calculados, negociados, pesados, de los que puede derivar la fortuna o la decadencia familiar. Las familias campesinas elaboraban en su seno y pactaban con otras los enlaces que tan profundamente las afectaban; madurados los acuerdos acudían al notario para escriturarlos y darles forma legal. Todavía hoy es norma que las grandes masías conserven estos testimonios del camino seguido ^{en busca de la} prosperidad: ~~los~~ archivos familiares con documentación bajomedieval y moderna. Y es que, como escribió socarronamente Josep Pla, en Cataluña todas las grandes revoluciones se han hecho en casa del notario. El escepticismo de Pla acerca de las transformaciones de carácter revolucionario es evidente, pero queda la experiencia de un hombre del campo (la confianza en las transformaciones lentas y acumulativas; la prosperidad alcanzada ^(costa de) a trabajos y sacrificios generacionales; la conservación de lo alcanzado) y un testimonio de mentalidad (la veneración del catalán por la escritura y la confianza en el derecho).

A los historiadores de fuera de Cataluña a menudo les impresiona el uso del vocablo tierra, utilizado machaconamente en textos medievales y modernos, que traduce un sentimiento profundo, ancestral, de pertinencia. Entre la tierra y el catalán, al menos en la sociedad tradicional, como nosotros la pensamos, había un vínculo que cabría calificar de biológico. Con voluntad desmitificadora e impresionista, creo que el escritor Manuel Vázquez Montalbán ha dicho que la patria está delimitada por las cuatro esquinas donde un ser humano ha hecho sus necesidades fisiológicas. Vale ¿Por qué no?. Aunque se trata más de una delimitación que de una definición, o en todo caso es una definición restrictiva, es poco dudoso que para los campesinos la tierra donde desarrollaban toda su existencia biológica (y sobre la que extendían sus fantasías, sueños y sentimientos) era la patria, un horizonte cerrado que, imaginamos, se amplió a medida que la producción

y la sociedad se hacían más complejas y los hombres del campo emergían del anonimato, tomaban conciencia de sus necesidades e irrumpían de algún modo en la vida política (guerra remensa y guerra civil del siglo XV). Así las cuatro esquinas pasarían del manso a la parroquia, de la parroquia a la comarca y de la comarca al país.

Dicho de otro modo, en la formación y continuidad a través de los siglos de una conciencia de identidad catalana no hay milagro, sino más bien una estructura de organización de la familia, el trabajo y la producción-transmisión cultural-ideológica que permaneció estable durante generaciones. Y no ignoramos las sacudidas revolucionarias y las crisis. El manso y la parroquia, para la mayoría de los catalanes, fue el sobre donde generaciones y generaciones depositaron los frutos de su experiencia de la vida en común, los transmitieron y conocieron. También fue el marco donde se repri- mieron las iniciativas que podían alterar el equilibrio de la comunidad ru- ral y ^{su} reproducción, en un sentido antropológico, material y cultural. Durante siglos la lengua catalana, desgajada del bajo latín, con influen- cias del sustrato ibero-bascode y preservada del contagio exterior por barreras naturales (el Pirineo, los Montegros, el mar), se transmitió de pa- dres a hijos en el manso, y del sacerdote a sus fieles en la parroquia. En la medida en que esta sociedad colmaba sus necesidades esenciales de mano de obra y la tierra estaba parcelada, repartida y explotada, las inmi- graciones no podían jugar más que un papel secundario, sin alterar drásti- camente la continuidad de las formas de vida y la mentalidad de las gentes. Desde este punto de vista, el cambio más radical en la vida catalana ha ve- nido de la mano del triunfo del capitalismo ~~como modo de producción domi- nante~~, la industrialización y las masivas inmigraciones de nuestro siglo.

Por tanto, y esta es la conclusión fundamental, Cataluña como país debe más a la que fue su clase trabajadora tradicional que a las decisiones de sus míticos dirigentes o a la conversión tardía (siglo XIX) de sus intelec- tuales al catalanismo. Pero el Milenario que vamos a conmemorar quiere re- trotraernos a una independencia condal y, por tanto, a la historia externa, política, que, reconozcámoslo, también es importante en la formación y evo- lución de Cataluña. Aunque pueda parecer extraño, desde nuestro punto de vista, Cataluña (!el principado feudal catalán!) es el resultado, en cier- to sentido natural, de un proceso secular cuyo arranque cabe situar en el Bajo Imperio Romano, cuando el sistema antiguo en el que vivían en tensión el modo de producción esclavista (quizá ya no dominante), el modo de produc-

7

ción feudal (secundario o en ciernes) y el modo de producción tributario (probablemente hegemónico), entró en un proceso de crisis o desaceleración que, con fases de recuperación y recaída, culminó con su total desintegración hacia los siglos VII-IX. El sistema antiguo dependía de la fuerza del Estado y de sus instituciones (ejército, funcionarios) para drenar mediante el impuesto los excedentes de la producción. Este Estado antiguo funcionaba como un cuerpo celular en el que ciudades como Tarraco y Barcino ejercían la función exactora principal. Ya en el Bajo Imperio la Iglesia se incorporó al Estado en la medida en que los dirigentes eclesiásticos desempeñaron funciones en la corte y la ciudad y fueron pagados con privilegios e ingresos del fisco. El sistema en sus niveles (económico, político y cultural) era un todo global y coherente, pero con contradicciones. A partir del siglo IV o V la renta de la tierra (el excedente satistecho por campesinos tenentes a grandes propietarios) empezó a disputar la hegemonía al impuesto y al trabajo del esclavo. Teóricamente es una cuestión de peso. Los impuestos se cobraron cada vez con más dificultad y el sistema empezó a peligrar, lo cual quiere decir que el Estado, antaño todopoderoso, empezó a agrietarse.

Pero los cimientos del edificio romano eran profundos, de ahí que los reinos germánicos surgidos en Occidente, el siglo V, sean sucesores del Imperio, más que destructores e intenten funcionar todavía como el Estado antiguo, con impuestos, funcionarios y esclavos. La Iglesia, depositaria de los principios culturales e ideológicos de la romanidad, jugó un papel esencial en la estructuración de las monarquías germánicas y, en gran medida, sustituyó a los antiguos funcionarios romanos en la máquina burocrática del Estado. Desde el punto de vista de la teoría económica, los diezmos y otros ingresos eclesiásticos (antes de convertirse en renta feudal) pueden considerarse, en cierta medida, como una continuidad del impuesto antiguo. Sin duda, en el seno de ~~estas~~ ^{estas} jóvenes monarquías, la tensión entre los distintos modos de producción crecía y el feudalismo ^{ya} ~~em~~ ^{em}ergía como triunfador: concesiones territoriales de la monarquía a la nobleza, pagos al ejército en forma de ~~beneficios feudales~~ tierras, entrada de campesinos en el patrocinium de los propietarios, establecimiento de esclavos en lotes de tierra (servi casati), etc. El proceso ~~ya~~ había comenzado en el Bajo Imperio, ^{ahora} ~~el~~ tren del Mundo Antiguo, en Occidente, ya funcionaba ^{más bien} ~~funcionaba~~ por inercia, sin locomotora (~~el~~ Estado). No tardaría ^(pues) en detenerse. Frente al Estado, ganaban los nobles...y también los ~~campesinos~~ ^{campesinos} que huyendo del im

puesto se acercaban a los potentes, sin duda porque la renta no era todavía tan opresora como el impuesto.

Desde este punto de vista, la monarquía goda de Toledo (y la Hispania cuyas excelencias cantaba Isidoro de Sevilla) y el reino franco eran construcciones políticas insostenibles. Pero, en la Península, el proceso de feudalización, muy perceptible en la crisis de la monarquía goda el siglo VII, fue interrumpido por la doble ruptura de la invasión musulmana y de la llamada Reconquista. En la Galia, ^{que lo hicieron} quizá el Imperio carolingio fue un último intento de frenar la feudalización y recrear el Estado antiguo. No olvidemos la enorme contribución de la Iglesia a la construcción de esta estructura política continental. En su expansión, este Imperio incorporó tierras sudpirenaicas que hoy llamamos Cataluña Vieja (Gerona, 785, y Barcelona, 801) y contribuyó un tanto a alejarlas de la marcha general de la Península: influencias del renacimiento carolingio y decadencia del visigotismo político y cultural. Los condados creados por los carolingios en esta Marca Hispánica tomarían como marco viejas divisiones administrativas romanogodas y como centro (el caso de Barcelona y Gerona es claro) antiguas ciudades, residencias de curiales y, después, de obispos, que habían perdido o perdían su función fiscal.

Al cambio de relaciones entre la ciudad y el campo correspondía también una traslación física del poder: el espacio de los condados se cubrió de castillos, residencia de vicarii y milites, guerreros y agentes de administración carolingia y condal que era todavía un pálido reflejo de la una administración pública de tradición romana. En estas transiciones de la Antigüedad al Feudalismo, la categoría de los pequeños campesinos propietarios y libres (léase desde el pasado romano y no desde el presente liberal), gran tributaria en época romana, salió reforzada por el mero efecto de la distancia temporal entre la caída del impuesto y el desarrollo más bien tardío de una completa sustracción feudal alternativa. En el centro de este desajuste temporal -y ^{es} ~~una~~ una de sus causas- hay que situar los comienzos del crecimiento medieval y, en nuestro caso, las primeras fases de colonización agraria de la Cataluña Vieja.

La máquina imperial puesta en marcha por Carlomagno y Luis el Piadoso, sus consejeros eclesiásticos y sus guerreros, muy pronto se demostró insostenible. Probablemente, las últimas tropas francas que pisaron la Marca Hispánica fueron las que en 826-827 debieron acompañar al conde Bernardo de Septimania en su lucha contra una efímera revuelta visigotista de la

nobleza local. No podía ser de otro modo puesto que los circuitos de recaudación fiscal parecen cortados, los condes y sus colaboradores deben retener lo que queda del impuesto y lo que resta del Estado se mantiene fundamentalmente a través de concesiones de tierras fiscales. La renta sustituye definitivamente al impuesto y los poderes locales se alejan del poder central. Ello es así ya desde mediados del siglo IX y por tanto la llamada Cataluña carolingia es, en cierto modo, un mito, pero un mito real puesto que, no habiendo madurado la construcción alternativa de una monarquía feudal, en la Marca Hispánica, como en todo el Imperio, se siguió reconociendo la legitimidad carolingia como un principio de derecho que se basaba en una fuerza material, militar y política menguante.

Obviamente, la distancia entre la ficción jurídica (una monarquía que declinaba) y la realidad del poder (unas dinastías condales más fuertes como más alejadas de la corte) creció durante el siglo X, cuando en Cataluña la dignidad condal empezó a transmitirse hereditariamente y los carolingios fueron víctimas de repetidas revueltas nobiliarias. En estas circunstancias, los condes dejaron de acudir a la corte franca y solo sus colaboradores, los obispos y abades ~~quién más utópicos~~, organizaron en sentido decreciente viajes a la Galia para recabar privilegios jurídicos de unos monarcas que apenas podían exhibir más que el prestigio de sus antepasados. Ya entonces, sin ningún género de duda, los condes habían reemplazado a los reyes-emperadores en la vieja Marca, que se nos aparece dividida en diez condados con cuatro linajes condales, pronto divididos y convertidos en ocho. La disociación política es un proceso aparentemente irreversible, solo temporalmente contenido (siglo X) al nivel de la autoridad condal.

No existe, por tanto, una entidad política supracondal que responda al nombre de Cataluña, pero sí un colectivo lingüístico sin nombre y sin conciencia de unidad. A finales del siglo X, el más fuerte de los condes de esta tierra, Borrell de Barcelona-Gerona-Ausona-Urgel, quiere probablemente imponerse sobre el conjunto: intriga en el nombramiento de los obispos, viaja a Roma para obtener un ~~arzobispado~~ arzobispado propio y negocia con el califa de Córdoba para asegurar la paz de las fronteras. Pero ~~fracasó~~ Borrell fracasó en sus grandes empresas: su candidato al arzobispado, el prelado Atón, fue asesinado, y Almanzor atacó, quizá varias veces, la tierra catalana y saqueó Barcelona (985). A partir de fuentes francas ~~de dudosa interpretación~~, se ha supuesto que ante el acoso amirí Borrell escribió a los últimos reyes carolingios, Lotario y Luis V, para exponerles la

situación y pedirles algún tipo de ayuda. Si esta correspondencia existió, una primera carta pudo llegar a la corte a principios del 986, cuando el abad de Sant Cugat fue al encuentro del rey franco, en Compiègne, para pedirle un precepto para su monasterio. Sin duda, el abad explicó las depredaciones de Almanzor y pudo sensibilizar a los dirigentes francos con el recuerdo de los antiguos lazos entre el reino y la Marca.

Muerto el rey Lotario (marzo de 986), y poco después su sucesor, Luis V (mayo de 987), una especie de conspiración aristocrática, en la que tomó parte activa el eclesiástico Gerberto de Aurillac (futuro papa Silvestre II), llevó al poder al magnate Hugo Capeto, rompiéndose de este modo, y definitivamente, la legalidad carolingia. El nuevo rey, a través de las cartas que le redactó su secretario, el mencionado Gerberto, manifiesta una fuerte tendencia a la megalomanía. Esta circunstancia, unida a la vocación literaria que la correspondencia de Gerberto revela, plantean problemas de deslinde entre lo que pudo ser una correspondencia oficial y un ejercicio de estilo. Hugo Capeto, que no controlaba la Galia entera, se habría permitido escribir a los emperadores bizantinos Basilio II y Constantino VIII prometiendo no inquietarles: "oponiéndonos Nos, ni los galos ni los germanos amenazarán las fronteras del Imperio romano" (!). Durante un tiempo (hasta la primavera del 988), Hugo debió considerarse émulo de Carlomagno, pero sus pretensiones se desvanecieron pronto, puesto que tuvo dificultades en vencer al carolingio Carlos de Lorena y no fue capaz de imponerse a Eudes de Blois y controlar la integridad del reino. Consiguió, no obstante, entronizar una nueva dinastía en la persona de su heredero Roberto, consagrado en Reims el 1 de enero de 988.

Según Richer, historiador de la época, Hugo Capeto convenció a los grandes de la conveniencia de coronar a su sucesor con el argumento de que había recibido una solicitud de ayuda del conde Borrell e iba a usentarse del reino para combatir en Hispania: ¿se trataba de un pretexto, y las cartas que Hugo pudo exhibir habían sido fabricadas al efecto, o había un fondo de verdad en todo ello? El traductor y editor de la Historia de Francia de Richer, R. Latouche, manifestó algunas dudas sobre este pasaje. Gerberto de Aurillac, en nombre del rey, pudo redactar entonces una carta destinada a Borrell ofreciéndole ayuda a cambio de vasallaje, pero de esta carta no se ha conservado el original en Cataluña y es solamente conocida por copias francesas. ¿Fue realmente una carta enviada a Borrell, como desde Pi y Arimón (1854) hasta hoy se ha creído? ¿Fue un mero ejercicio literario de Ger

berto? ¿O fue un texto escrito para impresionar a la pequeña y mediana nobleza del reino con la imagen de un nuevo rey que concebía grandes empresas? Las interrogaciones no lo son por mala fe. En la época en que se supone que la misiva fue escrita, a principios del 988, Hugo podía sentirse todopoderoso y, por tanto firmar y enviar la carta, pero en realidad era militarmente incapaz de dominar las tierras meridionales del reino donde los grandes se habían construido principados independientes. ¿Cómo pretendía, pues, acampar con el ejército en Aquitania, chantajear a Borrell exigiendo fidelidad a cambio de protección y llegar con las tropas a Barcelona? Después de ciento sesenta años que tropas francas no pisaban tierra catalana, si esta carta llegó a manos de Borrell, el conde no pudo por menos de pensar que el rex vel dux que así se expresaba no debía gozar de su sano juicio. La llegada de las primeras mesnadas de jóvenes francos para participar en la Reconquista no se produciría feudales hasta muy entrado el siglo XI, en consonancia con el pleno desarrollo del feudalismo y el espíritu de cruzada. Y no obstante Gerberto debía ser un político ambicioso pero realista. Los problemas sobre su correspondencia subsisten, por tanto, aunque uno piensa, a título de hipótesis, que probablemente estamos ante la habilidad de un político que sabe sacar provecho de sus virtuosidades literarias para impactar con la propaganda a sus contemporáneos.

En cualquier caso, nos parece que no cabe buscar respuesta a la carta de Hugo Capeto o interpretar la no respuesta de Borrell como un acto de afirmación de independencia. De toda esta historia, lo que cabe retener es que, si a fines del siglo X todavía algún lazo sentimental, moral o jurídico unía a los potentes de Cataluña y a sus condes con los reyes francos, esta tenue, casi impalpable relación, se desvaneció como se desvanecieron los carolingios y su sueño imperial. Si se quiere, en 987-988, con la entronización de los Capetos. Ya no habrá más embajadas de eclesiásticos a la Galia. ¿Así, pues, nacimiento político de Cataluña? A finales del siglo X el proceso de formación de una monarquía feudal de dimensiones catalanas ya había comenzado, pero estaba hecho de avances y retrocesos. Continuando con la tendencia a la disociación política, los condados se dividieron y los agentes de la autoridad pública, condal, se emanciparon en sus castillos, convirtiéndolos en señoríos. No fue hasta mediados del siglo XI que el proceso de crisis del Estado tocó fondo. Comenzó entonces, sobre vínculos contractuales, no públicos, la reconstrucción de un tejido de relaciones personales entre los señores de la tierra y de la guerra, que en forma

44

piramidal dirigieron las líneas de fuerza del sistema que creaban hacia un vértice donde consiguió encumbrarse, no sin dificultad, el conde de Barcelona. Esta red, que resultaría cada vez más tupida, tenía como objetivo primordial obtener el excedente campesino y repartirlo entre los potentes y sus agentes, en función de acuerdos negociados que en Cataluña se ponían por escrito (convenientiae). Fue entonces cuando el campesino, que tiempo atrás se había librado del impuesto, empezó a conocer en todo su rigor el régimen señorial. Es entonces también cuando podemos decir que el feudalismo pasó a ser el modo de producción hegemónico en el NE peninsular.

El sistema, como vemos, tenía su carga de violencia, pero, para bien o para mal, al hacer entrar en sus redes específicas (costumbre catalana de posesión de castillos, servidumbres propias de Cataluña) al colectivo lingüístico en su conjunto también le dio mayor ^(textura)cohesión y entidad. Y no ignoramos las divisiones internas que el feudalismo implica (jurisdicciones, señoríos). Así, cuando, apareciendo como un líder supracondal, Ramón Berenguer III de Barcelona dirige en 1114 sus huestes contra los musulmanes de Mallorca, un cronista foráneo, Enrique de Pisa, puede percibir que este colectivo agresor es milicia de un pueblo específico que viene de un país concreto, y para designarlos emplea las palabras catalanes y Cataluña.

La segunda mitad del siglo XII, desde la corte de Alfonso el Casto, rey de Aragón y conde de Barcelona, ya se emplea con relativa frecuencia el vocablo Cataluña para indicar las tierras de soberanía del conde-rey habitadas por sus súbditos catalanes. A la par, y con la ayuda de juristas formados en el derecho romano, la corte intenta impulsar la creación de instituciones de gobierno que desgasten la fuerza de las jurisdicciones privadas. Así, dentro del feudalismo, comienza la lenta reconstrucción del Estado. Pero esta ya es otra historia.

* * * * *

El lector quizá notará que estos orígenes de Cataluña, despojados de la carga farragosa de nombres de condes y reyes, batallas y conquistas, son poco originales. Desearía haberlo demostrado. Uno piensa, en definitiva, que no vive en un país exótico, sino semejante, en esencia, a sus vecinos. Las diferencias, que las hay y que desearía ~~demostrar~~ también haber mostrado, no deberían por tanto constituir ~~un~~ obstáculo ~~para~~ para alcanzar -digámoslo utópicamente- un estadio duradero de pluralidades armónicas. Esta es una lectura posible, otra podría ser que los catalanes de hoy haríamos mal en mirarnos demasiado en este espejo viejo de mil años y

retener una imagen mítica y estática de nuestra historia. Bien está que queramos saber cómo y por qué hemos llegado donde estamos, pero la sociedad tradicional ha pesado y sus soluciones son poco útiles para una sociedad contemporánea que funciona sobre otras bases.

Josep M. Salrach
Universidad de Barcelona